

TRETJA OD SUHIH KRAV

Razprave o razlogih za razsulo

uredil Boštjan M. Zupančič

TRETJA OD SUHIH KRAV

Anton Komat, samozaložba, 2012

Uredil: *Boštjan M. Zupančič*

Storitve: *Lado Hribar, Narodna avtorska agencija, d. o. o., Ljubljana*

Jezikovni pregled: *Mirjam Beranek*

Oblikovanje in prelom: *Katarina Goltez*

Leto izdaje: 2012

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

316.4.063
821.163.6-4

TRETJA od suhih krav : razprave o razlogih za razsulo / uredil Boštjan M.
Zupančič. - Domžale : samozal. A. Komat, 2012

ISBN 978-961-93395-0-3
1. Zupančič, Boštjan M.
264025856

KAZALO

- 7 *Prof. dr. Boštjan M. Zupančič*
SPREMNA BESEDA
- 33 *Anton Komat*
KAKOFONIJA HORMONSKEGA ORKESTRA
- 109 *Dr. Gorazd Pretnar*
LASTNIKI ŽIVLJENJA
- 129 *Prof. dr. Vesna V. Godina*
ZAPIS O PATOLOŠKEM NARCISU IN PATOLOŠKEM NARCISIZMU
- 171 *Prededipalčev anonimni dnevnik*
KLINIČNI PRIMER Z UVODNIM MNENJEM PSIHOLOGA
- 195 *Dr. Ali Žerdin*
RAZPAD STAREGA OMREŽJA KORPORATIVNE ELITE
IN VZPON NOVINEV
- 211 *Prof. dr. Albin Igličar*
NORMATIVNA INTEGRACIJA
IN (SLOVENSKI) ZAKONODAJALEC TER SODNIK
- 245 *Prof. dr. Marko Pavliha*
SVETOVNI ETOS:
PLACEBO, PANACEJA ALI PREBOJ (NE)MOGOČEGA?
- 277 *Nataša Pust*
KDO IN ČEMU SEM
- 293 *Dr. Juris Rudevskis*
A SHINING EXAMPLE OF AN UNSUCCESSFUL
STATE-BUILDING: THE CASE OF LATVIA
- 307 *Prof. dr. Boštjan M. Zupančič*
EPILOG
- 315 *Prof. dr. Boštjan M. Zupančič*
ABSTRACT BY THE EDITOR

Prof. dr. Boštjan M. Zupančič

SPREMNA BESEDA

Boštjan M. Zupančič, LL.M. (Harv.), S.J.D. (Harv.), profesor pravne filozofije in kazenskega prava, sodnik na Evropskem sodišču za človekove pravice v Strasbourgu.

Pričujoča *Tretja od suhih krav* je naslednica prve in druge knjige, ki sta obdelali problematiko vzrokov za masovni zdrs v prededipalnost.

*Prva od suhih krav*¹ je bila izdana leta 2009 pri Cankarjevi založbi v nakladi šeststo izvodov in je bila razprodana v manj kot enem letu; tam smo nakazali temeljno vzročno povezavo med hormonskimi motilci in posrednimi nasledki te več kot petdeset let trajajoče inkubacijske dobe, v kateri so v n-tem odmiku od prvotnega vzroka prišle do izraza sistemske in strukturalne posledice, tu pa to podrobneje in znanstveno konkretnije prikaže Anton Komat. Prva knjiga je določno orisala zdaj že zares globalni problem. Napovedala je tudi, da je gospodarska kriza epifenomen, ki izraža zgolj površino globinsko zastavljenega vprašanja. Le na kratko ponovimo formulo, po kateri se je ta vzročno pogojena katastrofa odvila in zaradi katere je *Prva od suhih krav* delovala nekako preroško, to je, izkazalo se je žal za resnično tisto, kar je napovedal že sam naslov. Pri tem še spomnimo, da je bila *Prva od suhih krav* pisana pravzaprav kot *Zadnja od debelih krav*, vendar je kot besedilo ležala dovolj dolgo, da se je obdobje obilja in izobilja že pretvorilo v prve začetke resne globalne finančne, gospodarske in socialne krize. Iz te 'preroškosti' *Prve od suhih krav* bi lahko sklepali, da so bili prvotni vzroki, ki ležijo v hormonskih motilcih, razvidni že takrat. Potemtakem ni šlo za metafizično preroškost niti ne za intuitivno videnje okrog vogala. Šlo je za zaznavanje povezave, ki je zdaj očitna že na prosto oko.

Druga od suhih krav sem poimenoval *Tembatsu*², kar v japonščini pomeni 'kazen, ki prihaja v zviška dol, z neba'; to je izraz, ki ga je uporabil guverner Tokia Shintaro Ishihara po tem, ko so Japonsko zajeli potres, cunami in nuklearne posledice, ki še sedaj (prek četrtega reaktorja) ogrožajo najmanj celotno severno poloblo. Guverner se je moral zaradi tega izraza, češ da gre za 'božjo kazen', opravičiti.³

1 *Prva od suhih krav*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 2009, na <http://www.bostjanmzupancic.com/#!DOMOV/mainPage>, 10. 8. 2012.

2 *Tembatsu: druga od suhih krav*, 2011, na <http://www.buca.si/index.php?nav1=knjigarna&nav2=i-zdelek&id=2603>, 10. 8. 2012.

3 Dan Gilgoff, *Tokyo governor apologizes for calling quake divine retribution*, CNN Belief Blog, 15. 3. 2011, na <http://religion.blogs.cnn.com/2011/03/15/tokyo-governor-apologizes-for-calling-quake-divine-retribution/>, 10. 8. 2012.

Njegova opredelitev pa je bila prava edipalna reakcija in povsem na mestu, ker je bila sama katastrofa pri Fukušimi posledica neverjetne neodgovornosti ter prav tako prededipalne reakcije oblasti in uprave elektrarne, ki se je izkazala za neresno in zavajajočo že po samem začetku katastrofe. Za primerjavo tukaj povejmo, kakšna je bila reakcija pri černobilski katastrofi leta 1986, ko je na tisoče 'likvidatorjev' žrtvovalo svoje življenje, da so zgradili sarkofag, ki je potem preprečil nadaljnje širjenje radioaktivnosti. Pri černobilski katastrofi, ki je bila posledica slabe tehnologije itd., je bila reakcija v pravem smislu odgovorna in moška – pa naj si pri tem mislimo kar koli o samih vzrokih za nastanek te katastrofe. Podoben odziv je na Japonskem popolnoma izostal. Lahko pa rečemo, da so se oblasti odzivale sprenevedajoče, strahopetno, neodgovorno, lažnivo ... skratka nemoško! Narod, ki je med drugo svetovno vojno v veliki meri deloval iz samomorilske mentalitete kamikazov, ni bil zmožen oblikovati skupine likvidatorjev, ki bi katastrofo zamejili? Pri tem cincanju imejmo v mislih, da četrty reaktor še danes ni pokrit in zavarovan in da grozi, po besedah japonskega ambasadorja v Švici, z močjo šestdesetih Černobilov kontaminirati najmanj celo severno poloblo.

Metaforo o 津波 (slov. *cunami*-ju) in 天罰 (slov. *tembatsu*-ju) – sem uporabil za oris globalne situacije, pa to velja na vseh ravneh delovanja kulture in civilizacije. Z drugimi besedami, *Tembatsu* se je lotil istega vprašanja na nekoliko bolj poglobljen način. Pri tem je zanimivo, da je bila knjiga po nekaj neprijetnih (beri: prededipanih) izkušnjah z založbami izdana konec novembra 2011 v nakladi tisoč izvodov. V osmih mesecih je bila razprodana, avtor pa je pri tem dobil od bralcev okoli sto e-pošt. Sporočila so bila večinoma zanimiva. Prihajala so iz različnih profesionalnih slojev, a imajo eno skupno točko. Skoraj vsi, ki so se odzvali na *Tembatsu* in poslali svoje komentarje, so se – kljub temu da nikakor ne predstavlja lahkega branja – pohvalili, da jim je knjiga odprla oči; to je izraz, ki se je najpogosteje pojavljal v smislu, da so bralci uvideli stvari take, kot so v resnici.

Tukaj naj torej omenimo dve stvari, ki sta določno in zavešno namen *Tretje od suhih krav*. Že v *Tembatsuju* smo ponavljali znano Kantovo formulo, po kateri je intuicija brez pojmovanja slepa, pojmovanje in pojem brez intuitivnega razumevanja pa prazna. Mimogrede omenimo, da je Nietzschejeva uničujoča

kritika 'učenjakov' kritika načina mišljenja, ki brez intuitivnega razumevanja dobesedno baranta – v intelektualni aerobiki – z množico pojmov, ki jih pa v svoji jalovi učenjaškosti sploh ne razume. Vsaj na pravnem področju je v golem formalizmu tako mentalno prekladanje krompirja uničujoče in v slovenskem prostoru že meji na kolektivno izgubo stika z dejanskostjo.

Tukaj pa govorimo o intuiciji, ki bi ji bilo pravzaprav zelo težko ubežati, ker je situacija, ko smo že pri *Tretji od suhih krav*, medtem postala več kot očitna. Posledice psihopatske regresije nezaposleni, upokojenci in drugi prezrti sloji tihe večine že krepko občutijo. Etični pomen vseh treh knjig je v razkrinkavanju cunamija te uničevalne – kajti patološki narcizem se hrani z destruktivnostjo – subverzije. Tisti, katerih preživetje je zaradi tega zdaj na kocki, imajo sveto pravico izvedeti, kaj in zakaj se jim je to pripetilo.

Kantova formula, da je intuicija brez pojmovanja tista, ki sicer nekaj vidi, pa tega ne more razumeti, je bila v sobesedilu *Tembatsuja*, nekako dopolnjena; tisti, ki so knjigo dovolj resno preštudirali, so očitno – med njimi pa je bilo tudi vsaj deset zdravnikov, ki so se na knjigo odzvali – imeli nekaj, kar v epistemologiji imenujejo 'aha doživetje'. Naloga teorije namreč je, da je sicer od dejstev različna – zato, da bi jih lahko razlagala – vendar, če ima razlagalno moč, tudi odpre obzorje videnja novih dejstev. Teh poprejšnja gola intuicija sploh ni zaznala. Kot to pravijo na Gorenjskem: "Dlje ko greš, dlje to kažejo!"

Namen *Tembatsuja* je potemtakem bil – to pa s ponudbo pojmovanj, ki imajo razlagalno moč, takó da se vidi cel gozd in ne le posamezna drevesa – da bralcu res odpre oči. Zanimivo je, kako je ta fenomen *apercepcije*, se pravi s pojmovanjem obogatene doživetja sicer neposredno doživetih dejstev, pripomogel h globinskemu razumevanju problemov.

Ob tem naj omenimo vprašanje zanikanja (angl. *denial*), kajti surrealizem trenutne situacije, tudi na območju gospodarskega propada, propada Evropske unije, evra itd., je tako osupljiv, da je večina ljudi, zlasti tistih, ki so za sedanjo katastrofo politično in gospodarsko odgovorni, nezmožna dojeti radikalno drugačnost nenadoma nastale situacije. To še posebej velja po prej omenjeni Kantovi formuli, po kateri ljudje sicer intuitivno doživljajo situacijo in vidijo

dejstva, niso pa jih zmožni razumeti. Ta *denial* – torej globoko in defenzivno *zanikanje* katastrofalnosti današnje situacije – pa ima še drugo dimenzijo, ki je zlasti tisti, ki so po študiju prvih dveh suhih krav situacijo sicer doumeli – ne razumejo. Gre za to, da problem, v katerega smo sedaj potopljeni že do vratu, tisti iz edipalnih generacij opazijo in zgroženo doživljajo kot akutnega; medtem pa tisti, ki ta problem ne le povzročajo, temveč v svoji subjektivni patološkosti so ta problem, katastrofičnih razsežnosti same situacije sploh ne registrirajo. To je zanimivo vprašanje, ki kaže na njegovo razsežnost in je razumljivo le psihoanalitično.

Filozofsko rečeno je problem v prededipalnosti, ki je v izvoru vseh drugih problemov, seveda povsem *subjektivno* vprašanje; prededipalci niso zmožni uvideti problema enostavno zato, ker so mu ontološko preblizu, saj oni ta problem, kakor koli ga subjektivno že doživljajo, dejansko predstavljajo in so. Povejmo nerahločutno: problem civilizacije in kulture, kakor je obdelan v prvih dveh suhih kravah, je subjektiven problem, ki se kaže v medgeneracijskem prepadu med edipalno in prededipalno populacijo. Vsakdo, ki danes prižge televizijo in si ogleda neporaščene *baby faces* političnih, gospodarskih itd. protagonistov, lahko opazi, da ta populacija, ki se je v vsej svoji manipulativnosti spravila na oblast, problema ne more zaznati.

Tu v nasprotju z edipalnimi generacijami ne gre za vprašanje zanikanja nečesa groznega in nesprejemljivega, nečesa, kar meji Laingovo disociacijo.⁴ Gre za vidik osebne patologije ljudi, ki niso zmožni, kar je popolnoma razumljivo, kritične distance do lastne norosti in pokvarjenosti, ki sta tu približno ena in ista stvar. Na eni strani imamo torej vprašanje zanikanja, na drugi strani pa vprašanje subjektivne nesposobnosti prededipalne populacije, ki se problema a priori ne more zavedati.

Naj mi bo dovoljena reminiscenca. Leta 1976, torej pred šestintridesetimi leti, smo na predavanjih o pravu in tehnologiji na Harvardu burno razpravljali o etični dopustnosti kloniranja. Velika predavalnica v Langdell Hallu, ki jo navadno vidite v filmih, kot je *Paper Chase*, je bila nabito polna, kar pomeni, da je bilo slušateljev najmanj 176. Predavanje je vodil profesor ustavnega prava Lawrence Tribe,

4 Glej dela R. D. Lainga, navedena spodaj v op. št. 16 in 17.

ki je bil znan po neznansko hitrem preklapljanju svojih sinaps. V tej prehitri mentalni aerobiki mi je prišlo na misel, pa tega nisem nikoli objavil, da bi bilo celo kloniranje sprejemljivo tisti trenutek, ko bi kloni postali demokratična večina. No, drugačni kloni⁵ so medtem res postali večina.⁶

Zato tudi ni namen, ker to žal ne more biti, te *Tretje od suhih krav*, da bi maso prededipalnih subjektov, ki zaradi generacijsko kumulirane narave pesticidno pogojenih mutacij skokoma narašča, ozavestili ali ji s predstavitvijo knjige, ki je v svoji apatičnosti niti brali ne bodo, celo pomagali pridobiti samokritično distanco. Ne bomo rekli, da njim knjiga zaradi tega ni namenjena: s psihološkega vidika je vnaprej jasno, da je, kakor ničesar drugega razen samega sebe, preprosto ne bodo vzeli resno. Še bolj verjetno pa je, da zaradi odpora, ki ga čutijo do kritike in problematike, knjige sploh ne bodo brali.

To seveda pomeni, da *Tretja od suhih krav*, tako kot prvi dve, žal ne more odstraniti problema tam, kjer se ta problem poraja.⁷ Lahko le pomaga tistim, ki sami niso del tega problema in ki ga skušajo vsaj razumeti, slednjega tako ali drugače blažiti, zaustavljati ali miriti.

- 5 Prededipalnost je bolezen in ima zato svoj značilen potek in svojo prognozo. Ko mi je pred nekaj leti predsednik Evropskega sodišča za nekoga rekel, da je *pervers narcissique*, sem mu odvrnil: "Hja, saj to ni tako težko ugotoviti. Vsi so več ali manj po istem kopitu. Tudi tifus ima kot vsaka bolezen svoje lahko prepoznavne značilnosti. Ker se subjektivacija-individuacija subjekta ne zgodi, osebnost pač res ostane 'po istem kopitu', torej patološko nerazdružena.
- 6 Ta prededipalna večina je danes za nekatere postala masovna ciljna publika, ki se je s pridom poslužuje. *Nomina sunt odiosa*, toda tisti, na katere to leti, že sami dobro vedo. "It takes one to know one ..." pravijo v angleškem jeziku (da bi nekoga razumel, mu pač moraš biti podoben). Gotovo pa to ne velja za Stoutovo in Hirigoyenovo, katerih ciljna publika so žrtve; prav tako ne za avtorje te *Tretje od suhih krav*. Toda to je danes že komercialno vprašanje na primer popularnosti Kim Ki-dukovih filmov, Žižkove 'teoretične psihoanalize', Verhaeghnove psihoterapije – ter vsega, kar je že od Deleuza in Guattarija ideološka voda na mlin prededipalnosti. Jasno, ta terja racionalizacijo, ideologizacijo, legitimacijo itd. kot svoj obrambni mehanizem.
- 7 Glej na primer sijajno delo harvardske psihoanalitičarke Marthe Stout, *The Sociopath Next Door*, Three Rivers Press, New York, 2005. Iz istih razlogov kot 'prvi dve kravi' je bilo delo v ZDA national bestseller. Isto velja za delo psihiatrinje Marie-France Hirigoyen, *Le Harcèlement Moral: la violence perverse au quotidien*, Éditions La Découverte & Syros, 1998, ki je bilo prevedeno v 25 jezikov in prodano v pol milijona izvodih. Stoutova pri tem navaja, da je za sociopate značilno, da so se kljub gorju, ki ga povzročajo okrog sebe, do zadnjega zmožni – smiliti sami sebi. Zato se postavlja etično vprašanje, zakaj prededipalnih bolnikov nihče res ne obravnava kot paciente? Odgovor je seveda, da se Hitler, Mussolini itd. zaradi gorja, ki so ga povzročili, nikomur ne smilijo. To pa ne pomeni, da *stricto sensu* niso zares psihiatrični bolniki, kot pravi Cleckley, z izžganim tistim delom možganov, kjer je locirana morala.

PONOTRANJENJE MORALNIH STANDARDOV (NORMATIVNA INTEGRACIJA)

Nosilno vprašanje, s katerim se tu s sociološkega stališča ukvarja profesor Albin Igličar, je vprašanje normativne integracije. Problem pandemije prededipalnosti, ki je navsezadnje sicer biološko pogojen, se najbolj očitno, ker je v nekem smislu masoven, izkaže v statističnem merilu in zato sociološko; izraža se kot zastoj pri asimilaciji ne le minimalnih moralnih standardov, temveč vsega tistega, kar bi Lacan imenoval simbolni red.⁸ Pojem normativne integracije uporabljamo zlasti v kriminologiji, to je, kriminaliteto so kriminologi sociološko-statistično že najmanj zadnjih petdeset let obravnavali kot vprašanje zastoja v ponotranjanju, asimilaciji, integraciji *pravnih* norm. Psihološko tu seveda ne gre ravno za pravne norme. Gre pač za ponotranjenje minimalnih moralnih meril (standardov), s katerimi se običajni človek v svojem družbenem in družabnem življenju udelejuje. Če namreč edipalizacijski proces, kakor smo ga že nakazali in obdelali v *Prvi od suhih krav*, dokazali pa v *Tembatsuju*, pravilno deluje, potem deček in pozneje mož prek očeta privzame modificirane minimalne moralne standarde. To na kratko pomeni, kar je v *Nikomahovi etiki* razumel že Aristotel, da določenih podlosti tak človek ni zmožen a priori.

Kar se pri posameznikih v otroštvu dogaja kot medgeneracijska asimilacija minimalnih moralnih standardov, se na družbeni in sociološki ravni pozneje odraža tudi v višji ali nižji stopnji kriminalitete. Tu je treba posebej poudariti, da se po zakonu o velikih številih (Quételejev zakon) naključne posameznosti v statističnem zbiru med seboj izravnajo, nevtralizirajo, zaradi česar je potem na primer stopnja kriminalitete na sto tisoč prebivalcev v določenem družbenem okolju povsem stabilna. Te

- 8 Kot smo to prikazali v *Tembatsuju*, je za Lacana ta simbolni red jezik. Kot ga pravilno povzema tudi Verhaeghe, citiramo ga v Epilogu na koncu knjige, je jezik nekaj, kar prek očeta otroka odvaja (fr. *la séparation*) od matere. Ne gre torej za 'materin jezik', temveč za 'očetov jezik'; vstop v simbolni red je – kot tudi sami subjektivacija (integracija ega) in asimilacija moralnih norm pri otroku – pogojen z vsem, kar tu prikazuje prof. Godina. Pravni red je le oblika normativnega jezika, ki pa se hrani iz istega edipalnega vira. Da so stvari res prišle že tako daleč, ponazarja odziv nekega univerzitetnega profesorja, ki študentom, ker metonimije niso več zmožni razumeti, vicev in šal več ne pripoveduje.

vrste sociološki pojavi torej niso izraz posamičnih naključnosti, kakor to velja za posamezno kaznivo dejanje na primer umor; v relativnem številu na sto tisoč prebivalcev se po zakonu o velikih številih odražajo čisto določne *družbene* zakonitosti. To pa širše dokazuje tudi, da je družba kot celota pojav *sui generis*, ki ima svoje, od posameznika povsem drugačne, avtohtone zakonitosti. Neodvisno od bioloških dejavnikov, o katerih govorimo tu, je stopnja kršitve moralnih in pravnih norm v določeni družbi, v četrtem odmiku od biokemičnega vzroka, nekaj, kar odraža vprašanje normativne integracije, ponotranjenja, introjekcije in asimilacije moralnih norm.

V nasprotju s sociološkim pristopom k razlagi problema smo, tako se zdi, soočeni z družbeno situacijo, v kateri je zaradi inkubacijske dobe več kot dvajset let, če govorimo samo o prvi izmed hormonskih motilcev prizadeti generaciji, danes res zelo težko razločevati med kuro in jajcem, med neposrednimi učinki hormonskih motilcev na eni ter socialnimi, socialno-psihološkimi, socialno-patološkimi nasledki v n-tem odmiku na drugi strani. V tem sobesedilu ugotoviti, da se je verjetno blokiral proces normativne integracije, ker stopnja družbene patologije pač raste, ni več nikakršen problem. Sodeč po raziskavi, objavljeni v New York Timesu maja 2012, ki ugotavlja, da je na Wall Streetu najmanj deset odstotkov borznih posrednikov psihopatov, ne gre več le za klasičen problem socioloških razsežnosti, kjer je 'za vse kriva družba'. Bolj adekvatno bi morda tu lahko s popolnoma medicinskega stališča govorili o epidemiji.⁹

Vendar je tudi na tako enostavno formulo težko pristati, če vendar vemo, da je edipalizacija tisti most med generacijami očetov in sinov, ki ne le pospešuje, ampak sploh, kot to sijajno prikaže prof. Godina, omogoča asimilacijo moralnih norm. Slednje je individualni izraz točno tistega, kar pospešuje ali zavira na *družbeni* ravni tisto, kar v statistični razsežnosti imenujemo normativna integracija.

⁹ Glej na primer David Schwartz, *The Rise of the Second-String Psychopaths*, na <https://www.commondreams.org/view/2011/06/05-1>, 25. 9. 2012. Schwartzeva teza je, da je kapitalizem kot sistem organizirane pogoltnosti za psihopate tako idealno torišče, da so po njegovem prvorazredni psihopati že vsi tvorno zaposleni. Da je torej zdaj že čas, da na prizorišče pridejo manj inteligentni sociopati druge stopnje. Tako stališče je sicer zanimivo, ne pojasnjuje pa, zakaj poprejšnji kapitalizem še pred tridesetimi leti ni kazal znakov, kot so npr. orisani v filmu *Wall Street*. Schwartz je psihoterapevt v Ithaci, država New York.

Zelo enostavno povedano, opravka imamo s Komatovimi biološkimi prvotnimi vzroki, ki so v menjavi generacij očetov in sinov zavrli, kar se na sociološki ravni kaže kot statistični učinek, pojemajoče Igličarjeve normativne integracije.

V n-tem odmiku pa Komatova *prima causa* problema celo izgubi svojo epistemološko pomembnost. Če na primer prof. Godina kot antropologinja na to vzročnost ne pristaja, to ne njenemu in ne Komatovemu prispevku ne jemlje pomena. V n-tem odmiku, to je po najmanj šestdesetih letih in po menjavi tolikernih generacij, je dinamika regresije v prededipalnost zadobila lastne in svojstvene sociološke ter psihološke zakonitosti. Te zdaj delujejo že popolnoma spontano oziroma bi delovale celo, če bi Komatov prvotni vzrok *ex abrupto* prenehal. Po drugi strani pa je res, da je regresija – prav kot po Pommierju edipalni trikotnik – *cross-cultural*, nadkulturni fenomen; prisotna je *kar naenkrat* tako na Islandiji kot v Sloveniji, v Združenih državah in na Japonskem, v Rusiji¹⁰ in Latviji, kot to v svojem prispevku prikazuje dr. Rudevskis, na Kitajskem itd. Po našem mnenju te nadkulturnosti regresije ter njene pandemične masovnosti samo s psihoanalitičnimi, socialno-psihološkimi, antropološkimi, sociološkimi itd. pojmovnimi prijemi ni mogoče razložiti. Brez biokemične razlage ostaja nepojasnjena v vseh družbah in kulturah ta nenadna in simultana progresija te regresije.

Izvemši ta zadržek pa je s prostim očesom in zdravo pametjo vsakomur viden učinek dejstva, da so navzdol (minimalna morala dolžnosti, skrupuloznost) docela cinično prebite meje tistega, kar je moralno dopustno. Tako ni več skupnega imenovalca, ki bi si ga ljudje medsebojno posredovali kot *deljene vrednote*. Če etičnega skupnega imenovalca ni več, potem to pomeni, da tudi funkcionalno – v družbeni delitvi dela – stvari postajajo popolnoma nepredvidljive.

Minimalni standardi tistega, kar je moralno logično in kar se spodobi, so po eni strani odvisni od tega, koliko in kakšne vrednote si v določeni družbi ljudje *dejansko* delijo; po drugi strani pa to omogoča ne le normalno občevanje med ljudmi (komunikacija),

¹⁰ Glej na primer Tony Wood, *Collapse as Crucible, The Reforging of Russian Society*, 74 New Left Review april–maj 2012, prosto dostopno na <http://newleftreview.org/ll/74/tony-wood-collapse-as-crucible>. Pri tem je zanimivo, da Woodov opis divje privatizacije, natanko kot pri nas, povsem sovпада z generacijo komsomolcev (pri nas funkcionarjev Zveze socialistične mladine Slovenije, ZSMS), iz katere so izšli skoraj vsi prededipalni grobarji slovenske osamosvojitve.

marveč v posledici tudi delitev dela. Gre za to, da je umanjkanje vrednostnega skupnega imenovalca, na katerega bi ljudje enotno pristajali, popolnoma disfunkcionalno, pa se tu spomnimo na tistega ljubljanskega odvetnika mlajše generacije, ki je potožil, da mu gre zaradi nepredvidljivosti, ko gre iz svoje pisarne zjutraj na sodišče – na bruhanje.

Ta končna posledica v pravnem sistemu, ki sploh ni več sistem, ker ne deluje več in ker je postal logično nepredvidljiv, nelogičen, iracionalen itd., očitno ni odsev nekakšne arbitrarne neenotnosti pravnih norm. Ta nepredvidljivost je spet posledica dejstva, da si udeleženci v pravnem redu kot simbolnem redu ne delijo več niti minimuma vrednot, ki bi jim omogočale logično – kajti edino logika je tu lahko predvidljiva – medsebojno občevanje, da o tem, kaj je pravično oziroma krivično, sploh ne govorimo.

PRAVNI NERED

Vemo, da je pravni red, ki je sicer objavljen v raznih uradnih listih, le epifenomen, medtem ko morda devetdeset odstotkov delovanja pravnega reda na vseh ravneh pravnega dogajanja ne izhaja iz formalne, temveč iz moralne logike stvari same in iz občutka pravičnosti, zaradi česar so potem tudi in med drugim odločbe sodišč predvidljive – ne pa popolnoma in hazardno ne-predvidljive.

To ima v pravu svojo obrnjeno plat in se kaže v dejstvu, da število sporov, ki jih ljudje predložijo sodiščem, skokovito narašča. Jasno, če spodobnost kot skupni imenovalec človeških odnosov ne deluje, je med osebami lahko sporna že vsaka malenkost, ki bi se sicer med njimi poravnala prav s sklicevanjem na to, kar se spodobi. In na to, kar se ne. Tako dobimo t. i. litigantno družbo (angl. *litigious society*), v kateri se, ker gre za masoven vrednostni nesporazum,¹¹ vsi prav-

11 Ta vrednostni nesporazum, kot nekaj čisto kognitivnega, lepo ponazarja naslednja šala o cinizmu: Na radiu Velenje nekdo pokliče med oddajo 'v živo'. Poslušalec: "Dober dan, tukaj Matjaž iz Velenja." Voditelj: "Pozdravljeni, Matjaž, kaj bo dobrega?" Poslušalec: "Danes zjutraj sem u Velejaparku našel denarnico z dost denara in dokumenti." Voditelj: "Koliko pa je denarja?" Poslušalec: "Malo več kot tri tisoč evrov in kartice..." Voditelj: "A se da iz dokumentov razbrati, kdo je lastnik?" Poslušalec: "Da, to je neki Karl Benko, iz Veleja." Voditelj: "In kako lahko gospod pride do vas?" Poslušalec: "Ne, ne, ne kličem zaradi tega. Zavrtite človeku en dober komad!"

dajo z vsemi. Ni naključje, da to spominja na Hobbesovo vojno vseh zoper vse (*bellum omnium contra omnes*), to je, litigantna družba je predsoba Hobbesove anarhije. Le da pri slednji ne gre za pravdanje, pač pa kar že za fizično obračunavanje.¹²

Pravni red je tako ujet v navidezno protislovje. Po eni strani skokovito narašča število sporov, po drugi strani pa iz istega prvotnega vzroka sodišča sporov številčno ne dohajajo (zamude pri razsojanju). Še več, odločitve domačih sodišč iz istega vzroka niso več ne prepričljive in ne legitimne. Zadeva se zato znajde na zadnji instanci, na Evropskem sodišču za človekove pravice v Strasbourgu. To mednarodno sodišče, *the court of last resort*, ki pa ima samo vse bolj podoben problem, je leta 2012 zasuto z več kot 150.000 zadevami. Število in narava teh zadev iz posamezne domače jurisdikcije je odličen kazalec stopnje anomalije v eni izmed 47 držav podpisnic Konvencije o človekovih pravicah. Če ima na primer Slovenija največje število sodnikov na 100.000 prebivalcev, pa obenem eno najvišjih stopenj pritožb na 100.000 prebivalcev, kaj to dokazuje?

Če mi neka vrhovna sodnica zavzeto-animozno in popolnoma resnobno razlaga, da je za prometno nesrečo – ko otrok zaradi nepazljivosti tistega, ki je zanj tam in takrat odgovoren, ker ga na primer ni držal za roko, s pločnika skoči na cesto – objektivno odgovoren avtomobilist, ki je naključno pripeljal mimo, potem to meji na sistemsko (znotraj formalistične mentalitete) pogojeno izgubo zdrave pameti in stika z realnostjo. Če pa hoče odvetnik svetovati svoji stranki, mora biti v določenem pravnem manevrskem prostoru zmožen napovedovati, ker si z ostalimi strokovnjaki v sistemu deli vrednote, kaj se bo v pravnem sistemu zgodilo; to pa ne iz popolnoma mehaničnih formalno-logičnih sklepov, temveč nekako *iz globlje pripadnosti etičnemu, moralnemu in pravnemu redu*. Če ta globinski skupni imenovalec poprej ponotranjenih vrednot in tvornega sodelovanja v pravnem redu kot simbolnem redu ne deluje več, potem stvari postanejo ne le nepredvidljive, temveč najmanj tudi disfunkcionalne. Take postanejo zato, ker razumnost, ki je sicer vodnik po

12 Glej mojo *The Owl of Minerva*, Eleven Publishing, 2009, poglavje z naslovom *From Combat to Contract* ter v *Owlets of Minerva*, ista založba 2011, vsa ločena mnenja k sodbam Evropskega sodišča za človekove pravice, ki iz te razlage izhajajo.

skrivenčenih poteh pravnega reda in ki vsebuje vse asimilirane norme, ne deluje več ne razumsko in ne razumno.¹³

Normativna integracija danes ni več enostavno problem kriminalitete, odstopanja od tistega, kar se je vrednot asimiliralo, in kaznivih dejanj v njihovih statističnih razsežnostih kot nečesa, kar od tega povprečja odstopa. Ne, tu se je problem v celoti sprevrgel. Zato klasično-sociološko-kriminološki pojem enostavno ne opisuje več tistega, kar se je doslej dogajalo pri normalnih prehodih iz ene generacije v drugo.¹⁴

Ko je vstopil Komatov dejavnik hormonskih motilcev in onemogočil etično tvorno istovetenje sina z očetom, se namreč ni ustavil samo proces ponotranjenja vrednot, normativne integracije, marveč tudi proces normalnega sodelovanja v simbolnem redu. Če je na primer res, da prededipalci s svojo participacijo v simbolnem redu le blefirajo, kot se je sočno izrazila neka psihologinja, potem tu ne gre le za vprašanje ponotranjenja vrednot, ampak tudi, če parafraziramo Lacana, za normalno sodelovanje v jeziku.

JEZIK KOT SIMBOLNI RED

Jezik namreč ni samo sredstvo medsebojnega človeškega sporazumevanja; komunikologija kot sociološka veda žal ne more več izhajati iz predpostavke, da je jezik kot skupni imenovalc neke družbe – enostavno dan.

Tu je treba razlikovati med Lacanovim označevalcem in označencem. Na primer, beseda 'oče', ki je bila prej nosilka globinske resonance in semantičnega pomena, v prededipalnem kontekstu te udarne moči nima več. Če poenostavimo, bi lahko rekli, da beseda enostavno nima več svojega pomena ne pri tistem, ki jo je bil izgovoril, in ne pri tistem, ki jo je slišal. V pravu to pomeni, da racionalni

13 Tu si morda privoščimo nek drug *Denkenexperiment*. Kaj bi v taki situaciji naredila Marija Terezija ali njen sin Jožef II.? Bi kot razsvetljena absolutista brez oklevanja ukinila vse pravne (in še kakšne druge) fakultete v Sloveniji in najmanj za dvajset let nazaj razveljavila vse diplome, magistrije in 'doktorate'? Ko sem bil prorektor, mi je arhivistka na Univerzi ogorčeno razlagala, kako je Dunaj v tistem času vztrajal na stališču, "da Kranjska pač še ni zrela, za svojo univerzo". V retrospektivi stotih let se to stališče morda ne zdi tako absurdno, kot si je to bila mislila omenjena zgodovinarica ...

14 Glej, kaj je to na primer pomenilo v Rusiji, nav. delo Tony Wood, zgoraj op. št. 10.

argument, ki je bil poprej prepričujoči nosilec logike in pravičnosti ter kolegialnega sosledja, enostavno nima več svoje prepričevalne moči oziroma moči, ki bi pri posamezniku resonirala s 'tistim, kar se spodobi', torej z globljimi plastmi zavednega, predzavednega in nezavednega. To v temelju prizadene že samo delovanje besed in s tem argumentov, da o sistemskih posledicah, ki vplivajo na blokado delovanja pravnega reda kot celote, sploh ne govorimo.

Govorjeno psihološko in klinično je treba razumeti, da je zaradi razpada odnosa med očetom in sinom na udaru *subjektivacija* (individuacija) samega sina, konsolidacija njegove moške istovetnosti, s tem pa tudi njegovo duševno zdravje, kot ga pozitivno opisuje psihologinja Nataša Pust. Sin se kot subjekt nikoli ni sestavil do konca, njegov self, kot mu pravi prof. Godina, ostaja razkosan (fr. *morcelé*). "Jaz se še vedno iščem ...!" je fraza, ki jo v klinični praksi slišimo največkrat. V naslednjem odmiku je torej sodelovanje take prededipalne osebnosti v pravnem redu ne le moralno nezavrto, ker zanjo skrupulozne spodnje meje moralno še sprejemljivega sploh ni – temveč je prav *psihotično*. Izgubil se je stik s tisto dejanskostjo, ki jo jezik v svoji povsem temeljni medosebni funkciji ponazarja in poseblja. Ta psihotičnost v sestavku prof. Godine ni izrecno omenjena, je pa očitno, da iz njega izhaja.

Disfunkcionalnost, o kateri smo prej govorili z evfemizmom, ni vprašanje skokovitega porasta statistične stopnje kriminalitete, ampak je protislovno mogoče celo pričakovati, da so in bodo določene stopnje določene kriminalitete padle zato, ker jih pravni red, v katerem je vse na prodaj in je v njem vse relativno (Lacanov *position féminine*, značilen tudi za današnjo 'demokracijo'¹⁵), sploh več ne zaznava.

Za primer lahko spet vzamemo Islandijo s tristo dvajset tisoč prebivalci, kjer je skupina prededipalcev zanetila finančni požar svetovnih razsežnosti. S svojo popolnoma nezavrto podlostjo je brez omenjene spodnje meje skrupuloznosti ta klika, kot jih obravnava dr. Žerdin, omogočila, da se je na povsem 'praven' način pač zgodilo, kar se je zgodilo. Potem ko je islandska premierka Jóhanna

15 Glej podrobneje, Pommier, Gérard, *L'exception féminine, essai sur les impasses de la jouissance*, Paris, Aubier, 1996.

Sigurardóttir že pred nekaj leti rekla, da to ni bil finančni, marveč *etični* problem, so po vsem svetu čakali, kako se bo pravno-immunski sistem odzval. Problem namreč ni bil samo v tem, da se je dogajal finančni rop britanskih in nizozemskih varčevalcev; premierkin 'etični problem' je bil v tem, da je bil teren zakonodajno znotraj same Islandije že tako kontaminiran, da je znana norveška preiskovalna sodnica, ki je prej delovala v Franciji, Eva Joly, obupano dvignila roke in dejala, da je sistem zakonodajno sprevržen in da imunske reakcije sploh ni zmožen. Zdaj na Islandiji sicer gradijo nov zapor, v katerega kanijo poslati velik del omenjene klike, tečejo pa vsakršni kazenski postopki – v enem izmed njih je bil obsojen tudi nekdanji premier Islandije Geir H. Haarde.

To kazensko-pravno zgodbo in to, kar piše dr. Žerdin, je žal mogoče videti samo, če z lakanovskega stališča razumemo, da bi pri prededipalnem posamezniku vrednote sicer ne delujejo – deluje pa na svoj poseben in precej grozovit način tisti prededipalni strah pred arhetipskim sadističnim očetom, ki je tako sijajno prikazan v Gibsonovem filmu *Apokalipsa*.¹⁶ Podobne izkušnje imajo tudi protikorupcijske komisije: vrednote sicer nikakor niso asimilirane, zaradi česar same po sebi ne predstavljajo zaviralnega momenta, deluje pa naknadni strah.

Problem je le v tem, da, kot to radi rečejo v anglosaškem pravnem sistemu, žal ni mogoče vsakomur ob ramo postaviti žandarja, da bi se ta na vsako nesprejemljivo ravnanje svojega varovanca sprti odzval. Vestí ne more nadomestiti noben žandar. Dokler je prededipalno-psihopatski Cefizelj en sam, Butalcev pa veliko, še nekako gre. Franu Milčinskemu se je to kot sodniku za mladoletnike zdelo celo nekako zabavno.

Mogoče še globlje kot vprašanje normativne integracije pa za-reže razpad ne samega pravnega sistema, ki pravzaprav parazitira na fenomenu jezika, ampak jezika samega. Z vrednotami in njihovo asimilacijo je njihova skupna točka ta, da je kakršno koli besedno in pojmovno občevanje med ljudmi na koncu vendarle pogojeno z 'deljenimi vrednotami', ki dobesedno vzpostavljajo medosebno in družabno, družbeno in celo globalno človeško občestvo.

16 Glej *Apocalipto* na <http://www.imdb.com/title/tt0472043/>, 11. 8. 2012.

Tu, bi lahko rekli, je stična točka med Lacanom in Durkheimovo ter Andenaesovo¹⁷ sociologijo normativne integracije.

Za Lacana je jezik predvsem način občevanja posameznika s samim seboj, tj. občevanja med njegovim zavednim in predzavednim na eni in njegovim nezavednim na drugi strani. S sociološkega gledišča so vrednote, ki si jih delimo (angl. *shared values*), kot jih na primer obravnava Roberto Mangabeira Unger v svojem znamenitem delu *Knowledge and Politics*¹⁸, tisti, kot smo prej rekli, skupni imenovalec, brez katerega ni globokega moralnega strinjanja; brez katerih ni skupnega in apriornega izhajanja iz iste podmene, da se nekaj spodobi ali da se nekaj ne spodobi, da je moralno (ne)sprejemljivo itd. Vsak pristen stik med ljudmi terja – še več, predpostavlja! – apriorno moralno strinjanje. In vsak stik, tudi najbolj površen, ki očituje nestrinjanje, je potencialno sporen, konflikten.¹⁹ Če pa izginejo spodnje meje tistega, kar je moralno sprejemljivo, potem tu nastopi húdo presenečenje; za tretjega tu ni nič več – kot se je bil izrazil tisti odvetnik – predvidljivega. Če vprašanje obrnemo, kaj hitro ugotovimo, da je *predvidljivost* tistega, kar se dogaja na medosebni ali na družbeni oziroma družabni ravni, tudi po Goffmanu le izhajanje iz nezavedne predpostavke, da si z nekom tako ali tako delimo določene temeljne vrednote.

17 Zadevni viri so citirani v delu pod op. št. 9.

18 Roberto M. Unger, *Knowledge and Politics*, Free Press, New York, 1975 na <http://www.law.harvard.edu/faculty/unger/english/knopol.php>, 11. 8. 2012, Free Press, 1976.

19 Prav danes v nedeljo, ko zaključujem redakcijo, sem se v Café Brandt v Strasbourgu dobil s starim harvardskim prijateljem z Islandije, znamenitim izvedencem za človekove pravice. V hladnem septembrskem dopoldnevu, da sva lahko kadila vsak svojo cigaro, sva sedela na terasi. Prostora je bilo naokoli na pretek, toda dve bučni Alzačanki, v Parizu se ti kaj takega ne more zgoditi, sta se s svojima cuckoma morali usesti ravno k sosednji mizi; naenkrat niti samega sebe nisva več slišala misliti. G., ki ima sicer živce kot traverze, je grdo pogledal, sam pa sem se v besu dvignil in preselila sva se k bolj oddaljeni mizi. Evo, tak je lahko začetek nekega konflikta zgolj zato, ker so malomeščanske 'vrednote' dveh provincialnih kokoši, ki sta v svojem postaranem narcizmu predpostavljali, da nama bo to morda celo po godu, pač 'v apriornem nestrinjanju' s tem, kaj je normalno. Glej Erving Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life*, 1959, ki bi v taki situaciji sociološko ugotovil, da sta bili opredelitvi situacije (*the definition of the situation*) med obema stranema pač nezdržljivi. Anekdotična je banalna, a vem za veliko ljudi iz mednarodne skupnosti, ki so v Alzaciji že 30 let in nimajo niti enega alzaškega prijatelja. *Commuis opinio* je, da mednarodna organizacija, kot je Svet Evrope, v ta s kolaboracijo obremenjen kontekst, v nasprotju z npr. švicarsko Ženevo, absolutno ne spada. Nek škotski evroposlanec mi je rekel, da si Alzačani teh mednarodnih organizacij 'nikakor ne zaslužijo'. Po tem je seveda brezpredmetno filozofirati o tem, kakšna je podležeča generacijsko dedna patologija te province.

Psihopat, sociopat, patološki narcis (fr. *pervers narcissique*) itd., pa nas v tem smislu ves čas preseneča; on ali ona počne stvari, ki se nam zdijo nedoumljive. Njegova ravnanja nas osupljajo, ker mu njegova globoka moralna nezavrtost omogoča dejanja, kot to pravi harvardska Martha Stout²⁰, katerih sami *sploh* nismo zmožni; kaj takega nam niti ne pride na misel. To pa je, če vzamemo psihopata kot predstavnika te podčloveške²¹ vrste, njegova odločilna prednost. Hkrati se te prednosti v večini primerov tudi izdatno zaveda v smislu: "Ti normalni ljudje so (moralno) zavrti, torej v nekem smislu bedasti; niso zmožni tistega, česar sem zmožen jaz sam, poleg tega pa mojega nezavrtega ravnanja zaradi svoje neumnosti *sploh* ne morejo predvideti ..."

Tisto, kar so za edipaliziranega posameznika vrednote, ki si jih deli z drugimi edipaliziranimi posamezniki, je za prededipalca le neumna zavrtost, ki mu v prvi vrsti *sploh* omogoča manipuliranje, subvertiranje medosebnih situaciji itd. No, vsaj tako to doživlja on.

OBČESTVO IN OBČEVANJE

Globalje vprašanje je, kako je vse to v času, ko prededipalci postajajo usodna večina, povezano z medčloveškim občevanjem, torej z jezikom na eni strani in v posledici z medčloveškim občestvom na drugi strani. V slovenskem jeziku je odnos med besedama 'občevanje' in 'občestvo' – očiten. Občestva ni, če ni občevanja.

Večji del občevanja (komunikacije) med ljudmi poteka prav prek pomenov, ki jih nosijo besede – torej prek jezika. Pri Lacanu je Saussurovo in Jakobsonovo razločevanje med označevalcem in označencem v jeziku prav temeljnega pomena. Označevalec (fr. *signifiant*) je tu beseda, njen pomen (fr. *signifié*) pa je semantični naboj, vrednotenjska resonanca pojma, ki ga beseda nosi. Če za prededipalca beseda-označevalec 'oče' izgubi svoj pomen, potem pri

20 Martha Stout, *The Sociopath Next Door*, glej na <http://www.youtube.com/watch?v=rMYVpFwLRIk>, 19. 9. 2012.

21 Izraz 'podčloveške', čeprav pejorativen, tu ni izbran naključno. Psihoanalitične asociacije v Franciji problem, ki ga tu obravnavamo, označujejo kot problem 'dehumanizacije'. V tem pogledu glej npr. literarni esej Thierry-ja Galliber-ta, *La bestialité*, Editions Sulliver, 2008.

njem ne gre predvsem za to, da prededipalec te besede 'ne razume'. Razumstveno-kognitivno, kot smo nakazali zgoraj, prededipalec pač dobro razume, kaj ta beseda pomeni *drugim*. Če drugega ne, je on tako besedo zmožen uporabljati za svoje manipuliranje, saj premeteno izračuna, kako bodo nanjo reagirali drugi. S svojimi 'resonančnimi tablam', kot jim pravi Sam Vaknin, odlično in kognitivno zazna, kako se na to besedo odzovejo drugi.²²

Psihopat je zmožen, kot to prikazuje Haneke v filmu *Benny's Vide*,²³ nekoga ubiti in si potem, ne da bi trenil z očesom, iz hladilnika postreči s hladnim pivom, na truplo v kuhinji pa do nadaljnega enostavno pozabiti. Meja med osebnostno motnjo (karakterno deformacijo) na eni in psihozo na drugi strani je tu že zelo porozna, permeabilna, zato pa psihiatri poudarjajo, da je tu diferencialna diagnoza zelo otežena. Skrivenčenja v značaju nekoga, ki je v temelju prekršil tabu incesta, se ni izvil iz diade z materjo, ni bil od očeta simbolno prikrajšan in ni sklenil svoje ločitve od matere (fr. *séparation*), so v temelju te epidemije,²⁴ ki onesposobi, kar smo zgoraj imenovali – v statistično sociološkem pomenu – 'normativno integracijo'. Globalje rečeno smo še vedno pri vprašanju vstopa v jezik. S stališča intuicije si je kajpak težko predstavljati, da je motnja v osvajanju jezika kot sredstva občevanja med ljudmi lahko tako usodna že v posamičnih primerih, kar je lepo prikazano v filmu *Gladiator*,²⁵ in sicer v osebi cesarja Komada. Zato pa se je treba na problem ozreti iz drugega zornega kota.

22 Vaknin to sposobnost opisuje kot neke vrste sinestezijo: *Many narcissists have 'emotional resonance tables'. They use words as others use algebraic signs: with meticulousness, with caution, with the precision of the artisan. They sculpt in words the fine tuned reverberations of pain and love and fear. It is the mathematics of emotional grammar, the geometry of the syntax of passions. Devoid of all emotions, narcissists closely monitor people's reactions and adjust their verbal choices accordingly, until their vocabulary resembles that of their listeners. This is as close as narcissists get to empathy.* Glej Sam Vaknin, *Do Narcissists Have Emotions?* Na <http://samvak.tripod.com/faq33.html>, 30. 9. 2012.

23 Glej *Benny's Video* na <http://www.imdb.com/title/tt0103793/>, 11. 8. 2012.

24 Taka patologija je vedno obstajala. Tu ni nič novega, velja pa še enkrat poudariti, da je problem 99-odstotno v današnji masovni razširjenosti le-te. Prav v tem smislu je tu nosilen Komatov sestavek; druge razlage za epidemijo pač ni. Tudi Christopher Lasch, ki ga citira prof. Godina, pojasnjuje fenomen, ne pa njegovega presenetljivo nenadnega pravzroka.

25 Glej *Gladiator* na <http://www.imdb.com/title/tt0172495/>, 11. 8. 2012.

Moderni psihoanalitiki poudarjajo, da tako imenovani 'materni jezik' pravzaprav ni jezik, ki prihaja od otrokove matere, ampak od očeta.²⁶ Še več, oče je tisti, ki otroku dobesedno privzgoji globinsko pomenskost jezika. Simbolni domet besed, ki jih otrok globlje ali bolj površinsko dojema v svojih fazah ločevanja od matere, je namreč način, modus simbolnega osamosvajanja otroka – od matere.

Drugače rečeno, oče je s svojo simbolno falično in kastracijsko vlogo nosilec simbolnega, vsega, kar se na otroka prenaša iz socialnega v individualni kontekst. To je na bolj enostaven način razumel že Freud. Osnovna formula, ki smo jo pred štiridesetimi leti že nakazali v spisu *Criminal Law and Its Influence upon Normative Integration*,²⁷ je v očetovi pogojeni ljubezni do otroka. Ta pogojnost in pogojenost očetove ljubezni je zrcalna slika postopnega osamosvajanja, zlasti dečka od matere, in prav tu lahko nastane začaran krog, v katerem otrok očetovih pogojev ne sprejema. Ne sprejema jih, ker ostaja v potuhi (diadi) z materjo, s tem pa se odreče lastni subjektivaciji, ko ostaja v kronični krizi istovetosti. Tu nastaja kronični ne-sporazum, saj med edipaliziranim in prededipalcem komunikacije, razen najbolj površne, ni. Večina edipaliziranih se sploh ne zaveda, da s prededipalci v resnici sploh ne občujejo, komunicirajo. Šele če kdo stopi v bolj intenziven odnos s katerim izmed njih, če ta postane njegov *significant other*, mu počasi postane jasno, da ima z njim resničen komunikacijski problem. Ta jezikovni problem, če se praktično izrazimo, imajo danes očetje s svojimi sinovi, seveda če se ne pustijo zavesti njihovemu sprenevedanju ('fejkanju').

Odveč je vsako psihologiziranje in sociologiziranje problema. Deček se namreč, če njegovi možgani biološko, kot poudarja Komat, niso moški, v tej dilemi enostavno ne more poistovetiti. Prej je bil deček za odstop od matere nagrajen s svojo psihološko moško subjektiviteto, pri feminiziranih možganih pa to ni več mogoče. Ostane torej v diadi z materjo.

26 Glej zgoraj, op. št. 8

27 Glej podrobneje Zupančič, *Criminal Law and Its Influence Upon Normative Integration, Acta Criminologica*, št. 1 izd. 7, 1974, str. 53-105 na <http://www.erudit.org/revue/ac/1974/v7/n1/017031ar.pdf>, 30. 9. 2012.

Očetje, vprašajte se, ali vas vaš sin jemlje resno! Se morda pretvarja, spreneveda, da vas jemlje resno, v resnici pa za vašim hrbtom zanj Lacanov Zakon prihaja od nje in zato paktira z materjo? S sinom ne dobite pristnega moškega stika? Nanj nimate pravega vpliva? Mati na to pristaja, je z njim v koaliciji, v resnični in otipljivi zaroti proti vam? Mislite, da ste dobrohotni, pa ste samo nepoučeni, naivni? Ste zato pristali na stranskem tiru, bili, kot se temu reče v angleškem jeziku, sidetracked? Boste dovolili, da vas imata za bebčka? Kot bi morda rekel dr. Rugelj, pijete, pa ne veste zakaj ...?

Vandotov Kekec kot otroški simbol pogumne in navihane moškosti je zato že postal predmet negativnega transferja.

Če zato otrok zavrača očetove pogoje za ljubezen, se s tem ne le odvrne od očeta, ki ga posledično tudi sam začne zavračati, kar ima dodatne slabe posledice, temveč se več ali manj zavestno odloči, da ostane v tem, kar je nek prededipalec v analizi zelo nazorno imenoval 'materino zrklo'. V tem kliničnem primeru, ki je bil dodobra psihoanaliziran, se je izkazalo, da subjekt v poznejši postadolescentni dobi iz 'materinega zrkla' enostavno ni bil zmožen izstopiti, čeprav se je svojega temeljnega problema zaradi analiziranosti prav dobro zavedal.²⁸ Pri tem je zanimivo, kot rečeno, da se je problema kognitivno v celoti zavedal. Njegova simbolna funkcija, to je njegovo dejavno in tvorno sodelovanje v simbolni funkciji jezika ter njegova tvorna raba –, vse to pa je bilo vrednostno skrčeno ustrezno omejen domet. Ker se je subjekt pri svojem nadaljnjem študiju ukvarjal z zahtevnimi filozofskimi abstrakcijami, se je prav pri njegovi rabi zlasti Kanta pokazalo, da globljega simbolnega pomena filozofskih abstrakcij kljub visokemu inteligenčnemu kvocientu ni bil sposoben dojeti v njihovem etično-moralnem dometu.

28 Mimogrede, pri sprevrženi (perverzni) in pri psihotični – v nasprotju z normalno-nevrotično – strukturi osebnosti potlačanje v nezavedno (Freud: *Verdrängung*, fr. *refoulement*, angl. *repression*) ne deluje. Etiopatogeneza po Lacanu izvira v t. i. spekulativnem stadiju, ko se otrok sooči s svojo zrcalno sliko in si tako pridobi tudi proprioceptivno občutenje za svoje telo (*image de corps*). Ta, ki ga tu imenujemo 'prededipalec', potlačanja ne pozna; zanj so (med drugim) sprejemljivi vsi nagoni. Enostavno povedano, tak subjekt je *cool* in ni v Prešernovem smislu, ker jih apriori obvlada, 'viharjev notranjih igrača'. Dekonstrukcija ega, v nasprotju z nevrotično strukturo osebnosti, ne le da tu nič ne zaleže, ampak je zlasti pri psihotični strukturi kontraindicirana. O taki osebnosti glej sijajno literarno-analitično razpravo Bruno Moroncini, *On Love*, na <http://www.psychomedia.it/jep/number25/moroncini.htm>, 28. 9. 2012.

Simbolna funkcija jezika, kar je popolnoma jasno, je razvojno-funkcionalno in neizogibno povezana s funkcijo očeta, ko ta otroka dobesedno trga iz rok ne le klasične pogoltna matere (fr. *la mère dévorante*), temveč matere sploh. Kadar gre za pogoltno mater in sploh za arhetip, kot je to sijajno prikazano v filmu *Beowulf*²⁹, je krivda za preprečitev izstopa iz zrkla na strani matere. Kadar pa se otrok bolj ali manj zavedno in za vedno odloči, da bo ostal v patološko pogojeni potuhi z materjo,³⁰ to je, da bo iz takšnih in drugačnih razlogov sistemsko in kronično zavračal istovetenje z očetom, nastane začaran krog, v katerem oče takega sina pač zavrača, ker je seveda sin najpoprej zavrnil očeta. Medgeneracijska negativna povratna zveza (angl. *negative feedback loop*) se kot pingpong – in neke vrste *Kavelj 22* – odvija med obema generacijama najmanj prvih dvajset let sinovega življenja. Posledica je, da sin ostane 'mamin sinček', torej v kršenju incestnega tabuja. In kot je dejal znani slavist in prešerno-slovec, oče Borisa Kidriča: "Bojte se, bojte se maminih sinčkov!"

Gre za temeljno ločevanje, izstop sina iz materinega objema, zaradi česar je *tabu incesta* v resnici izvorni in izvorni greh, ki seveda ni predvsem evgenične narave. Tu je vzročna zveza obrnjena, tabu incesta je potreben ravno zato, da bi se v otrokovem razvoju vzpostavila njegova osebnost (*subjektivacija*), da bi začela delovati očetova falično-simbolna funkcija, skozi katero otrok iz materinega objema vstopa najprej v družabne in potem v družbene odnose.

Če se to ne zgodi, ostane otrok v najbolj prvinskem pomenu te besede a-socialen in kakor danes vse pogosteje vidimo tudi psiho-patično-impulzivno anti-socialen. Če torej govorimo o integraciji in asimilaciji moralnih norm, je jasno, da do te asimilacije in integracije ni prišlo, ker je bil otrok nekako zavržen od očeta –, saj je sam, da je lahko ostal v incestoidnem odnosu z materjo, najpoprej zavrgel očeta. Slovenci nimamo izraza za hrvaško besedo 'izpaštanje', toda vse

29 Glej *Beowulf* na <http://www.imdb.com/title/tt0442933/>, 11. 8. 2012.

30 Na to temo se začne francoska črna komedija z naslovom *Tanguy*. Ko je še dojenček, dečkova mati neprevidno izjavi: "Doma boš lahko ostal, dokler te bo volja...", pozneje pa se stvari obrnejo v svoje nasprotje. Film zavaja, ker dosledno psihološkemu scenosledu zavezništva mati-sin ne prikaže, a ker prikazuje *mamona* v akciji, ga je vseeno treba videti. Na <http://www.imdb.com/title/tt0274155/>, 28. 9. 2012. Neprimerno bolj subtilna je apologija korejske prededipalnosti v Kim Ki-dukovem filmu iz leta 2004 z naslovom *Bin-jip* (Prazna hiša). Brez razumevanja, da gre za apologijo, pravcato prededipalno ideologijo, filma ni mogoče razumeti. Glej na <http://www.imdb.com/title/tt0423866/mediaindex>, 6. 10. 2012.

večja psihoanalitična aktualnost mazohizma, difuzni občutki krivde ter strah pred prededipalnim očetom izvirajo iz kršenja temeljnega tabuja.

OSEBNOSTNE STRUKTURE: PSIHOTIČNA, SPREVRŽENA, NEVROTIČNA

Kadar je blokada ločevanja otroka od matere (fr. *séparation*) popolna, govorimo o psihotični strukturi osebnosti, kar pa ne pomeni, da je otrok in pozneje odrasel subjekt psihotik. V psihoanalizi kot klasični primer ustvarjalne psihotične strukture navajajo irskega pisatelja Jamesa Joycea. Joyce je psihoanalitično zanimiv prav zaradi svojega zapisanega toka zavesti (angl. *flow of consciousness*); to je analitikom omogočilo vpogled v delovanje njegove jezikovno simbolne funkcije, ki je iz ustvarjalne nuje prek samega jezika rabljena in uporabljana nadkompenzatorno. Značilno za psihotično strukturo osebnosti je namreč, da se subjekt nikoli ne vzpostavi, da skratka ustreza vsemu tistemu, kar je R. D. Laing opisal v svojih znamenitih delih *The Divided Self*³¹ ter *The Self and Others; Further Studies in Sanity and Madness*.³²

Gre za tako imenovano *shizoidnost*; izraz v podobnem pomenu uporabljata Deleuze in Guattari,³³ pri čemer je najbolj opazna značilnost shiza, kot ga imenujeta, da ni sposoben seči ven iz samega sebe (angl. *reach out*). V lakanovskem jeziku pravijo, da taka oseba nosi svoj 'mali a' v žepu in s seboj, da se ni zmožna zaljubiti in torej prenesti libidinalnega naboja zunaj sebe. Milejšo obliko take shizoidnosti je Marie-Louise von Franz imenovala *puerilnost* in jo je sijajno opisala v svojem delu *Puer Aeternus*,³⁴ ki sem ga že pred štiriindvajsetimi leti dal prevesti tudi v slovenski jezik. V tej milejši obliki

31 Ronald D. Laing, *The Divided Self: An Existential Study in Sanity and Madness*, Penguin Books, Harmondsworth, 1960.

32 Ronald D. Laing, *The Self and Others; Further Studies in Sanity and Madness*, London: Tavistock Publications, London, 1961.

33 Deleuze in Guattari, 1972. *Anti-Œdipus*, prev. Robert Hurley, Mark Seem and Helen R. Lane. London in New York: Continuum, 2004. Prevod izvirnika: *L'Anti-Oedipe*. Paris: Les Editions de Minuit, 1972.

34 Marie-Louise von Franz, *Puer Aeternus*, Ljubljana, 1988. Knjiga je po mojem rešila kar nekaj življenj, pa bilo bi nujno, da bi jo ponovno dali na svetlo, jo ponatisnili.

je libido v celoti zaobsežen v materi, zaradi česar tak posameznik ni le nezmožen zaljubiti se, temveč kot subjekt nikoli ne odraste, torej ostane v zgornjem smislu – predvsem pa tudi moralno – puerilen. Ko je Franzeva pisala svoje nosilno besedilo, je bil opisani problem epidemiološko gledano še v povojih. Proti koncu svojega življenja ga je tudi sama označila za *epidemijo* puerilnosti, le da pri tem nikoli ni opisala temeljnega vzroka, ki je biokemičen, zaradi česar pa je individualna patologija prerasla v pravo in globalno epidemijo. Mimogrede bodi navrženo, da se tukaj domet jungovske psihologije pravzaprav neha.

Po lacanovski teoriji je opisana psihotična struktura osebnosti enostavno povedano materin oklepni objem, iz katerega se deček in pozneje le napol odrasel moški, ki nikoli ne bo pravi moški, enostavno ni zmožen izviti. Proces ločevanja od matere ni črn ali bel, *aut-aut*, da-ali-ne vprašanje. Obstajajo namreč vmesne stopnje neizvitosti iz diade z materjo in ena takih je sprevržena narcisoidnost (fr. *le pervers narcissique*), v kateri mamin sinček sebe doživlja kot posebljen materin falus. Iz tega izvirajo šibkosti njegovega karakterja, njegova narcisoidna samoreferenčnost, zelo plitvo čustvovanje in vse ostale deformacije, kot jih opisuje prof. Godina.

Po naši presoji ni verjetno, da je ta mejna sprevržena različica radikalno različna od psihotične strukture. V klinični praksi se to kaže drugače, ker je za sprevrženca značilno neumorno ponavljanje nabijanja užitka (fr. *jouissance*) po istem ustaljenem in nepremakljivem vzorcu. Videti je kot shizoidna zaobseženost v samem sebi, vendar gre v temelju za isti problem, ki je enostavno v nepopolni odločitvi od matere. Nemški psihiater Flöttmann zato govori o simbiotični strukturi osebnosti in ima na svoji internetni strani objavljen izredno zanimiv repertoar značilnih simbiotičnih sanj.³⁵ Slednje je praktično in klinično izredno zanimivo, se pa ne dotika temeljnega vprašanja, ki ga tu obravnavamo.

Vračamo se na vprašanje simbolne funkcije jezika in vrednot, ki si jih tak subjekt deli ali ne deli z ostalimi pripadniki družbenega

občestva. Kaj pomeni ‘deliti si vrednote’, ali bolje ‘v vrednotah globinsko sodelovati’.

Ko otrok prek očetove pogojene ljubezni vstopi – po kmečko se temu reče, da mu “striže peroti”³⁶ – v simbolni red, usvoji vrednote, ki mu jih je bil v kastracijskem procesu odvajanja od matere vsilil oče. Ponovimo, da se v tem klasičnem Ojdipu, kot mu pravi prof. Godina, deček, če ima normalno maskulinizirane možgane, poistoveti z očetom, predvsem pa da ne-zavedno privzame očetove vrednote, ki tako postanejo njegove lastne – *prav zato*, ker se jih kot privzetih, asimiliranih, integriranih – enostavno *ne zaveda*. Manj ko se jih kot privzetih zaveda, močnejši je učinek asimilacije, ponotranjenja teh vrednot.

Že iz običajne življenjske izkušnje vemo, da ne gre zaupati človeku, ki o sebi govori kot poštenjaku, da ne gre za dobrega jemati človeka, ki govori o lastni dobroti. Prava poštenost in prava dobrota ne vesta zase, saj sta *globinsko* vsajeni in v osebnost asimilirani vrednoti, ki sta potemtakem, če sta pristni, povsem nezavedni. Človek, ki se na njiju sklicuje, ni v vrednostnem smislu pristen, še več, verjetno je, da se v tem pogledu pretvarja, da torej obe vrednosti ‘blefira’. Jasno, nekdo, ki določenih vrednot ni asimiliral, jih ne jemlje resno, ga ne prizadevajo, pa se glede njih toliko laže pretvarja. Če je danes ‘fejkanje’ tako popularna beseda, potem je z epidemiološkega stališča jakost tega sprenevedanja premosorazmerna anomiji in obratnosorazmerna pristnemu ponotranjenju predmetnih vrednot. Fejkanje in hinavščina sta možni natanko toliko, koliko predmetnih vrednot subjekt ne jemlje resno –, jih je pa zato toliko laže zmožen ‘fejkat’, ‘blefirati’, manipulativno zlorabljati, se sprenevedati. Manipulativna hinavščina tako postane množičen pojav. Stranski učinek je, da je ostalo malo takih, ki, kot bi dejal Nietzsche, držijo besedo. Nikomur več ni mogoče zaupati in spet nihče ni več, v tem etično-moralnem smislu, predvidljiv. Očitno postane, da je razširjena nepredvidljivost, o kateri smo prej govorili, nasledek blokade edipalizacije. Vrednostnega skupnega imenovalca enostavno ni več.

35 Glej podrobneje Holger B. Flöttmann, *New Theses about the Borderline Personality Disorder*, Wilhelm-Griesinger-Institut für Psychotherapie und Psychosomatik, 23. 1. 2009 na <http://www.wilhelm-griesinger-institut.de/veroeffentlichungen/borderline,engl.html>, 11. 8. 2012.

36 Prof. Godina tako prihaja do prepričljivega sklepa, da je slovensko podeželje, kjer očetje sinovom še “strižejo peroti”, kot se je bil izrazil Hubert z Malega polja nad Colom, bistveno bolj edipalizirano-zdravo kot pa urbano okolje Ljubljane, Maribora itd.

S psihoanalitičnega in antropološkega stališča, ki ga zlasti poudarja Gerard Pommier, gre za 'univerzalnost edipalnega trikotnika'³⁷ Vrednote se namreč medgeneracijsko instalirajo, to je antropološko vprašanje, v vseh kulturah in to ravno prek edipalnega trikotnika. O tem, kako in zakaj je ta proces v Sloveniji zatajil, piše Vesna Godina. Vrednote so glede na intenzivnost in zdravje tega nihaja od matere k očetu asimilirane –, nihaj sam pa se od družine do družine, kot to rada poudarja Margaret Mead, razlikuje ter je bolj ali manj učinkovit in zdrav. Zato je očetov sin lahko v večji ali manjši meri človek načel in prepričan ali pa zdrizast mamin sinček, ki nobene stvari ne spelje do konca, ne drži besede in nima načel, temveč samo zrelativizirana mnenja, ki so vsakokrat čemur koli ali komur koli naprodaj.

Šele v drugem odmiku, potem ko je otrok absolviral ta edipalni nihaj v okviru edipalnega trikotnika znotraj same družine, se fant, mlajši moški in mož tvorno, konstruktivno in pozitivno vključi v družabna in družbena razmerja. V njih deluje kot pospeševalec poštenosti – ali pa obratno kot nosilec sprevrženih manipulacij. V prej omenjenem ameriškem filmu *Gladiator*³⁸, ki je seveda pisan po psihološko naštudiranem scenosledu, se ta razlika nazorno pokaže kot razlika med Dobrim in med Zlim, kot razlika med pokvarjenim cesarjem, sinom Marka Avrelija, ki na eni strani ostaja v incestoidnem odnosu z materjo in posledično tudi s sestro, na drugi strani pa s poštenim Maximusom, naslovnim gladiatorjem, ki ga scenarij označuje kot človeka dane besede. Film zato zelo črno-belo, vendar psihološko povsem ustrezno prikaže razliko med nekom, ki je kršil tabu edipalnega trikotnika in ostal v incestoidnem odnosu z materjo in sestro, na eni ter možem, ki se je bil vzpostavil kot subjekt, ki v tem smislu nekaj dá nase, ki je človek dane besede, na drugi strani.

37 Gérard Pommier, *Comment les neurosciences démontrent la psychanalyse*, 2009, Pariz, Editions Flammarion.

38 Glej nav. delo spredaj, opomba št. 8.

OD DRUŽINE K NARODU:

OD ASIMILACIJE VREDNOT K DRUŽBENI ZAVESTI

S sociološkega stališča bi za slednjega lahko rekli, da si 'deli vrednote' s spodobnimi ljudmi, da je torej človek, ki na svoje vrednote nekaj dá in jih je vsemu navkljub pripravljen uveljaviti, pa čeprav pri tem žrtvuje lastno življenje. Poudariti moramo, še enkrat, da statistični izkaz deljenih vrednot v temelju ni sociološki mehanizem. Vrednote se instalirajo zgolj in samo v družinskem okolju, kar seveda opazimo v vsakdanjem življenju, ko za koga rečemo, da je iz dobre družine, iz dobrega okolja itd.

Kleč je torej v vprašanju, kako se iz posameznih družinskih okoliš, iz posameznih nihajev v posameznih edipalnih trikotnikih vse to pretvori v *družbeno zavest*, v kateri je stopnja deljenih vrednot lahko visoka. Ali pa je nizka. Zaman je torej filozofirati o anomiji ali pa normativni integraciji, če pri tem ne izhajamo iz podmene, da se vse to dogaja v *posamičnih* okoljih.

Šele njihov skup, ki *jê* narod v celoti, z danim jezikom kot obliko kolektivnega (ne)zavednega in z določeno socialno zavestjo, predstavlja tisti predmet obravnave, ki ga sociologija potem lahko ne le meri, temveč tudi kritično obravnava. Če to razumemo, potem postane jasno, zakaj je recimo že razlika med slovensko, hrvaško, avstrijsko ali italijansko mentaliteto lahko tako korenita, saj je po zakonu o velikih številih nepregledna množica teh edipalnih trikotnikov na koncu vendarle rezultanta niza zdravih ali patoloških mehanizmov, ki se vsi po vrsti dogajajo medgeneracijsko in v posamičnih družinah. Te pa se lahko druga od druge radikalno razlikujejo. Z globalnega vidika lahko opazimo, da je mentaliteta kakega Avstrijca, Italijana, Hrvata, Slovenca itd. zelo drugačna. Pri tem pa ne moremo več ločevati kure od jajca, kajti medgeneracijski edipalizacijski proces, ki se vedno odvija na prehodu od generacije očetov na generacijo sinov, je zgodovinsko pogojeni zbir, agregat vseh posamičnih dogajanj v posamičnih družinah. Statistično se na koncu lahko to izrazi v *mentaliteti* nekega ljudstva, naroda, vendar je treba razumeti, da je izvor takega ali drugačnega statističnega učinka normativne integracije oziroma anomije v svojem prvotnem vzroku prav učin-

Boštjan M. Zupančič
SPREMNA BESEDA

kovitost oziroma neučinkovitost edipalnega trikotnika v posamezni družini. Sociologija mora to socialno zavest pretvoriti v psihoanalitično pojmovanje, pri slednjem pa je prej ko slej usodno odločilen en sam vidik. Ta vidik je tako ali drugače (ne)dokončani proces ločevanja otroka (sina) od matere, torej gre za proces, v katerem se sin, če ima moške možgane, lahko poistoveti z očetovimi pogoji za očetovo ljubezen.

Durkheimova anomija sociologov je neke vrste psihoanalitična anarhija. V tej nepredvidljivi zmešnjavi, ki je bila nastopila zato, ker ni bilo osnovnega vrednostnega občevarja in ker zato družba ni več organsko sodelovanje ljudi v tvorni delitvi dela –, nastopi stanje, ki mu Durkheim pravi *dizorganizacija*. Slednje pomeni, da vrednostnega skupnega imenovalca ni več, celo huje, ljudje med sabo enostavno ne občujejo več. Tu seveda ne gre samo za kognitivno sporazumevanje. Ni treba posebej poudariti, da ima to neposreden vpliv na učinkovitost delitve dela v določeni družbi, s tem pa na mikro- in makroekonomske učinke, ki jih na koncu zaznavamo v gospodarskih pokazateljih v vrednosti valute, ekonomski rasti itd.

V *Tembatsuju*, pa že prej v delu *Od blaznosti do blagoslova*³⁹ smo nakazali vprašanje preklopa iz prededipalne v postedipalno paradigmo. Vprašanje pa tu ni več biološko, psihoanalitično, antropološko, sociološko itd. – marveč *metafizično*. Dá se ga povzeti s formulo: “21. stoletje bo duhovno, ali pa ga sploh ne bo ...”

Temu razodetvenemu vprašanju kanimo posvetiti *Četrto od suhih krav*.

Anton Komat

KAKOFONIJA HORMONSKEGA ORKESTRA

Zadnji problem človeške vrste

Anton Komat je od leta 1992 v svobodnem poklicu. Je avtor strokovne literature in romanov, TV-scenarijev, prek 500 samostojnih člankov v poljudnoznanstvenih in popularnih revijah, predavatelj, TV-voditelj in zavzet aktivist na naravovarstvenem področju, ustanovni član Medresorne komisije za kemično in biološko varnost RS in član PEN Club International.

³⁹ Glej zadnji dve poglavji *Od blaznosti do blagoslova*, 1998; knjiga je na razpolago na <http://www.bostjanmzupancic.com/#!KNJIGE/c1a2o>

Anton Komat
KAKOFONIJA
HORMONSKEGA
ORKESTRA

*“Najhuje pri tej nevarnosti pa je, da se je sploh ne zavedamo.
Prihaja namreč počasi, korak za korakom,
iz dneva v dan neopazno, iz leta v leto,
pa vendarle zaznavno za količkaj odprte oči.”*

France Avčín

*“Neplodnost se širi kakor novodobna kuga,
kakor da je človeška vrsta čez noč izgubila
velik del svoje sposobnosti razmnoževanja.”*

Deborah Cadbury

“Današnji moški premore le pol moškosti svojega deda!”

Louis Guillette

*“Lahko dosežemo točko, od koder ni vrnitve, kjer postane
prepozno za kakršno koli ukrepanje in v kateri ne moremo
ničesar več storiti.”*

Theo Colborn

I. KOMU ZVONI?

1. FAUSTOVSKA POGODBA S HUDIČEM

Sodobnega človeka nedvomno skrbi hitro naraščanje števila srčno-žilnih obolenj ter motenj v delovanju imunskega in hormonskega sistema, padec plodnosti in porast malformacij novorojencev, vse bolj številna degenerativna obolenja in sladkorna bolezen, mučijo ga stres, vedenjske motnje, nevroze in depresije, mori ga strah pred rakom. Zato bolj ali manj skušamo živeti po različnih navodilih in jedilnikih, prelivamo znoj v mnogih oblikah telesnih aktivnosti, vse z enim in edinim ciljem – ohraniti vitalnost in utrditi razmajano zdravje. Praktično ničesar pa ne storimo, da bi končno začeli odstranjevati vzrok, nenehno zastrupljanje naših teles, kar je poglavitni razlog za izjemno povečanje vseh novodobnih bolezni. Zamenjali smo vzrok in posledico. Na vse pretege skušamo ozdraviti le posledice. Številne industrijske panoge in cela vrsta dejavnosti se ukvarjajo le z lajšanjem težav, nastalih zaradi zastrupljenosti naših teles, o vzrokih zanje pa nočemo niti razmišljati. Vzroki so s strani centrov moči skrbno pometeni pod preprogo, toda tam se nevarno kopičijo. Podobni smo hribolazcu, ki se neodgovorno izpostavlja na robu prepada in je do konca prepričan, da zanj zakon težnosti ne velja.

Ocenjuje se, da je kemična industrija proizvedla nekaj manj kot 100.000 sintetičnih kemikalij, od katerih je le dober odstotek testiranih glede tveganj za človekovo zdravje.

V človekovem vsakdanjem okolju se nahaja približno 1000 najpogosteje rabljenih kemikalij. Med njimi so tudi sintetične, ki imajo učinek rušilcev hormonskega ravnovesja (HDC – Hormone Disrupting Chemicals, tudi EDC – Endocrine Disrupting Chemicals).

HDC-ji niso klasični strupi niti tipične rakotvorne snovi. Ne delujejo namreč po linearni logiki prevladujočega eksperimentalnega toksikološkega protokola, ki še vedno temelji na Paracelsusovem aksiomu, da večji odmerek strupa pomeni tudi večji učinek. Ravno HDC-ji dokazujejo, da ni varnih odmerkov, torej da so vsi ‘dopustni’ odmerki navadna prevara in gnili kompromis med industrijo in politiko. HDC-ji delujejo nelinearno in kompleksno, zato zahteva njihovo proučevanje drugačen metodološki pristop. Tarča so

Anton Komat
KAKOFONIJA
HORMONSKEGA
ORKESTRA

hormoni, natančneje biotski informacijski splet – signalni sistem, ki regulira najpomembnejše procese razvoja in življenja organizmov. Organizem poseduje celični telefon, stotine specializiranih vrst celičnih receptorjev, ki sprejemajo točno določena hormonska sporočila. Celoten sistem deluje po načelu ključa in ključavnice, tako da molekule hormonov delujejo kot ključi, receptorji pa kot ključavnice. HDC-ji prevarajo receptorje, ki jih napačno prepoznajo kot hormone, in delujejo na dva načina, kot mimetiki ali kot blokatorji (npr. DDT deluje kot klasičen estrogenomimetik, njegov razgradni produkt androgeni blokator DDE pa blokira androgene receptorje za testosteron). Sabotaža vitalnih komunikacij organizma ima lahko transgeneracijski učinek, saj se pogosto pokaže šele pri potomcih. HDC-ji erodirajo biotski potencial človeške vrste, ker poškodujejo izjemno natančno naravnano in občutljiv biotski regulacijski sistem, ki ga je evolucija razvila že pred stotinami milijonov let. Poškodbe DNK, ki jih povzročajo genotoksične snovi, lahko do neke mere popravi poseben reparatorni mehanizem v celicah, toda organizmi nimajo analogne rešitve za popravilo porušenega hormonskega ravnovesja, ki ga povzročajo HDC-ji. Današnja znanost je preobremenjena z genocentričnim pogledom na svet in zanemarljivo informacijski (signalni) sistem organizma, ki tvorno realizira evlucijske zamisli, speče v genih. “Usoda ljudi je povezana z usodo živali,” je v svoji znameniti knjigi *Nema pomlad* že leta 1962 zapisala Rachel Carson. Dodal bi lahko, da si z živalmi delimo skupno evlucijsko dediščino, še premalo pa se zavedamo, da si moramo z njimi deliti tudi planet, na katerem sobivamo. Ljudje živimo v sebi lastnem antropogenem okolju (tehnosferi), ki smo si ga nasilno uredili po svojih sebičnih zamislih. Zaverovani v privid vsemogočne znanosti in tehnologije prevečkrat pozabljamo, da s svojimi biotskimi koreninami segamo v sam substrat življenja. Naše vezi z naravo niso nič manjše, kakor so vezi delfina, orla, aligatorja, žabe ali postrvi. Rušilno delovanje HDC-jev nam jasno sporoča, kako tesno je človek vpet v evolucijo življenja in v splet ekosistema. Kjer koli živimo, bodisi v megapolisih razvitega sveta bodisi v divjinah Aljaske ali Sibirije, vsepovsod v naših telesih kopičimo nevarne kemične smeti civilizacije. Usoda ptic na nebu, kitov v morju ali belih polarnih medvedov je tudi naša usoda. Temeljni fiziološki

procesi so skupni vsem vretenčarjem in so ostali nespremenjeni stotine milijonov let evolucije. Slednja v vsej pestrosti variira obliko (morfologijo) organizmov, kaj malo pa menja biokemične procese v njih. Estrogen v krvi orlice je enak tistemu pri ženskah, testosteron maskulinizira petelina tako kot moškega. Pogostnost raka pri ribah, razvojne anomalije žab, pojav interseksualnih aligatorjev, vedenjske motnje ptic, neplodnost belih medvedov, razpad imunskega sistema delfinov, smrtonosna obolenja tjulnjev, vse to se lahko dogodi in se dogaja tudi človeku, vsem nam, tebi in meni.

Komu torej zvoni, bi se vprašali? Kako smo lahko spregledali toliko svaril, ki nam jih pošilja narava? Zakaj se še danes bojimo pogledati resnici v obraz? Ta nam jasno sporoča, da ob koncu postane najbolj pomembno tisto, česar poprej nismo vedeli, nam niso povedali ali pa tega nismo hoteli slišati. HDC-ji se nahajajo v organizmih in se z njimi kot dih smrti širijo skozi biosfero v prostoru in času. Zaradi teh lastnosti se lahko pojavijo kjer koli in kadar koli in v kakršnih koli koncentracijah.

Dokler ne bomo spoštovali življenja na planetu, nas bosta naša nespamet in kaotičnost naravnega reda stvari postavljali v vlogo poskusnih podgan planetarnega eksperimenta, ki smo si ga sami zakuhal. Na ta način smo potisnjeni hkrati v vlogo žrtve, lopova in detektiva. Malce shizofreno, kajne?

Ali obstaja način, kako ustaviti ta nori ples smrti, ta samomorilski globalni eksperiment s preživetjem človeštva? Ortodoksna znanost je ujeta v metodološko past ‘dokončnega dokaza’, kajti z empirično induktivno metodo fenomenov življenja ni mogoče opisati. Zavest, ki je ustvarila problem, ga ni sposobna rešiti, saj uokvirjanje problemov uokvirja tudi rešitve. Danes centri moči odločajo o tem, kaj je problem, kdo ga bo reševal in kako ga bo rešil, zato je vsa strahotna problematika HDC-jev že predolgo zavita v zločinsko pomenljiv molk. Toda ljudje ne moremo in ne smemo čakati, kajti napadeni sta moška duševnost in plodnost, kar povzroča, da je sodobni moški ontogenetsko obtičal nekje med otrokom in odraslim. Da je ogrožena družbena ekspresija njegovega libida, da ima demaskulinizirane možgane, da je kemično kastriran! Da brez tipično moških lastnosti postaja le všečni dečko z Adonisovim

kompleksom, hkrati pa nevaren narcisoidni psihopat in družbeni parazit z razkrojenim egom. Več kot očitno je, da se družba zaradi tega dramatično spreminja v nekaj, kar človeška civilizacija še ne pozna. Ali sploh opazimo, kaj se dogaja? Gledamo, pa ne vidimo; poslušamo, pa ne slišimo! Vsepovsod se kopičijo krizna dogajanja, požira nas entropični vrtinec, rešitev in sprememb pa ni od nikoder. Civilizacija je prestopila točko bifurkacije, točko brez vrnitve. Poti sta le dve, pot v novo civilizacijo kot preskok v novo trajektorijo sistema ali zdrs v kaos in uničenje. Ali nas bodo zbrisale naravne sile ali bomo storili kolektivni samomor, niti ni pomembno. Za preskok v nov fazni portret civilizacije pa potrebujemo domišljijo, ustvarjalnost, hrepenenje, skratka revolt. V petdesetih letih smo poznali upornike brez razloga, v šestdesetih upornike z razlogom, danes imamo hudičeve razloge za upor, a ga ni in ni od nikoder. Vsi nekaj čakajo, morda odrešitev, ki jo bo prinesel kralj Matjaž? Toda ta kraljevski odrešenik spi v podzemni jami, ki je arhetip maternice. Celo naš mitski odrešitelj je prototip mamona, zadnji stadij incestoidnega dečka, ki si želi nazaj v maternico svoje mamice. Ker je tam tako lepo, ker je tam tako varno. Ven ga itak nikoli več ne bo, zato ga zaman čakate!

Doba farizejstva se končuje, vstopili smo v obdobje posledic, ki zahteva odločne in hitre ukrepe. Prisluhnilimo Knjigi knjig – prerok Izaija (33.1):

“Gorje ti, uničevalec, ki sam še nisi uničen, varljivec, ki ga še niso prevarali! Ko boš nehal uničevati, boš uničen, ko boš nehal varati, te bodo prevarali!”

2. NEMA POMLAD

DDT (dikloro-difenil-trikloroetan) so prvič sintetizirali že leta 1874 v Nemčiji, vendar je šele leta 1939 Švicar Paul H. Müller odkril njegov izjemen insekticidni potencial. Najprej so bili z DDT-jem tretirani vojaki, ki so v času druge svetovne vojne množično obolevali za tifusom in malarijo, ki ju prenašajo uši in komarji. Uspeh zatiranja prenašalcev bolezni je bil neverjeten, zato je uporaba DDT-ja v povojnem

času eksplodirala. Postal je mirnodobna kemična bomba za žuželke. Na kemičnem udaru so se znašli vsi potencialni škodljivci: komarji in muhe, smrekov zavijač, gobar ... in tudi namišljeni, kot sta ognjena rdeča mravlja in japonski hrošč. DDT je postal velik posel, zato je umetno sprožena histerija presejala vse meje. Pršilo se je po dolgem in počez, gozdove, travnike, naselja, javne in športne površine, skupine odraslih in cele razrede otrok v šolah. Pršenje strupa iz letal in helikopterjev je šlo v stotisoče hektarjev. Ker so letalcem plačali od množine porabljenega škropiva, ne pa od škropljene površine, se ti seveda niso nič kaj trudili varčevati s škropivom, zato so marsikatero površino poškopili tudi po petkrat. V nezaslišani evforiji so celo zmešali koktajl z DDT-jem, imenovan Micky Slim. Koktajl je bila velika uspešnica, saj je po pričevanju pivcev kar dobro ‘zadel’. Müller je leta 1948 za odkritje učinkovitosti DDT-ja dobil Nobelovo nagrado za medicino in fiziologijo. Komajda se je slavje okoli novega nobelovca poleglo, pa sta dva raziskovalca odkrila pravi obraz tega insekticida.

Leta 1950 sta Howard Burlington in Frank Lindeman, raziskovalca Oddelka za zoologijo Univerze Sirakusa, testirala 70 piščancev moškega spola pasme Leghorn: 30 sta jih dala v kontrolno skupino, 40 pa v poskusno, na kateri sta proučevale učinke DDT-ja na pojavnost razvojnih anomalij. Mladi petelinčki so 60 dni zapored prejeli injekcije kemično čistega DDT-ja, raztopljenega v maščobi piščancev; tisti v kontrolni skupini pa so dobivali zgolj injekcije maščobe. Rezultati so bili presenetljivi: povprečno petkrat manjši testisi in zaustavljen razvoj sekundarnih spolnih znakov (rože na glavah so bile polovične velikosti). Avtorja sta zapisala: “Vse kaže na estrogenu delovanje DDT-ja pri kokoših pasme Leghorn.”¹

To je bilo prvo resno opozorilo na zapoznelo in zahrbtno delovanje teh snovi, hkrati pa namig, da imata DDT in DES po svojih učinkih veliko skupnega, kar je pozneje privedlo do hipoteze o HDC-jih.

Njuno odkritje je bilo takoj pozabljeno. Leta 1957 sta Richard Welch in Ronald Kuntzman iz Burroughs Wellcome Research Lab. odkrila, da DDT moti nastajanje hormonov v jetrih, ki v povratni

1 H. Burlington, V. F. Lindeman, 1950: *Effect of DDT on testes and secondary sex characters of white leghorn cockerels*. Proc Soc Exp Biol Med, 74: 48–51.

zvezi vplivajo na regulacijo hormonov: estrogena, progesterona in testosterona. To pomembno odkritje je ostalo brez odziva stroke.²

Vsa zgodnja odkritja glede posledic DDT-ja so ostala neopažena dolgo vrsto let.

Medtem pa je industrija hitela razvijati vse večji arzenal kemičnega orožja proti življenju, kot so heptaklor, kepon, aldrin, endrin, dieldrin, klordan idr.

Toda že med letoma 1962 in 1981 se je v Angliji in Wellsu podvojila incidenca nespuščenih testisov,³ incidenca hipospadije (nepravilnost v razvoju moškega spolovila) pa se je v obdobju od sedemdesetih do osemdesetih let v ZDA podvojila.⁴

Že s temi prvimi raziskavami o rušilnem delovanju DDT-ja se je začel rušiti mit o nezmotljivi znanosti in znanstvenikih kot herojih, ki delajo v dobrobit ljudi.

Medtem ko so ptice in čebele padale z neba in ribe plavale s tokom, ljudje še vedno niso doumeli, da se dogaja nekaj usodnega, kar zadeva tudi njihovo zdravje. Začuden so sežigali cele kupe mrtvih ptic, ki so ležale vsepovsod, in nemo zrl v reke, v katerih ni bilo več niti ene same žive ribe.

Potem se je pojavila ženska, ki je v svoji knjigi napisala: "Povsod je vladala moreča tišina. Ptičev ni bilo več. Kam neki so odleteli? Ljudje so veliko govorili o tem, ugibali in se vznemirjali. Tudi krmilnica na vrtu za hišo je ostala prazna in pusta. Če je kdo videl kje kakšnega ptiča, je bil ta naščeperjen, ves se je tresel in ni mogel več letati. Bila je nema pomlad. Ob jutrih so včasih odmevali spevi stržkov, taščic in drozgov, gruljenje golobov, vreščanje šoj, zdaj pa je vse tiho. Nad poljem, gozdom in močvirjem leži mrtva tišina."

2 R. Kuntzman, 1969: *Drugs and enzyme induction*. Ann. Rev. Pharm, 9: 21–36.

3 C. Chilvers, M. C. Pike, D. Forman et al., 1984: *Apparent doubling of frequency of undescendent testicles in England and Wales 1962–81*. Lancet, 330–332; M. B. Jackson, C. Chilvers, M. C. Pike et al., 1986: *Cryptorchidism: An apparent substantial increase since 1960*. Br Med J, 293: 1401–1404.

4 L. J. Paulozzi, J. D. Erickson, 1997: *Hypospadias trends in two US surveillance systems*. Pediatrics, 100: 831–834.

Ta ženska je bila Rachel Carson, avtorica knjige *Nema pomlad*, s katero je razbila mrtvo tišino, ki je vladala tudi med ljudmi.⁵ Carsonova je iz različnih znanstvenih disciplin oblikovala luciden model prihodnjega načina raziskovanja in hkrati s poljudnim jezikom predstavila svoje zamisli širši javnosti. Omajala je mit o modernizaciji sveta na osnovi sintetičnih kemikalij in sporočila, da se znanost lahko moti in da so dobrodošla tudi mnenja tistih, ki niso izvedenci. Reakcija nasprotnikov je bila silovita. Označili so jo za komunistko in fanatikinjo, ki ima raje ptice kot otroke. Poudarjali so, da je njeno pisanje preveč emocionalno, da bi bilo znanstveno: "Njene emocije so jo toliko zaslepile, da je spregledala izjemen pomen pesticidov. S tem ko blokira napredek, ogroža planet; Regulativa mora temeljiti zgolj na kavzalnosti in dokončnih znanstvenih dokazih o nevarnostih sintetičnih kemikalij." Slednja trditev se ponavlja in zlorablja do današnjih dni. Toda besede Carsonove so rezale kot britev:

"Pot do raka more biti tudi posredna. Snov, ki sama po sebi ni kancerogena, lahko le ovira to ali ono normalno telesno funkcijo in potem te motnje pripeljejo do malignih tvorbo. Pri tem je posebno pomembno opozoriti na rakasta obolenja na rodilih. Ta so po vsej verjetnosti povezane z motnjami v razmerju spolnih hormonov ... V takšnih razmerah se estrogeni nakopičijo v telesu do previsoke stopnje ... To niso le estrogeni, ki jih telo samo izdeluje, temveč vse pogosteje prihajajo v telo tudi od zunaj, na primer s kozmetičnimi preparati, zdravili, tabletami, hrano in pri poklicnem delu. Skupni učinek je gotovo stvar, ki jo je treba vzeti nadvse resno."

"Danes so se kemikalije že nakopičile v telesih velike večine ljudi ne glede na njihovo starost. Dobimo jih celo v materinem mleku in zelo verjetno v tkivih še nerojenih otrok."

"Čeprav otrok dobi že v materi res še tako neznatne količine strupov, tudi teh ne smemo zanemarjati, saj so otroci toliko občutljivejši za strupe kot odrasli."

"Njih neznanska moč ni le v sami strupenosti, temveč tudi v tem, da se vrinejo v organizem in tam vstopajo v reakcije v najbolj

5 R. Carson, 1962: *Silent spring*. New York, Fawcett Crest.

kočljivih in življenjsko pomembnih procesih ter jih nevarno, včasih kar smrtonosno preusmerjajo.”

“Med komarji, na katere je v več generacijah deloval DDT, je bilo vedno več ginandromorfni oblik, to je napol moških, napol ženskih osebkov.”

“Nekaj podatkov o morebitnem učinku pri človeku lahko dobimo iz poročil zdravnikov o oligospermiji, to je zmanjšani sposobnosti, da bi nastajali spermiji pri tistih letalcih, ki škropijo nasade z DDT. Tudi gibljivost sperme se je močno zmanjšala.”

“Poleg vsega so te posledice na videz brez vsake povezave z vzrokom in se lahko pojavijo čisto na drugem delu telesa, kot so bile sprožene. Lahko so namreč prostorsko in časovno daleč narazen. Vzroke bolnikove bolezni in smrti je mogoče odkriti samo tako, da zberemo številne, popolnoma samostojne podatke, ki navidezno nimajo nobene medsebojne zveze, in jih potem skupno preučimo in povežemo.”

Ko beremo te vrstice, napisane daljnega leta 1962, se ne moremo načuditi izjemni osebnosti vrhunske znanstvenice, ki je hkrati premogla vizionarsko intuicijo, preroško moč in globoko humano poslanstvo:

“Še vedno se vse premalo zavedamo, kakšna nevarnost nam grozi. Ali si more in sme katera civilizacija privoščiti neusmiljen boj proti vsemu živemu, ne da bi se tudi sama uničila in ne da bi zavoljo tega izgubila pravico imenovati se civilizacija?”

Nema pomlad je bila obtožujoč napad na vso človekovo zanikrno brezbriznost, požrešnost ter neodgovornost do narave in sočloveka.

Dr. David Price iz sektorja za javno zdravstvo ZDA je zapisal: “Toliko bolj mrakobne so naše misli ob zavesti, da bo naša usoda lahko zapečateni že kakšnih dvajset let ali več let prej, preden bomo opazili prva znamenja katastrofe.”

Rachel Carson je pesticide imenovala ‘eliksirji smrti’, le leto dni po izidu knjige pa jo je pokopal rak, posledica teh mrtvaških napitkov, ki jih je zvaril človek.

Knjiga je pognala znanstvenike po sledih razdejanj, ki jih je povzročil DDT. Sledila so dramatična razkritja: motnje reprodukcije pri plenilcih (orli, sokoli, pelikani, več vrst rib), odkritje DDT-ja v mleku doječih mater in njegovo transgeneracijsko delovanje prek

placente in materinega mleka, njegova večmilionkratna biomagnifikacija skozi prehransko verigo in skrivni depo v maščobnih tkivih, obstojnost v okolju (razpolovna doba 100 let), vse večja odpornost žuželk in strupenost metabolita DDE. Ko pa je bilo dokazano njegovo rakotvorno delovanje, je EPA 1972 končno le prepovedala uporabo DDT-ja in njegove strupene družčine.⁶

Ceno smrtonosne norije glede DDT-ja plačujemo s svojim zdravjem še danes vsi, živali in ljudje. V podkožni maščobi nosi vsak človek svoj odmerek, ki znaša od 2,8 ppm pri Eskimih do 3,1 ppm pri Indijcih. Problem kontaminacije z DDT-jem je planetaren, v svojih telesih ga nosijo tako severni medvedi na Arktiki (0,8 ppm) kakor pingvini na Antarktiki (0,12 ppm).⁷

Tisti čas so raziskovalci že prepoznali osnovne obrise delovanja HDC-jev, ki jih lahko strnem v sledeče ugotovitve:

1. HDC-ji se pritrdijo na celularni receptor in delujejo kot naravni estrogen (estrogenomimetik).
2. HDC-ji delujejo kot antagonist (blokator), ki blokira receptor, s tem pa delovanje hormona.
3. HDC-ji delujejo kot agonist (mimetik) na več receptorjev in potencira delovanje hormonov.
4. HDC-ji lahko spremenijo metabolizem naravnega estrogena, da se ta lahko pojavi v spremenjeni formi in tako posredno vpliva na vlogo estrogena v telesu.
5. Telo ne prepozna HDC-jev in njihovega delovanja ne zna nevtralizirati.
6. Nujne so nadaljnje raziskave za boljše razumevanje kompleksne interakcije med sintetičnim okoljem in notranjim okoljem organizmov in človeka.

Nemi pomladi so sledile številne in odmevne ugotovitve raziskovalcev, v jedru katerih se je znašel sodobni moški in njegova ekspresija spolnosti.

6 J. L. Radomski, W. B. Deichmann, E. E. Clizer, 1968: *Pesticide concentrations in the liver, brain and adipose tissue of terminal hospital patients*. *Toxicology*, 6: 209–220.

7 R. J. Norstrom, S. E. Belikov, E. W. Born, 1998: *Chlorinated hydrocarbon contaminants in polar bears from Eastern Russia, North America, Greenland and Svalbard: biomonitoring of active pollution*. *Arch. Environ. Contam Toxicol.*, 35: 354–67.

3. ZADNJI PLES SPERMIJEV

Danec Niels Skakkebaek je že v zgodnjih sedemdesetih letih odkril nenavadne nediferencirane fetalne celice v modih pri moških z diagnozo raka mod. Ugotovil je, da se te celice obtičale iz časa fetalnega razvoja in se spremenile v rakave, ko so moda začela izločati testosteron. Obstoje te celice je Skakkebaeku predstavljal ključ za rešitev uganke, ki se mu je kmalu zastavila.⁸

Anton Komat
KAKOFONIJA
HORMONSKEGA
ORKESTRA

S sodelavci se je lotil orjaškega dela, opravil je metaanalizo 61 študij, objavljenih od 1938 do 1990, ki so vsebovale podatke o več kot 15.000 moških iz 21 držav. Rezultat je bil pretresljiv: beležil je povprečen padec števila spermijev s 113 mio/ml leta 1940 na 66 mio/ml leta 1990. Torej 50 % v petdesetih letih!⁹

Po svetu je završalo, saj je znanstveni članek dosegel nesluteno publiciteto. Že dve leti po njegovi objavi je BBC leta 1994 posnel znameniti film *Assault on the Male*.

V Skakkebaekovem življenju se je kmalu pojavil Anglež Richard Sharpe, s katerim sta uspešno nadaljevala raziskave. Odkrila sta povezavo med upadom spermijev in HDC-ji. Njuna hipoteza je nastala samostojno, brez povezave z raziskovalci iz ZDA. Osredotočila sta se na vpliv HDC-jev na Sertolijeve celice mod, ki jih stimulira FSH (Follicular Stimulating Hormone). Inhibicija sekrecije FSH v hipofizi v določenih obdobjih fetalnega razvoja (razvojnih oknih) zmanjša število Sertolijevih celic, odgovornih za poznejše število spermijev pri spolno zrelem moškem in velikost njegovih mod.¹⁰

Skakkebaek je rezultate komentiral z besedami: "Odkritje se je pokazalo ostro izpisano, kot napis na zidu: padec spermijev, padec testosterona, rak mod pri moških in rak dojke pri ženskah, bilo je grozljivo."

Ko sta o svojih raziskavah poročala junija 1993 v Royal Society, je bil to hud šok za londonsko elito. Mediji so njuno hipotezo takoj pre-

- 8 N. E. Skakkebaek, 1972: *Possible carcinoma-in situ of the testis*. Lancet, sept., 516–517.
9 E. Carlsen, A. Giwercman, N. Keiding, N. Skakkebaek, 1992: *Evidence for decreasing semen quality during the past 50 years*. BMJ, 305: 609–612.
10 R. M. Sharpe, N. Skakkebaek, 1993: *Are oestrogens involved in falling sperm counts and disorders of the male reproductive tract?*. Lancet, 431: 1392–95.

tvorili v grozečo svetovno katastrofo izumiranja človeštva. Estrogen, ženski spolni hormon, je čez noč postal zločinska snov.

Neumorni Skakkebaek je takoj nadaljeval raziskovalno delo na raku mod in prišel do poraznih rezultatov – incidenca raka mod je poskočila tri do štirikrat v zadnjih 40 do 50 letih, na Danskem ga je bilo za 300 % več kot pred 50 leti!¹¹

Tudi druge raziskave so prišle do podobnih ugotovitev. Rak mod je postal najbolj razširjen rak mladih moških s povprečnim povečanjem incidence od 2 do 4 % na leto v času nekaj desetletij.¹²

Sledile so številne raziskave:

Stewart Irwine iz Medical Research Council v Edinbourgu je analiziral več kot 500 moških, starih od 18 do 45 let. Moški, rojeni v petdesetih letih, so imeli 100 mio spermijev/ml, rojeni v sedemdesetih pa le še 78 mio/ml; kar je pomenilo padec 25 % v samo 20 letih (moška plodnost je ogrožena, ko število spermijev pade pod 20 mio/ml).¹³

W. H. James in njegova ekipa so pregledali 29 študij, v katerih so bili zajeti podatki o več kot 8000 moških. Leta 1930 je bilo povprečno število spermijev (spermcount) več kot 130 mio/ml, leta 1980 pa manj kot 80 mio/ml.¹⁴

Pierre Jouannet, direktor Centre d'Etude et de Conservation des Oeufs et du sperme, Hospital Cochin, Pariz, je leta 1992 pregledal datoteke več kot 1300 moških v analizi, ki je trajala nekaj mesecev. Leta 1973 je bilo povprečno število spermijev 89 mio/ml, leta 1992 pa le še 60 mio/ml; to pomeni letni padec za 2 %.¹⁵

Frank Comhaire iz semenske banke University Hospital v Gentu v Belgiji je analiziral podatke o 400 mladih moških, ki so bili vzorčeni v obdobjih 1977/80 in 1990/95. V tem času je število spermijev

- 11 N. Skakkebaek, 1972: *Possible carcinoma-in-situ of the testis*. Lancet, sept., 516–517.
12 A. Osterline, 1986: *Diverging trends in incidence and mortality of testicular cancer in Denmark 1943–1982*. British Journal of Cancer, 53: 501–505.
13 S. Irwine, E. Cawood, D. Richardson, E. MacDonald, J. Aitken, 1996: *Evidence of deteriorating semen quality in the UK*. BMJ, 312: 467–471.
14 W. H. James, 1980: *Secular trends in reported spermcount*. Andrologia, 12: 381–388.
15 J. Auger, M. D. Kunnstmann, F. Czyglik, P. Jouannet, 1995: *Decline in semen quality among fertile men in Paris during the past 20 years*. New England Journal of Medicine, 332: 281–285.

Anton Komat
KAKOFONIJA
HORMONSKEGA
ORKESTRA

upadlo povprečno za 12 mio/ml: hkrati se je sicer povečal volumen ejakuata, a se je znižalo število najbolj mobilnih spermijev (z 52 % na 31 %) in poraslo število nenormalnih oblik spermijev s 26 % na 39 %.¹⁶

Jean Ginsberg in skupina raziskovalcev iz Royal Free Hospital v Londonu so obdelali podatke v Londonu in okolici. V mestu je bilo povprečno število spermijev v obdobju 1978/83 105 mio/ml, v obdobju 1984/89 pa le še 76 mio/ml. Pri moških zunaj prestolnice niso beležili takega padca spermijev.¹⁷

Stewart Irwine s sodelavci iz Edinbourga, MRC Reproductive Biology Unit, je proučeval populacijo skoraj 600 moških. Rojeni pred letom 1959 so imeli povprečno število spermijev 98 mio/ml, rojeni po 1959 pa le še 78 mio/ml.¹⁸

Finci so opravili avtopsijsko testisov dveh skupin po 528 moških in ugotovili, da je imelo v letu 1981 normalno spermo 56 % moških, v letu 1991 pa le še 27 %. Zmanjšala se je teža testisov in povečal delež vezivnega tkiva v njih. Poleg upada kakovosti sperme so zabeležene še druge posledice delovanja HDC-jev, predvsem povečanje incidence hipospadije in nespuščenih testisov (kriptorhizem).¹⁹

Skakkebaek s sodelavci se je lotil še razvojnih anomalij testisov in ugotovil veliko povečanje incidence hipospadije in kriptorhizma.²⁰ Podvojena incidenca hipospadije je bila zabeležena tudi v primerjavi moških populacij med sedemdesetimi in osemdesetimi leti v ZDA.²¹

Skupina raziskovalcev z Univerze v Granadi v Španiji je dokazala signifikantno povečanje incidence nespuščenih testisov

(kriptorhizem) pri novorojencih agrarnih območij, kjer je velika uporaba pesticidov.²²

Val raziskav, ki so jih sprožila Skakkebaekova dramatična odkritja, je raziskovalce pripeljal do sledečih ugotovitev: zmanjšanje plodnosti (število spermijev in njihova motiliteta), padec testosterona ter deformacije in obolenja moškega reproduktivnega trakta. Incidenca raka testisov v industrializiranih deželah je od dva do štirikrat večja kot pred petdesetimi leti. Rak mod je postal najpogostejši rak moških v starosti od 25 do 35 let. Rakave celice se razvijejo iz dormantnih nediferenciranih celic v testisih, ki izvirajo iz prenatalnega obdobja in se prebudijo šele v puberteti, ko hormonske spremembe požejejo njihovo rast.

Skakkebaek je skupek posledic izpostavljenosti moških fetusov HDC-jem imenoval sindrom TDS (Testicular Disgenesys Syndrome), ki zajema padec števila spermijev, razvojne anomalije, kot sta hipospadija in kriptorhizem, ter rak mod.

Pri svojih raziskavah so znanstveniki naleteli še na:

1. neestrogene učinke, kot je antiandrogeno delovanje HDC-jev;
2. učinke izjemno nizkih doz HDC-jev, ki so pod mejo detekcije analitske kemije;
3. učinke mešanic sintetičnih kemikalij (aditivno in sinergično delovanje).

Našteti so le nekaj izmed številnih raziskav o strmoglavljenju reproduktivne kakovosti sodobnih moških. Mediji so bili polni novice o izgubljanju moškosti in njihove plodnosti, zato industrija in njeni plačanci niso stali križem rok. Nasprotniki so se zedinili v sledeči trditvi: povprečno število spermijev v moški populaciji v času silno variira, obstajajo pa tudi velike regionalne razlike, zato potrebujemo bolj zanesljive dolgoročne podatke. Ponovno je bil zlorabljen metodološka slepa ulica sodobne znanosti, problem 'dokončnega dokaza'. Sindrom TDS, ki izvira iz delovanja HDC-jev na fetus, je tako

16 K. van Waeleghem, N. De Clercq, L. Vermeulen, F. Comhaire, 1996: *Deterioration of sperm quality in young healthy Belgian men*. Human Reproduction, 11: 325–329; K. van Waeleghem, N. De Clercq, L. Vermeulen, F. Comhaire, 1994: *Deterioration of sperm quality in young Belgian men during recent decades*. Abstract of the 10th Meeting of the ESHRE, Brussels.

17 J. Ginsberg, S. Okolo, G. Prelevic, P. Hardiman, 1994: *Residence in London area and sperm density*. Lancet, 343: 230.

18 D. S. Irwine et al., 1996: *Evidence of deteriorating semen quality in the UK: Birth cohort study in 577 men in Scotland over 11 years*. BMJ, 312: 470–471.

19 J. Pajarinen, P. Laippala, A. Penttila et al., 1997: *Incidence of disorders of spermatogenesis in middle-aged Finnish men, 1981–1991*. Two necropsy series Br. Med J, 314: 13–18.

20 A. Giwercman, E. Carlsen, N. Keiding, N. Skakkebaek, 1993: *Evidence of increasing incidence of abnormalities of the human testis*. Environ. Health Persp. 101 (Suppl 2): 65–71.

21 Anonymous, 1985: *An increasing incidence of cryptorchidism and hypospadias*. Lancet: 1311.

22 N. Olea et al.: *Exposure to pesticides and cryptorchidism: Geographical evidence of a possible association*. Environ. Health Persp., 104: 2–8.

ostal zgolj ena izmed znanstvenih hipotez. Izničila se je visoka etična naravnost in prizadevanja raziskovalcev HDC-jev, ki jih je vodilo srčno načelo: "Svet mora postati varen za človeške zarodke, saj so to najbolj občutljiva človeška bitja."

Med študijami pa je najti eno, ki zasluži posebno pozornost. Opravil jo je Danish Organic Food Association in ugotovil, da so moški, ki so jedli hrano z najmanj 25 % ekološke pridelave (brez pesticidov in kemičnih gnojil), imeli, v primerjavi z moškim osebjem letalske družbe (ki so jedli predvsem fast food), 43 % več spermijev (99 mio/ml proti 69 mio/ml). Vzpodbudno za preventivo pred posledicami HDC-jev in hkrati za razvoj biotskega kmetovanja!²³

Anton Komat
KAKOFONIJA
HORMONSKEGA
ORKESTRA

4. KAR SE DOGAJA ŽIVALIM, SE DOGAJA LJUDEM

Sharpe in Skakkebaek sta poskušala pojasniti posledice izpostavljenosti moškega spola HDC-jem skozi TDS (zmanjševanje povprečnega števila spermijev in ravni testosterona, razvojne anomalije reproduktivnega sistema in rak mod). V ZDA so se vrstile raziskave, opravljene predvsem na divjih živalih, ki so izkazovale očitne analogije rezultatom dogajanja v človeški populaciji Evrope. Raziskovalca sta imela na voljo tudi vrsto podatkov o laboratorijskih raziskavah na živalih, ki so potrjevali njune osnovne predpostavke hipoteze o HDC-jih.

Toda v uporabi je bilo na desetisoče kemikalij, zato so se pojavila številna vprašanja: Kako testirati njihove posledice na človeku? Kako dokazati, da katera koli izmed teh kemikalij povzroča motnje človekovega reproduktivnega sistema? Kako obravnavati mešanice teh kemikalij? Toda v Angliji se je še pravi čas zgodil nepričakovan preobrat.

Februarja 1993 se je prof. John Sumpter z Brunel University v Londonu odločil za korak, ki ni prav običajen v znanosti. Znanost je zapadla v tako specializacijo, da je razvila poseben jezik in koncepte za vsako specifično področje. Dialog med znanstveniki z različnih področij je posledično otežen ali celo onemogočen, saj

23 T. K. Jensen et al., 1996: *Semen quality among members of organic food associations in Zealand, Denmark*. Lancet, June.

za medsebojno izmenjavo rezultatov raziskav malodane potrebujejo poseben slovar izrazov in metafor. Sumpter je presešel sektorske zamejitve znanosti. Ko je prebral zadnje Sharpove članke, si je zaželel sodelovati z njim, saj je instiktivno spoznal, da lahko odkrijeta skupno ozadje delovanja HDC-jev. Toda najnovjše Sumpterjeve raziskave so varnostne službe označile kot državno tajnost – top secret, zato o njih ni smel niti črhiniti. Začelo se je pred nekaj leti na reki Lea v severnem delu Londona. Ribji samci so imeli vse značilnosti ženskega spola. Na vprašanje, kaj je povzročilo to feminizacijo, je Sumpter vsakokrat dobil isti odgovor – neverjetni presežki vitelogenina v krvi (tudi do 100.000-kratne), tj. ženskega hormona, ki regulira nastanek rumenjaka v ribjih ikrah. Rezultati so bili najbolj šokantni ob iztoku čistilnih naprav. V kanalizaciji je bilo nekaj, kar spreminja spol! Testne ribe je zaprl v žične kletke, te spustil v reko in čez tri tedne opravil analize. Dobil je enak rezultat, toda še vedno ni našel skrivnostne snovi, ki je delovala kot estrogen. Podjetje za distribucijo pitne vode je o nenavadnih Sumpterjevih najdbah obvestilo državne organe, vmešale so se državne varnostne službe in raziskave razglasile za strogo tajnost. Sumpter rezultatov svojih raziskav ni smel niti objaviti niti se o njih pogovarjati. Skratka, top secret! Minilo je skoraj dve leti, preden je pristojni minister konec leta 1991 razveljavil strogo zaupnost. V tem času je Sumpter razvil odličen biotest, nadzorovan vnos testnih rib v kontaminirano vodno okolje.

Sledile so raziskave prof. Rolanda Billarda na ribah reke Seine, Sumpterjeva študentka pa je za svoj doktorat proučila ribe reke Elbe blizu Hamburga. Rezultati so bili povsod isti.

Sumpter je hkrati pozorno prebiral rezultate raziskav prof. Louisa Guillette z Univerze Florida o aligatorjih z neverjetno podobnimi težavami, kot so jih imele Sumpterjeve ribe.

Junija 1991 je Guillette v jezeru Apopka na Floridi zabeležil katastrofalne podatke o tamkajšnjih aligatorjih: več kot 85 % mrtvih jajc; živali moškega spola, ki spreminjajo spol v različne stopnje feminizacije, da niso niti ženske niti moški (status interseksa); do 80 % samcev s premajhnimi ali abnormalnimi penisi; odrasli moški primerki s povečano koncentracijo estrogena in trikrat nižjo koncentracijo testosterona od normalne, juvenilni primerki pa celo dvakrat

Anton Komat
KAKOFONIJA
HORMONSKEGA
ORKESTRA

višji estrogen kot ženski spol in trikrat manjši testosteron od normalne vrednosti; številne neplodne odrasle živali. Skratka, popolna reproduktivna katastrofa. Kmalu so našli vzrok dramatičnih spolnih sprememb aligatorjev: v jezero se je izlila vsebina cisterne, pesticid dikofol s tehnološko primesjo do 15 % DDT in DDE. Podobno usodo so doživele tudi želve. Guillette je našel strup v maščobi prizadetih živali, v vodi pa ga ni bilo zaznati.

Anton Komat
KAKOFONIJA
HORMONSKEGA
ORKESTRA

Sumpter je primerjal Guillettove rezultate s svojimi. Najprej je posumil na sintetični etinil-estradiol iz kontracepcijskih tablet, ki jih jemljejo milijoni žensk in z njihovim urinom prispejo prek čistilnih naprav v vodotoke. Toda laboratorijske naprave so bile pregrobo, da bi zaznale prisotnost tako majhnih količin sicer silno potentnega sintetičnega hormona v vodi. Dokaz bi bil lahko le obrnjen: izpostaviti ribe sintetičnemu hormonu, ki bi bil kontrolirano razredčen pod mejo detekcije laboratorijskih naprav in opazovati posledice. Ko je Sumpter izpeljal svoj poskus, so si nasprotniki hipoteze o HDC-jih takoj izmislili dva protiargumenta:

1. Koncentracije v vodi so tako nizke, da jih instrumenti ne zaznajo – torej ni dokaza;
2. V telesu se sintetični etinil-estradiol spremeni v inaktivno obliko, ki ne deluje estrogeno.

Vsiljenih metodoloških nejasnosti je bilo toliko, da še do zdaj ni priznan noben 'dokončni dokaz', da feminizacijo ribjih samcev povzročajo ali sintetični etinil-estradiol iz kontracepcijskih tablet ali nekateri pesticidi.

Ana Soto in Carlos Sonnenschein s Tufts University v Bostonu sta vrsto let raziskovala problem raka dojke in študirala rast rakavih celic v celičnih kulturah, da bi razumela dinamiko njihove rasti ob izpostavljenosti eksternemu estrogenu. Opazila sta, da se rakave celice razmnožujejo hitreje, čeprav jim nista dodala estrogena. Videti je bilo, kot da je eksperimentalno polje kontaminirano z estrogenom. V več kot deset let trajajočem sodelovanju še nista naletela na kaj podobnega. Ko sta nehote zamenjala eno izmed epruvet, sta opazila, da je estrogenu učinek v kulturi rakavih celic izginil. V plastični epruveti je bilo nekaj z estrogenim učinkom, kar

je povzročilo pospešeno rast rakavih celic. Do takrat ni še nihče zasledil estrogenov v plastiki. Kontaktirala sta proizvajalca epruvet in dobila odgovor, da je njihova kemična sestava poslovna skrivnost. Sklepala sta, da če je estrogen v laboratorijski plastiki, je morda tudi v drugih plastičnih masah. Čez nekaj mesecev je MIT (Massachusetts Institute of Technology) odkril identiteto skrivnostne snovi v plastiki – šlo je za nonilfenol, sintetično snov, ki se pogosto nahaja v barvah, praških, mazalnih oljih, pesticidih in v aditivih plastiki.²⁴

Ko je ta članek prebral Sumpter, mu je postalo jasno, da feminizacijo njegovih rib verjetno ne povzročajo kontracepcijska sredstva, pač pa nonilfenol. Kaj pa če prek pitne vode vpliva tudi na ljudi? Analitska tehnika takratnih laboratorijev ni bila sposobna zaznati tako nizkih koncentracij. In spet je nastal problem 'dokončnega dokaza'.

Sumpterjeva in Sharpova skupna ugotovitev je bila: "Takoj moramo začeti z delom na teh kemikalijah, čez desetletje bo verjetno prepozno za kar koli. Poskusov na ljudeh sicer ne smemo početi, toda ti se že dolgo dogajajo, in to na globalni ravni."

Identičen problem z laboratorijsko plastiko kot Soto in Sonnenschein je imela ekipa prof. Davida Feldmana s Stanford University v Kaliforniji. Šlo je za estrogenu mimik bisfenol A (BPA), ki ima podobno molekularno strukturo kot DES in ki se je izločal iz polikarbonatne plastike.²⁵

Soto, Sonnenschein, Sumpter in Sharpe so se takoj odzvali na ta članek: Sumpterjeva ekipa je hitro našla še tretjo veliko skupino množično uporabljenih sintetičnih kemikalij z učinkom HDC-jev – ftalate.²⁶

Takrat so bile že znane raziskave, ki so ftalate trdno uvrščale med HDC-je.²⁷

24 A. Soto, H. Justicia, J. Wray, C. Sonnenschein, 1991: *p-nonylphenol: An estrogenic xenobiotic released from "modified" polystyrene*. Environ. Health Persp., 92: 167–173.

25 D. Feldman, A. Krishnan, 1995: *Estrogens in unexpected places: Possible implications for researchers and consumers*. Environ. Health Persp., 103: 129–133.

26 S. Jobling, T. Reylonds, R. White, M. Parker, J. P. Sumpter, 1995: *A variety of environmental persistence chemicals, include some phthalate plasticizers, are weakly oestrogenic*. Environ. Health Persp., 103: 582–587.

27 D. A. Murature, S. Y. Tang, G. Steinhardt, R. C. Dougherty, 1987: *Phthalate esters and semen quality parameters*. Biomed. Envir. Mass. Spectrom., 13: 473–477.

Anton Komat
KAKOFONIJA
HORMONSKEGA
ORKESTRA

Skupino flatatov sestavlja približno 50 sintetičnih kemikalij in so najbolj razširjeni HDC-ji v vsakdanjem človeškem okolju.

Raziskovalci so se vse bolj približevali skupni usodi človeka in prostoživečih živali, ki jo določa izpostavljenost HDC-jem. Kot so se na eni strani kopičili podatki raziskav o vplivu na človeka, so se na drugi strani množili rezultati vpliva na živali. Naj naštejemo le nekaj njih:

Anton Komat
KAKOFONIJA
HORMONSKEGA
ORKESTRA

1. Izjemno hiter upad populacije orlov zaradi delovanja organsko-kloriranih insekticidov.²⁸
2. Katastrofa pri populaciji vider v Angliji.²⁹
3. Neplodnost minkov, ki so se hranili s kontaminiranimi ribami iz Velikih jezer.³⁰
4. Velike reproduktivne težave galebov z Velikih jezer (neoplojena jajca, feminizirani moški spol /pojav interseksa/, strahotne razvojne anomalije mladičev, ki so brez nog, peruti in oči, z deformiranimi kljuni in perjem odraslih živali). Vzrok so DDT in dioksini.³¹
5. Množično umiranje evropskih delfinov.³²
6. Hermafrodiške ribe pod iztoki čistilnih naprav (ribji samci imajo vitelogenin v koncentracijah kot samice in inhibicijo rasti testisov). Vzroki so nonilfenol, estrogeni iz urina žensk, ki so je-male kontracepcijske tablete, ali pa alkilfenoli.³³
7. Demaskulinizirani aligatorji iz jezera Apopka (pojav interseksa, abnormalni testisi in penisi mladih živali). Vzrok je izpostavljenost dikofolu (nesreča). Dikofol, ki ga sicer izdelujejo iz DDT-ja,

28 C. Broley: *The Plight of the American Bald Eagle*. Audubon Magazine, 60: 162–63.
29 C. Mason, T. Ford, N. Last: *Organochlorine Residues in British Otter*, *Bulletin of Environ. Contamination and Toxicology*, 36: 656–61.
30 R. Aulerich, R. Ringer, S. Iwamoto, 1973: *Reproductive Failure and Mortality in Mink feed on Great Lakes Fish*. *Journal of Reproduction and Fertility Supplement*, 19: 365–76.
31 M. Gilbertson, T. Kubiak, J. Ludwig, G. Fox, 1991: *Great Lakes Embryo Mortality, Edema and Deformities Syndrome (GLEMEDS) in Colonial Fish-Eating Birds: Similarity to Chick-Edema Disease*. *Journal of Toxicology and Environ. Health*, 33 (4): 455–520.
32 R. Dietz, M. P. Heida-Jorgensen, T. Harkonen: *Mass Deaths of Harbor Seals (Phoca vitulina) in Europe*. *Ambio*, 18 (5): 258–264.
33 S. Jobling, D. Sheahan, J. A. Osborne et al., 1996: *Inhibition of testicular growth in rainbow trout (Oncorhynchus mykiss) exposed to alkylphenolic chemicals*. *Environ. Toxicol Chem*, 15: 194–202.

je imel zaradi tehnološke napake proizvajalca v Španiji v 80-ih letih do 15 % primesi DDT-ja in DDE-ja.³⁴

8. Reprodktivne težave in iznakaženost galebkih mladičev v Južni Kaliforniji. Vzrok je mešanica DDT-ja in PCB-jev (poliklorirani bifenili).³⁵
9. Raziskava skupine z University of California, Berkeley je pokazala visoko stopnjo feminizacije samcev leopardje žabe (*Rana pipiens*), če so bili paglavci izpostavljeni zelo nizkim odmerkom atrazina.³⁶
10. Raziskava iste skupine raziskovalcev je pri žabi *Xenopus laevis* pokazala razvoj hermafroditnega reproduktivnega trakta in demaskulinizacijo sekundarnih spolnih znakov že pri izpostavljenosti 0,1 ppb atrazina. Ti testi so pokazali, da so žabe bistveno bolj občutljive na pesticide, kot so mislili do tedaj.³⁷
11. Pesticidi delujejo še na druge, presenetljive načine: endosulfan v zelo majhnih odmerkih močeradom med reprodukcijo onemogoča komuniciranje, ki temelji na izločanju feromonov.³⁸

Anton Komat
KAKOFONIJA
HORMONSKEGA
ORKESTRA

Obstaja še na desetine študij, ki govorijo o reproduktivnih težavah in razvojnih anomalijah vretenčarjev. Presenetljiva znanstvena spoznanja o delovanju HDC-jev so se z vretenčarjev selila tudi na druge živali in seveda na človeško vrsto. Manjkalo je le še univerzalni ključ, ki odpira vsa vrata, oziroma šifra, ki bi omogočala vstop izza kulis tragedije zastrupljanja s HDC-ji in pogled na samega režiserja predstave. To je bil sintetični estrogen DES (dietilstilbestrol) in v tem primeru je bil laboratorijska miš nehote kar človek sam.

34 L. Guillette, T. S. Gross, G. R. Masson, J. M. Matter, H. F. Percival, A. R. Woodward, 1994: *Developmental abnormalities of the gonad and abnormal sex hormone concentrations in juvenile alligators from contaminated and control lakes in Florida*. *Environ. Health Persp.*, 102: 680–688.
35 M. D. Fry, C. K. Toone, 1982: *DDT induced feminization of gull embryos*. *Science*, 213: 922–924.
36 T. Hayes, K. Haston, M. Tsui, A. Hoang, C. Haeffele, A. Vonk, 2002: *Feminization of male frogs in the wild*. *Nature*, 419: 895–896.
37 T. Hayes, K. Haston, M. Tsui, A. Hoang, C. Haeffele, A. Vonk, 2003: *Atrazine-induced hermaphroditism at 0,1 ppb in american leopard frogs (Rana pipiens): Lab. and Field Evidence*. *Environ. Health Persp.*, 111: 568–575.
38 D. Park, S. C. Hempleman, C. R. Propper, 2001: *Endosulfan Exposure Disrupts Pheromonal Systems in the Red-Spotted Newt (Notophthalmus viridescens): A Mechanism for Subtle Effects of Environmental Chemicals*. *Environ. Health Persp.*, 109: 669–673.

5. DES – KLJUČ PANDORINE SKRINJE

DES je bil patentiran leta 1938 kot prvi sintetični estrogen. Od leta 1941 se je uporabljal v hormonski terapiji žensk v menopavzi, od 1947 kot pospeševalec rasti piščancev, od 1949 pa za preprečevanje spontanah splavov. DES se je kot čudežno zdravilo tržil pod več kot 400 komercialnimi imeni (op. a.: mož, ki je kot uslužbenec EPA USA odobrila njegovo uporabo, je postal predsednik ene prvih kemičnih korporacij, ki je začela izdelovati in tržiti DES; tako se to dela še danes).

Ocenjujejo, da je od 1940 do 1971 v ZDA uživalo DES od 5 do 10 milijonov žensk; od leta 1951 do 1953 pa je bilo vsaj 10 % vseh otrok, rojenih v ZDA, intrauterino izpostavljeno DES-u, ki so ga jemale njihove matere. Vsa strokovna javnost je dobro vedela, da je DES enako potenten kot najbolj potenten naravni estrogen, estradiol, toda do leta 1970 nihče ni zaznal njegovih škodljivih učinkov. Potem je počilo tudi pri DES-u.

Arthur Herbst iz Harvard Medical School in Massachusetts General Hospital je našel izjemno redko obliko vaginalnega adenokarcinoma hkrati pri 7 dekletih, starih manj kot 20 let (do takrat so bili v vsej svetovni medicinski literaturi opisani zgolj trije primeri). Matere teh deklet so jemale DES!³⁹

Številne nadaljnje raziskave so pokazale katastrofalne posledice DES: abnormalnosti rodil, endometriozo, znižano plodnost, zunajmaternične nosečnosti, spontane splave, prezgodnje rojstvo in resne motnje imunskega sistema. Tudi moški potomci so utrpeli hude posledice: majhne in nespuščene testise, abnormalne spermije in hipospadijo.⁴⁰

Raziskave na miših in opicah so pokazale, da prenatalna izpostavljenost DES-u povzroča maskulinizacijo delov ženskih možganov in obratno, feminizacijo delov moških možganov.⁴¹

Študije na ljudeh in živalih so pokazale neverjetno podobne rezultate (kriptorhizem, ciste epididimisa, hipoplastične testise, anomalije sperme in vnetja prostate). DES je bil pretresljiv poduk, da estrogene kemikalije povzročajo reproduktivne in razvojne anomalije, motnje imunskega sistema in raka desetletja pozneje, ko so bili ljudje in laboratorijski sesalci še v maternici izpostavljeni njihovemu delovanju.⁴²

John A. McLachlan in Retha Newbold sta dokazala, da izpostavljenost zunanjim estrogenom globoko spremeni procese seksualne diferenciacije. Navedla sta številne strukturno različne kemikalije, ki imajo estrogenski učinek (fitoestrogeni, policiklični aromatični ogljikovodiki in klorirani ogljikovodiki). Poudarila sta, da za vse te snovi ne velja klasičen linearni toksikološki odnos – odmerek strupa-odgovor organizma.⁴³

McLachlan, ki je svojo raziskovalno intuicijo polno razvil na primeru DES-a, je zapisal: "Na tisoče kemikalij je uvedenih v naše okolje z malo znanja o njihovih učinkih na dva fiziološka procesa, ki sta temeljna za naše preživetje, reprodukcijo in razvoj ..."

To opozorilo je objavil že leta 1979!

Kmalu potem ko sta Sharpe in Skakkebaek objavila skupen članek v prestižni reviji Lancet, sta prejela izvod knjige *Naša zapravljenost*.⁴⁴ Raziskovanje delovanja HDC-jev je prišlo do točke preloma, kjer je bila potrebna velika sinteza opravljenega dela številnih med seboj nepovezanih raziskovalnih skupin, delujočih po vsem svetu. To delo je zahtevalo izjemno natančnost, vztrajnost in veliko mero intuicije. Opravila ga je intuitivna ženska, natančna opazovalka ptic, Theo Colborn.

Anton Komat
KAKOFONIJA
HORMONSKEGA
ORKESTRA

Anton Komat
KAKOFONIJA
HORMONSKEGA
ORKESTRA

39 A. L. Herbst, R. E. Scully, 1970: *Adenocarcinoma of the vagina in adolescence: a report of 7 cases including 6 clear cell carcinoma so-called mesonephromas*. Cancer, 25: 745–757.

40 W. B. Gill, G. F. B. Schumacher, M. Bibbo et al., 1970: *Association of DES exposure in utero with cryptorchidism, testicular hypoplasia, and semen abnormalities*. J. Urol., 122: 36–39.

41 M. F. Tarttelin, R. A. Gorski, 1988: *Postnatal influence of DES on the differentiation of the sexually dimorphic nucleus in the rat is as effective as perinatal treatment*. Brain Res, 456: 271–274.

42 J. M. Reinisch, M. Ziemba-Davis, S. A. Sanders, 1991: *Hormonal contributions to sexually dimorphic behavior in humans*. Psychoneuroendocrinology, 16: 1–3: 213–278.

43 J. A. McLachlan, R. R. Newbold, 1987: *Estrogens and development*. Environ. Health Persp., 75: 25–27.

44 T. Colborn, D. Dumanoski, J. P. Myers, 1996: *Our Stolen Future*.

6. NAŠA ZAPRAVLJENA PRIHODNOST

Knjigo, ki mi jo je takoj po izidu prinesla prijateljica iz ZDA, sem prebral do konca v enem dihu. Colbornova je bila ornitologinja in ta izkušnja ji je ob njenih talentih pomagala, da je v dveh letih pregledala več kot 2000 znanstvenih člankov, ki so obravnavali reproduktivne motnje. Raziskave so bile opravljene tam, kjer so bile težave najbolj očitni: orli na Floridi, vidre v Angliji, minki in galebi ob jezeru Michigan, galebi v Kaliforniji, aligatorji na Floridi, tjulnji v severni Evropi in delfini v Sredozemlju. Hkrati je pregledala študije in dosegljive podatke o reproduktivnih težavah in razvojnih anomalijah moških z vsega sveta. Leta 1989 je začela zlagati koščke mozaika v vse bolj pregledno podobo. Njen kreativen prispevek je bilo odkritje skritega vzorca. Medtem ko so se drugi še ukvarjali s posameznimi drevesi, je Colbornova ugledala celoto, gozd. Izza odra dogajanja je ugledala režiserja predstave.

Colbornova je zlepile razbite koščke ogledala. Pogled v ogledalo naše zapravljenosti je bil pretresljiv. Opravila je delo, vredno kakega Sherlocka Holmesa ali Hercula Poirota. S tako številnimi in sila različnimi kemikalijami ter njihovimi tako različnimi posledicami je bilo videti nemogoče razdeliti posamezne kemikalije glede na posamezne učinke. Njeno izhodišče je bilo: čeprav v izjemno nizkih koncentracijah sintetične kemikalije z učinkom HDC-jev delujejo izjemno rušilno v najbolj občutljivih obdobjih razvoja ploda. Posledice so nepopravljive in se prepoznajo šele v puberteti ali celo pozneje. Prizadeto je vse, kar je povezano z endokrinim sistemom. Prizadete živali so plenilci na vrhu prehranske verige, ki biomagnificirajo HDC-je v neverjetnih koncentracijah. Zdravstvene težave prizadanejo zlasti mladiče, torej gre za transgeneracijski učinek strupov. Colbornova je hkrati povezala učinke na živalih z učinki pri ljudeh. Dva sodelavca sta izjavila, da je njeno nenadno odkritje bilo kot epifanija (trenutno razsvetljenje) sredi težaškega dela.⁴⁵

26. julija 1991 je Colbornova organizirala delavnico Wingspread, ki je potekala v mestu Racine v Wisconsinu. Udeležili so se je

biologi, endokrinologi, molekularni biologi, biokemiki, nevrologi in morski biologi. Delavnica je pomenila točko obrata, kajti na njej se je v skupni izjavi 21 udeležencev prvič definirala celovita hipoteza HDC-jev. V njej je bilo med drugim zapisano: "Sintetične kemikalije (nekateri pesticidi in industrijske kemikalije) lahko porušijo delovanje hormonskega sistema tako pri živalih kot pri človeku, povzročajo motnje ščitnice, znižujejo plodnost, sprožajo kongenitalne malformacije, povzročajo metabolične abnormalnosti in vedenjske motnje ter feminizacijo moških in maskulinizacijo žensk. So persistentne, bioakumulativne in se biomagnificirajo skozi prehransko verigo. Imajo popolnoma drugačen učinek na fetus kakor na odrasle osebe. Izjemno pomemben je čas delovanja na fetus skozi razvojna okna. Posledice se pojavljajo z zapoznelim učinkom pri potomstvu. Njihovi učinki so podobni učinkom DES."⁴⁶ Podpisniki Wingspreada so poslali svetu jasno sporočilo: "Urgiramo nadaljnje študije, da zaščitimo človeške zarodke!"

Colbornova je odigrala veliko vlogo v iskanju integrativne teorije prek številnih znanstvenih panog. Skupaj s profesionalno pisateljico Dianne Dumanoski in Johnom P. Myersom se je lotila dela in leta 1996 izdala *Naša zapravljenost prihodnost*.

Mediji so zagrabil temo, ki je zasedla naslovnice in udarne termine oddaj. Knjiga je dodobra razburkala javnost in vse je kazalo, da se bo ponovil scenarij uspeha Carsonove in njene knjige *Nema pomlad*, ki je dosegla prepoved proizvodnje in uporabe nevarnih organokloridnih kemikalij. Ker bi to bil prevelik udarec za industrijo in ker ni želela ponoviti napake izpred tridesetih let, je Colbornova ves čas budno spremljala raziskovalce. Tokrat je kapital kemičnih korporacij zasnoval silovit preventivni protiudar. Industrija je prišla do kopije rokopisa: uničujoče kritike so mediji objavili že teden dni pred izdajo knjige.

Plačanci kapitala so knjigo primerjali z *Jurskim parkom* Michaela Crichtona: "Obe vsebujeta malce znanosti in večino znanstvene fantastike.; Knjiga je alarmističen traktat s polemično vsebino, ki je bolj

45 T. Colborn, F. S. vom Saal, A. Soto, 1993: *Developmental effects of endocrine disrupting chemicals in wildlife and humans*. Environ. Health Persp., 101: 378–383.

46 T. Colborn, C. Clement (ed.), 1992: *Chemically induced Alterations in Sexual and Functional Development: The Wildlife/Human Connection, Advance in modern Environmental Toxicology, Vol 21*. Princeton, N. J.: Princeton Scientific.

politično usmerjena kot pa znanstveno naravnana.; Estrogeni učinki izvirajo iz življenjskih slogov in prehrane (fitoestrogenov), ne pa iz kemikalij.; To je zgolj hipoteza, maskirana kot dejstva.; Tretjina je psevdoznanost, druga tretjina domneve, tretja tretjina pa histerija.” Knjiga se je odlično prijela kljub gromoglasnemu in histeričnemu pisanju kritikov in s prevodi v vse pomembne svetovne jezike dosegla globalno branost. Njeno sporočilo je tako v vsakdanjo komunikacijo kot v tisk vpeljalo številne nove izraze, kot so estrogeni, endokrini motilci, biomagnifikacija, bioakumulacija, kriptorhizem, hipospadija, feminizacija moškega spola itd. Veliki cilj majhnih skupin raziskovalcev je bil dosežen. Odmevnost knjige je prisilila politike, da so začeli bolj radodarno odpirati mošnje javnega denarja za nadaljnje raziskave. Hkrati je kazalo, da bodo temu sledili tudi zakonodajni ukrepi oblasti, usmerjeni v omejevanje uporabe in večji nadzor nad sintetičnimi kemikalijami z učinki HDC-jev. Toda politična odjuga podpore visokoetičnih raziskovalcev HDC-jev je trajala le slabih deset let. Mogočni kapital kemične industrije je zbral vse sile in postopno nevtraliziral sprejete politične sklepe, že sprejete ukrepe in nastajajočo pravno regulativo ter blokiral kakršne koli nove posege v svoje fantastične dobičke. Naša zapravljenost je s tem postala naša zapravljenost sedanost. Soočamo se z zadnjim problemom človeške vrste. Prav lahko se zgodi, da se bo nadaljnja evolucija življenja na planetu odvijala s človekom, ki bo biotsko tako prizadet, da bo izgubil lastno identiteto in samoohranitveni nagon vrste. Nevarnost je v odlašanju. Če zadnji problem človeške vrste ne bo hitro rešen, bo evolucija življenja potekala brez nas.

II. OD HARMONIJE DO KAKOFONIJE HORMONSKEGA ORKESTRA

1. DELOVANJE NEVROENDOKRINEGA SISTEMA

Delovanje HDC-jev so najprej opazili v motnjah reproduktivnega sistema živali in človeka. Reproductivni sistem je kompleksen, povezan sistem organov, tkiv, celic in hormonov, ki skupaj omogočajo rojstvo nove generacije. Reproductivni strupi lahko direktno poškodujejo ovarijske, testise in druge kritične organe ter povzročijo abnormalnosti sperme, ovulacije in raven hormonov. Genetični *make up* osebka (genotip) le delno determinira smer razvoja ploda in otroka. Končni rezultat prinese ekspresija genetičnega *make upa* (fenotip), ki je rezultat interakcij med genotipom in okoljem. Zato je embrionalni oz. fetalni razvoj ob prisotnosti razvojnih strupov lahko moten in posledice se kažejo od razvojnih anomalij spolovil in možganov, motenj delovanja ščitnice prek motenj delovanja živčnega in imunskega sistema ter vedenja vse do rakavih obolenj. Raziskave teh številnih anomalij so dokazovale, da je moten bistveno širši kompleks, celoten neuroendokrini sistem z vsemi podpornimi podsistemi.

Usklajevalno vlogo pri delovanju neuroendokrinega sistema opravljajo hormoni, kemični sli, ki krožijo po krvnem obtoku. Ti so kot sporočila v zapečatenih steklenicah, ki jih nosi vodni tok. Njihovo dejavnost regulirajo izjemno natančne povratne zveze, ki so bodisi negativne bodisi pozitivne. Za primer negativne povratne zveze vzemimo termostat: ko temperatura prostora preseže določeno vrednost, se peč izključi in se ponovno vključi, ko temperatura pade pod določeno vrednost. Negativna povratna zveza pri hormoni vzdržuje njihovo konstantno koncentracijo, pozitivna povratna zveza pa deluje tako, da povečanje ravni hormonov sproži še večjo produkcijo hormonov. Pri hišnem termostatu bi to bilo usodno, kajti pregrevanje bi se končalo z eksplozijo peči in požarom, ki bi upepelil hišo. Tudi pri človeku je pogosto analogno.

Hormoni se vežejo na specifične molekularne receptorje, ki se nahajajo bodisi na površini bodisi v sami celici. Vezava deluje po načelu ključa in ključavnice. Ko se molekula hormona poveže

s specifičnim receptorjem, se sproži kaskada procesov, ki omogoči nastalemu kompleksu hormon-receptor vstop v celično jedro. V jedru se sproži skrivnostno dogajanje, ki aktivira ali blokira točno določene genske pakete, ki nosijo inštrukcije za sintezo specifičnih aktivnih snovi.

V sistemu hormonske regulacije vlada hierarhična struktura, ki od zgoraj obsega bazalna jedra možganov (hipotalamus), hipofizo, na dnu pa endokrine žleze kot neposredne izvrševalke hormonskih ukazov. Zato lahko upravičeno govorimo o nevroendokrinem sistemu.

Hipotalamus izloča hormone, ki regulirajo aktivnosti hipofize. Pri ženskem spolu je to GnRH (Gonadotropin-Releasing Hormone), ki nadzira izločanje dveh hormonov hipofize, FSH-ja (Folicle Stimulating Hormone) in LH-ja (Luteinizing Hormone). Oba hipofizna hormona sta peptidna, zato se vežeta na specifične receptorje na površini celic ovarijev in stimulirata slednje k proizvodnji estrogena in k ovulaciji, testise pa k produkciji testosterona in sperme. Steroidni hormoni (sintetizirajo se iz holesterola), kot so spolni hormoni testosteron, estrogen in progesteron, pa vstopajo v celice in se tam vežejo na specifični intracelularni receptor. Ko kompleks hormon-receptor vstopi v celično jedro, v dednem zapisu (genomu) aktivira določeno partijo genov, ki kodirajo sintezo specifičnih aktivnih snovi.

Pri moškem je raven hormonov v krvi dokaj stalna in jo vzdržuje negativna povratna zveza, ki deluje prek hormona inhibina na hipotalamus. Inhibin izločajo Leydigove celice testisov. Pri ženskem spolu pa delujeta negativna in pozitivna povratna zveza, ki družno vzdržujeta ritem menstrualnega cikla. V neki točki tega cikla nastane pozitivna povratna zveza, ki definira dovolj visoko (kritično) raven estrogena, da sproži ovulacijo. Pri ovulaciji folikel sprosti jajčece in se spremeni v *corpus luteum*, ki začne takoj izločati estrogen in progesteron. Oba ženska spolna hormona skupaj potem zavreta delovanje hipofize. Če je jajčece oplojeno, začne zarodek izločati HCG (Human Chorionic Gonadotropin), ki vzdržuje *corpus luteum* in pripravi uterus za implantacijo oplojenega jajčeca. Če pa jajčece ni oplojeno, *corpus luteum* degenerira, sproži se menstruacija, obenem pa hipofiza začne spet izločati estrogen za naslednjo ovulacijo.

Hipofiza izloča tudi prolaktin, hormon, ki regulira mlečnost ženske. Titer prolaktina regulira njegov inhibitor dopamin, ki ga izloča hipotalamus. Prolaktin ima tudi pri moškem spolu izjemno pomembno vlogo, regulira namreč delovanje Leydigovih celic, odgovornih za produkcijo testosterona.

Testise histološko gledano sestavljajo: germinativne celice, tj. predstopnja spermijev, Leydigove celice, ki izločajo testosteron, in Sertolijeve celice, ki prehranjujejo in ščitijo germinativne celice tako, da tvorijo zaščitno pregrado med krvjo in spermiji (hematotestikularna bariera). Pri moškem spolu LH stimulira proizvodnjo testosterona v Leydigovih celicah, FSH pa podpira učinek LH-ja in stimulira funkcije Sertolijevih celic. Sertolijeve celice izločajo inhibin, ki v negativni povratni zvezi uravnava produkcijo FSH-ja v hipofizi in izjemno pomembni MIS (Müllerian Inhibiting Substance), ki skupaj s testosteronom regulira maskulinizacijo ploda. Večina naravnih hormonov kroži po krvi vezana na SHBG (Sex Hormone Binding Globulin), dokler ne dosežejo ciljnega receptorja. Številni sintetični HDC-ji se sploh ne vežejo na SHBG, ampak prosto krožijo po krvotoku in so tako bistveno bolj dosegljivi večjemu številu receptorjev. Od tod njihovo uničujoče delovanje že v majhnih količinah.

Frederick Vom Saal je to na nekem kongresu komentiral: "Med nosečnostjo vstopi v celice le 5 od vsakih 10.000 molekul estradiola; preostalih 9995 pa je vezanih na SHBG v krvi. Torej, če se v organizmu nahaja HDC, ki je sicer tisočkrat manj potenten kot estradiol in se popolnoma izogne vezavi na SHBG, potem HDC praktično doseže potenco učinkovitosti estradiola." To je ključ do razumevanja delovanja HDC-jev.⁴⁷

2. RAZVOJ PLODA

Organogeneza in čas do popolnega delovanja živčnega sistema traja pri človeku od prvih dni embrija do nekaj let po rojstvu. Hkrati poteka tudi spolna diferenciacija v moški spol.

⁴⁷ F. S. Vom Saal, P. S. Cooke, D. L. Buchanan et al., 1998: *A physiologically based approach to the study of BPA and other estrogenic chemicals on the size of reproductive organs, daily sperm production, and behavior*. Toxicology and Industrial Health, 14: 239–60.

V tem procesu Sertolijeve celice izločajo MIS (Müllerian Inhibiting Substance), Leydigove pa testosteron. Tako normalna ekspresija moškega spola poteka prek MIS-a in testosterona; če sta slednja prisotna v premajhnih količinah, lahko pride do pomanjkljive maskulinizacije. Hkrati v fetalnem razvoju poteka tudi spolna diferenciacija možganov. Testisi ploda izločajo testosteron in ga spremenijo v dihidrotestosteron (DHT), ki še pospešuje maskulinizacijo genitalij. V možganih pa encim aromataza spremeni testosteron v estrogen, ki v veliki meri prispeva k maskulinizaciji živčnih povezav v centralnem živčnem sistemu in v sistemu hipotalamus-hipofiza-testisi. Torej je estrogen, ki ima svoj izvor v moških možganih, odgovoren za maskulinizacijo teh istih možganov.⁴⁸

Estrogeni receptorji pa niso prisotni le v hipotalamusu, pač pa tudi v drugih območjih možganov, predvsem v možganski skorji. V jedru dogajanja je vsekakor razvoj hipotalamusa vse do starosti nekaj let. Možgane štiti hematoencefalna bariera, ki se pri človeku razvija do šestega meseca starosti. Toda ta bariera ne varuje hipotalamusa, ki tako ostane nezaščiten vse življenje.⁴⁹

Zato so številne funkcije, ki se razvijejo pozneje v življenju, ko osebek spolno dozoreva, v veliki meri določene že v fetalnem obdobju in zgodnjem otroštvu, v času, ko možgani še dozorevajo in ni še razvita hematoencefalna bariera.

Nekatere kemikalije, ki delujejo le kratkotrajno, lahko že v izjemno nizkih odmerkih, nenevarnih za odrasle, pri zarodkih povzročijo nepopravljive poškodbe možganov, ki vplivajo na spolno diferenciacijo, poznejšo spolno ekspresijo, intelektualne sposobnosti in vedenje posameznika. Na ta način časovno odložena diagnostika v veliki meri otežuje dokazovanje kavalnosti povezave med zgodnjim vzrokom in poznejšo posledico. Tako odloženo delovanje HDC-jev, ki delujejo na vseh ravneh signalnega sistema hipotalamus-hipofiza-endokrine žleze, pripelje do že večkrat omenjenega metodološkega problema 'dokončnega dokaza', kar nenehno zlorablja nasprotniki hipoteze o HDC-jih.

48 D. F. Swaab, M. A. Hofman, 1988: *Sexual differentiation of the human hypothalamus: Ontogeny of the sexually dimorphic nucleus of the preoptic area*. Dev. Brain Res., 44: 314–18.

49 C. A. Kimmel, J. Buelke-Sam (ed.), 1994: *Developmental Toxicology*. 2nd edition, New York, Raven press, 69.

Kemični udar HDC-jev je lahko usmerjen tudi zgolj v teste kot preboj zaščitne hematotestikularne bariere, motnje razvoja Sertolijevih in Leydigovih celic in s tem povezanimi oligospermijo, poškodbami spermijev in zmanjšano sekrecijo testosterona.⁵⁰

Razvojna toksikologija pozna še druge poti delovanja HDC-jev: prečijo placento in poškodujejo genetski zapis spermijev ali jajčec; prečijo placento in vstopijo v plod ter povzročijo smrt ali pa strukturne in funkcionalne defekte, kot so kongenitalne malformacije. Pri človeku je 50 % le-teh genetsko pogojenih, 3–4 % jih prihaja od znanih kemikalij, več kot 45 % pa jih nastane iz neznanih razlogov.⁵¹

Raziskovalci so prek delovanja HDC-jev spoznali, da se v sistemu maskulinizacije človeškega ploda dogaja nekaj usodnega. Toda, kako se lotiti raziskav? Kaj neki moti mehanizme, ki so se razvili pred stotinami milijoni let v evoluciji in smo jih sedaj sesuli v zgolj 50 letih človeške civilizacije?

Spermatogeneza je namreč zelo kompleksen pojav. Spermij začne kot germinativna celica, spremeni obliko in dobi rep za plavanje. Če gre pri spermatogenezi kaj narobe, nastopi programirana smrt celice – apoptoza, torej odstranitev poškodovane celice brez vnetnega procesa. Raziskovalci so pri poskusnih živalih ugotovili, da znižano delovanje ščitnice povzroči povprečno podvojeno velikost testisov. Našli so tudi spremembe v Sertolijevih celicah, ki so najpomembnejše celice v testisih: varujejo in hranijo namreč celotno proizvodnjo spermijev. Ker vsaka Sertolijeva celica obdaja le omejeno število germinativnih celic, število Sertolijevih celic določa poznejše število spermijev in tudi velikost mod. Sertolijeve celice nastajajo v točno določenem razvojnem obdobju, pozneje se ne razmnožujejo več, zato ostane njihovo število nespremenjeno. S svojo sekrecijo kontrolirajo vse dogodke moške spolnosti: spuščanje testisov, mirovanje germinativne linije celic do pubertete, da se predčasno ne spremenijo v spermije. Hkrati nadzirajo tudi Leydigove celice in njihovo sekrecijo testosterona. Če torej nekaj moti število in funkcije Sertolijevih celic, je to tudi vzrok za vse poznejše

50 R. J. Wittorsch, 1995: *Reproductive Toxicology*. 2nd edition, New York, Raven Press, 203, 112–113.

51 K. Nelson, L. B. Holmes, 1989: *Malformations due to presumed spontaneous mutations in newborn infants*. New Engl. J. Med, 320: 19–23.

moške reproduktivne anomalije. Nepričakovano in že povedano je dejstvo, da je ženski hormon estrogen v moških možganih tisti, ki vpliva na razvoj Sertolijevih celic. Navidezni paradoks je, da ženski hormon igra poglavitno vlogo pri razvoju moškega.

Človeški zarodek začne svoje življenje kot ženska. V šestem tednu nastopi diferenciacija testisov, ki že začnejo izločati testosteron, ženski Müllerjevi ducti pa atrofirajo. Pri desetih tednih testisi začnejo migrirati z območja ob ledvicah proti skrotumu, ki ga dosežejo tik pred rojstvom. Če do tega ne pride, gre za kriptorhizem, nespuščene testise, kateremu pogosto sledi tudi hipospadija. Stopnjo ekspresije moškosti (velikost osebka, njegova mišična masa, globlji glas itd.) pa kot zadnja instanca določa količina testosterona.

Estrogen je biotsko tako potenten hormon, da bi potrebovali nekaj deset ton ovarijev, da bi pridobili le nekaj miligramov estrogena. V fetalnem razvoju bi čezmerni estrogen zmanjšal razmnoževanje Sertolijevih celic. Ker je mati preplavljena z estrogeni, ki bi lahko poškodovali občutljiv plod, SHBG veže viške in s tem ščiti plod. Do afere s talidomidom je veljalo trdno prepričanje, da predstavlja placenta neprebojen ščit, ki varuje plod pred vsemi kemičnimi poškodbami. Talidomid je na šokanten način ovrgel to iluzorno prepričanje, saj so fotografije iznakaženih otrok obšle ves svet. Povzročal je strahotne razvojne anomalije, vidne že ob rojstvu, druge poškodbe pa so nastopile šele ob puberteti ali celo pozneje kot vaginalni rak in rak testisov. Znanost in javnost sta bili ob tej aferi prvič soočeni z dramatičnimi in množičnimi primeri transplacentalne kancerogeneze.

3. POTOP V MORJE ESTROGENOV

Sharpe je leta 1992 zapisal: "Človeštvo živi danes v morju estrogenov, izpostavljenost estrogenom je bistveno večja kot pred 40 ali 50 leti in ta povečana izpostavljenost omogoča estrogenom, da vstopajo skozi številna vrata v organizem človeka."

V nadaljevanju so vstopna vrata HDC-jev opisana skozi posamezne skupine sintetičnih kemikalij.

Toksični dosje **pesticidov** je zelo obširen. Povzročajo rakava obolenja, motnje razvoja in reprodukcije, kongenitalne malformacije, razvojno nevrotoksičnost, akutno in kronično nevrotoksičnost, vedenjske motnje (fina grafomotorika, pozornost, spomin in učenje), duševno zaostalost; so imunotoksini in poškodujejo številne organe. Kot HDC-ji imajo močne učinke na estrogene, androgene, prolaktin, ščitnične hormone, povzročajo spontane splave, zmanjšajo število spermijev in raven testosterona ter anogenitalno razdaljo (razdalja med analno odprtino in korenem penisa je pomemben indikator posledic delovanja HDC-jev). Zanimiv indikator je tudi dolžina prstov na roki moškega. HDC-ji povzročajo, da je kazalec daljši od prstanca. To bi morala vedeti vsaka ženska.

Med pesticidi so številne lipofilne snovi, ki vstopajo v procese bioakumulacije, biokoncentracije in biomagnifikacije. Lahko so zelo obstojni v okolju (POP – Persistent Organic Chemicals). Rezidui so lahko enako ali celo bolj toksični kot osnovna aktivna snov. Težave predstavljajo tudi t. i. inertne primesi pesticidov, ki še zdaleč niso ne-dejavne, pač pa izkazujejo različne stopnje toksičnosti. Korporacije so si sestavo 'inertnih' primesi izposlovale kot poslovno skrivnost. Še en odpustek njihovim dobičarskim interesom.

Več ali manj je popolnoma neznano delovanje koktajla (sinergija) pesticidov v vodi in hrani. Značilen primer je N-nitrozoatrazin, ki nastaja v kisli vsebini želodca iz zmesi nitratov in atrazina, ki ima tisočkrat večji mutageni in rakotvorni potencial kot vsaka posamezna sestavina.⁵²

Fokus na zgolj eno aktivno snov nam praktično ne pove ničesar o celovitih okoljskih tveganjih organizmov in človeka. Poti vstopa pesticidov so koža, vdihovanje in zaužitje.

Med njimi so številni dokazani reproduktivni in razvojni strupi:

- **herbicidi:** bromoksinil, cianazin, dikamba, diklofop, diuron, linuron, metribuzin, molinat, prometrin, simazin, atrazin, 2,4D;
- **insekticidi:** diazinon, propargit, dimetoat, klorpirifos, malation, karbaril, tetraklorvinfos, fenvalerat, cipermetrin, resmetrin, permetrin;

52 L. F. Meisner, B. D. Roloff, D. A. Belluck, 1993: *In vitro effects of n-nitrozoatrazin on chromosome breakage*. Arch. Environ. Contam. Toxicol, 24: 108–112.

- **fungicidi:** benomil, mankozeb, maneb, tiram, ziram, tiabendazol, ipradion, vinklozolin

DDT deluje estrogeno, njegov razgradni produkt DDE pa blokira vezavo testosterona na receptor, torej je androgeni antagonist oz. antiandrogen. Komercialni DDT je mešanica dveh kemikalij, 15 % o,p DDT in 85 % p,p DDT, prvi deluje estrogeno, drugi, ki ima klor na drugi poziciji, pa se spremeni v DDE, ki deluje antiandrogeno.

Anton Komat
KAKOFONIJA
HORMONSKEGA
ORKESTRA

Organofosforni insekticidi:

Nevrotransmiterji acetilholin, dopamin, serotonin so med fetalnim razvojem nosilci zelo pomembnih funkcij – prenašajo informacije za nadaljnji razvoj, torej za morfogenezo možganov. Nenormalna njihova ravni nevrotransmiterjev motijo diferenciacijo možganskih celic in razvoj njihovih medsebojnih povezav. Prav tako je moteno število in prostorska distribucija receptorjev, na katere se nevrotransmiterji vežejo.⁵³

Za maskulinizacijo in razvoj možganov moškega spola je izjemno pomembna transformacija testosterona v estrogen, ki poteka v možganih pod vplivom encimov s skupnim imenom aromataza.⁵⁴

Dikofol, pentaklorfenol, dinoseb in bromoksnil motijo funkcije ščitnice. Pentaklorfenol (PCP) znižuje raven ščitničnih hormonov, zmanjša transfer tiroksina v možgane, tako da blokira nastajanje kompleksa tiroksin-transtiretin, ki ta transfer omogoča. Prisotnost tiroksina v možganih je nujna za normalen razvoj možganov fetusa.⁵⁵

Piretrin in vinklozolin imata antiandrogeno aktivnost. V laboratorijskih poskusih je fungicid vinklozolin izkazoval izjemno močan učinek na moški plod. Deluje kot antiandrogen na moške, ker je

- 53 J. M. Lauder, 1988: *Neurotransmitters as morphogens*. Prog. Brain Res, 73: 365–387.
- 54 F. S. Vom Saal, S. C. Nagel, P. Palanza et al., 1995: *Estrogenic pesticides*. Toxicol. Letters, 77 (1–3): 343–350.
- 55 K. J. van den Berg, 1990: *Interaction of chlorinated phenols with thyroxine binding sites of human transthyretin, albumin, and thyroid binding globuline*. Chem Biol Interact, 76: 63–75; F. W. Jekat, M. L. Meisel, R. Eckard, H. Winterhoff, 1994: *Effects of pentachlorophenol (PCP) on the pituitary and thyroidal hormone regulation in the rat*. Toxicol. Letters, 71: 9–25; J. A. van Raaij, C. M. Fritjers, L. W. Kong et al., 1994: *Reduction of thyroxine uptake into cerebrospinal fluid and rat brain by hexachlorobenzene and pentachlorophenol*. Toxicol, 94 (1–3): 197–208.

zelo močan kompetitor testosterona. Na ženski spol ni imel vpliva. Ti poskusi so pokazali drugačen tip feminizacije. Moški spol ni bil feminiziran zaradi estrogene poplave, pač pa zaradi pomanjkanja moških hormonov. Tudi produkti metabolizma (metaboliti) vinklozolina povzročajo feminizacijo, tako da se vežejo na androgeni receptor in učinkovito blokirajo testosteron.⁵⁶

V odsotnosti testosterona pa vinklozolin in piretrin delujeta kot androgena. To je presenetljivo spoznanje, delovanje HDC-jev je torej odvisno od ravni prisotnosti oz. odsotnosti naravnih hormonov.⁵⁷

Ko so cipermetrin poskusno injicirali podganam v zadnjem tednu brejosti in mladičem v prvih tridesetih dneh življenja, je bila opaženo signifikantno zmanjšanje anogenitalne distance. Pojav je značilen tudi za človeka.⁵⁸

Atrazin moti sistem hipotalamus-hipofiza, ki regulira delovanje ovarijev in stimulira biokemično spremembo testosterona v estrogen in interakcijo s testosteronskimi receptorji v prostati.⁵⁹

Dioksini so skupina 75 kemičnih snovi, imenovanih kar dioksin. Povprečno so vsaj tisočkrat bolj akutno toksični kot zloglasni arzenik – morskega prašička ubije odmerek, manjši od milijoninke grama. Dioksin je hkrati najhujši znani kancerogen. Pri laboratorijskih živalih poškoduje priželjc, ščitnico, vranico, poveča jetra, povzroča rakava obolenja in razvojne anomalije ter pri ženskem spolu še endometriozo. Uporaba defolianta in herbicida Agent Orange v vietnamski vojni je povzročila tragične posledice tako med Vietnamci kakor tudi med ameriškimi vojaki. Agent Orange je mešanica dveh

- 56 L. E. Gray, J. S. Ostby, W. R. Kelce, 1994: *Developmental effects of an environmental antiandrogen: The fungicide vinclozolin alters sex differentiation of the male*. Toxicol Appl Pharmacol, 129: (1): 46–52; W. R. Kelce, E. Monosson, M. P. Gamcsik et al., 1994: *Environmental hormone disruptors: Evidence that vinclozolin developmental toxicity is mediated by antiandrogenic metabolites*. Toxicol Appl Pharmacol, 126 (2): 276–285.
- 57 C. Wong, W. R. Kelce, M. Sar, E. M. Wilson, 1995: *Androgen receptor antagonist versus agonist activities of the fungicide vinclozolin relative to hydroxyflutamide*. J Biol Chem, 270 (34).
- 58 M. J. J. Ronis, T. M. Barger, J. Gandy et al., 1995: *Anti-androgenic effects of perinatal cypermethrin exposure in the developing rat*, Abstracts of the 13th Int. Neurotoxicology Conference. Hot Springs, AK.
- 59 J. Kniewald, V. Osredceki, T. Gajmerac et al., 1995: *Effect of s-triazine compounds on testosterone metabolism in the rat prostate*. J Appl Toxicol, 15 (3): 215–218; R. L. Cooper, T. E. Stoker, J. M. Goldman et al., 1996: *Atrazine disrupts hypothalamic control of pituitary-ovarian function*. Toxicologist, 30: 66; R. L. Cooper, T. E. Stoker, J. M. Goldman et al., 1996: *Effect of atrazine on ovarian function in the rat*. Reproduct Toxicol, 10(4): 257–264.

Anton Komat
KAKOFONIJA
HORMONSKEGA
ORKESTRA

herbicidov, 2,4 D in 2,4,5 TD, v katerih se dioksin pojavlja kot kemična smet, nastala pri sintezi. Herbicid 2,4 D se še sedaj množično uporablja. Dioksin se največ pojavlja v odpadnih motornih oljih, pri sežiganju plastike in kot stranski produkt papirne industrije. Znani so njegovi dramatični učinki že pri izjemno nizkih koncentracijah. Strup se bioakumulira v maščobnem tkivu z razpolovno dobo, ki pri človeku traja 7 let. Dioksin izkazuje tako estrogeno kot antiestrogeno aktivnost v različnih tkivih, pri tem pa se ne veže na estrogeni receptor, pač pa tako kot PCB-ji na intracelularni receptor Ah, čigar vloga še ni pojasnjena. Tako kot PCB-ji povzroča motnje v delovanju ščitnice in vrsto psihomotornih motenj, kot so hiperaktivnost, motnje fine motorike in vizualnega prepoznavanja, motnje pozornosti in spomina.⁶⁰

Številne študije dokazujejo, da se skozi kontaminirano mleko doječih mater v dojenčka v 6 mesecih izloči približno 20 % vseh HDC-jev, naloženih v materini maščobi. Tako dojenček dobi v pol leta na kilogram telesne teže petkratno mejno dozo dioksinov in PCB-jev odraslega človeka.

Med **alkilfenole** spadajo nonilfenol, ki se nahaja predvsem v polistirenu, in BPA (bisfenol-A), ki ga najdemo v polikarbonatni plastiki, plastičnih oblogah konzerv in epoksi smolah.

PBDE, zaviralci gorenja (polibrominirani zaviralci gorenja), se uporabljajo v številnih izdelkih množične porabe (elektronska oprema, televizorji, računalniki, tekstil, avtomobilska oprema) in so izstopajoči kontaminanti v gošči odplak, ki jih pogosto trosijo po njivah, kar je norost. Močan vir PBDE-jev je poliuretanska pena. Ob njenem razpadu nastaja najbolj toksična oblika penta-BDE, ki se prenaša z vodo in zračnimi tokovi. So obstojni, bioakumulativni in močni motilci delovanja ščitnice. Od 1972 do 1997 se je njihova koncentracija v mleku doječih mater v Švedski povečala za petdesetkrat!⁶¹

60 S. P. Porterfield, 1994: *Vulnerability of the developing brain to thyroid abnormalities: Environmental insults to the thyroid system*. Environ. Health Persp., 102 (suppl 2): 123–130; C. Koopman-Esseboom, D. Morse, N. Weisglas-Kuperus et al., 1994: *Effects of dioxins and PCBs on thyroid hormone status of pregnant women and their infants*. Pediatr Res, 36: 468–737.

61 D. Meironyte, A. Bergman, K. Noren, 1998: *Organohalogen Compounds*. Swedish EPA, Stockholm, Sweden, Vol. 35.

V študiji so raziskovalci spremljali dve spojini PBDE, in sicer PBB (polibromirani bifenili) in PBDE (polibromirani difeniletri), ki so jih našli v številnih morskih organizmih, delfinih in tjulnjih, celo v tkivih kita glavača, ki se hrani v morskih globinah. Torej so kemikalije dosegle že globokomorske vode. Raziskovalci opozarjajo, da se te kemikalije vedejo kot PCB-ji, a so še bolj obstojne.⁶²

Ftalati so najbolj razširjene sintetične kemikalije z učinkom HDC-jev (plastifikatorji pri PVC, plastificirane notranje obloge konzerv, avtomobilska oprema, stanovanjska oprema in obloge, oblačila, embalaža in celo igrače). Ftalati so dokazano toksični za testise skozi mehanizem, ki pa ne deluje estrogeno. Povzročajo znižanje sekrecije hormona FSH, ki je potreben za normalni razvoj in delovanje Sertolijevih celic v testisih. Praktično ničesar ni znanega o posledicah dolgotrajne izpostavljenosti nizkim odmerkom ftalatov.⁶³

V večgeneracijski študiji na podganah so bile posledice delovanja BBP-ja (butil-benzil ftalat) signifikantno večje na drugi generaciji poskusnih živali, kar je dokaz, da ftalati delujejo transgeneracijsko.⁶⁴

DEHP (di-2-etilheksil ftalat) se izloča iz plastične medicinske opreme in je najden v krvi pacientov, ki so prejeli transfuzijo ali bili na dializi.⁶⁵

PCB-ji so skupina 209 sintetičnih kemikalij, ki so bile tako kot DDT odkrite že konec 19. stoletja. Njihova množična uporaba se je začela leta 1929, ko je Swan Chemical Corp. uvedel komercialno uporabo predvsem v elektroindustriji zaradi visoke kemične in termične stabilnosti, visoke električne upornosti in ker so praktično negorljivi. Od 30-ih let 20. stoletja je bilo na globalni ravni proizvedenih približno 1,5 milijona ton PCB-jev, od te količine je približno 30 % našlo pot

62 J. De Boer, P. G. Wester, H. J. C. Klamer, W. P. Lewis, J. P. Boon, 1998: *Do flame retardants threaten ocean life?*. Nature, 394: 28–29.

63 S. C. Lloyd, P. M. D. Foster, 1988: *Effect of mono-(2-ethylhexyl)phthalate on FSH responsiveness of cultured rat Sertoli cells*. Toxicol Appl Pharmacol 95: 484–489.

64 B. J. Davis, R. R. Maronpot, J. J. Heindel, 1994: *Di-(2-ethylhexyl)phthalate suppresses estradiol and ovulation in cycling rats*. Toxicol Appl Pharmacol, 128: 216–223.

65 R. Jaeger, R. Rubin, 1972: *Migration of a phthalate ester plasticizer from PVC blood bags into stored human blood and its localization in human tissue*. New Engl J. Med., 287: 1114–1118.

v okolje. Čeprav je produkcija PCB-jev ustavljena, jih je domnevno vsaj 70 % še vedno v rabi.

Šved Soren Jensen s stockholmske univerze je leta 1966 odkril visoke koncentracije PCB-jev v ribah. Našel jih je v svojih in ženinih laseh ter celo v laseh svojega petmesečnega otroka.⁶⁶

Potem so raziskovalci našli PCB-je v vseh preiskanih živih bitjih, tudi v iglicah iglavcev. PCB-ji prehajajo v fetus skozi placento. V mleku doječih mater so našli več kot 60 različnih spojin iz te skupine.⁶⁷

PCB-ji dokazano povzročajo hipotireodizem, kar ima usoden vpliv na človekov duševni razvoj, ki se lahko konča kot duševna zaostalost. Trajne in nepopravljive posledice za fetus potekajo kot transgeneracijski učinki, katerih glavni vir so akumulirani toksini v maščobi žensk in njihova mobilizacija skozi placento in mleko doječih mater.⁶⁸

Katastrofa s PCB-ji v Beli krajini v Sloveniji

Bela krajina je območje plitvega krasa, ki se nahaja v jugovzhodnem delu Slovenije. Leta 1983 so v usedlinah reke Krupe naključno odkrili več kot stokrat presežene dovoljene koncentracije PCB-jev. Raziskave so pokazale, da je strup v vseh organizmih, ki naseljujejo ta prostor, in v lokalno pridelani hrani. Krivec za strahotno lokalno kontaminacijo je bilo skrajno malomarno vodstvo tovarne kondenzatorjev Iskra Semič. Šlo je za največje onesnaženje slovenskega ozemlja in eno največjih onesnaženj s PCB-ji na svetu. Snovna bilanca PCB-jev v tovarni kondenzatorjev od začetka proizvodnje leta 1962 do prepovedi uporabe PCB-jev januarja 1985 je bila naslednja: 3443,2 tone je bilo vgrajene v kondenzatorje; ostanka (tehnološkega odpadka) je bilo za 246,1 tone, od tega neporabljenega in odprodanega za 6,2 tone, 169,9 tone so poslali na uničenje v Francijo, za 70 ton pa je bilo emisij in odloženih odpadkov. Na odlagališču tovarne se je znašlo 43 ton PCB-jev. Razlika med 70 tonami in 43 tonami je 27 ton, in to je

66 J. Soren, 1966: *A report of a new chemical hazard*. New Scientist, 32: 612.

67 J. T. Borlakoglu, R. R. Dils, 1991: *PCBs in human tissues*. Chemistry in Britain, Sept., 815–818.

68 T. Colborn, F. S. vom Saal, A. Soto, 1993: *Developmental effects of endocrine disrupting chemicals in wildlife and humans*. Environ. Health Persp., 101: 378–383.

količina, ki je izpuhtela v zrak med samim tehnološkim procesom. Še malce matematike: če so v betonski sarkofag uspeli zaliti 30 ton odpadnih PCB-jev (6000 m³ onesnažene zemlje), se je v podtalnici znašlo 13 ton! Mimogrede: betonski sarkofag je bil kljub zagotovilom slabo zgrajen, saj se na njem pojavljajo razpoke. Torej iz njega kapljajo in curljajo PCB-ji! Nesrečno snovno bilanco lahko povzamem z dvema ugotovitvama:

- 13 ton se je izpralo in izcedilo v kraško podzemlje vodnega zaledja reke Krupe;
- 27 ton je prek zračnega prometa onesnažilo prst in bioto.

Leta 2011 je Zavod za zdravstveno varstvo Novo mesto objavil analizo *Posledice vpliva PCB na okolje v Beli krajini z oceno tveganja za zdravje ljudi zaradi uživanja doma pridelanih živil (jajca, mleko, perutnina) in rib iz reke Krupe, glede na vsebnost PCB*. Raziskovalca sta odkrila sledeče: v jajcih je bila srednja vrednost 'praga za ukrepanje' presežena od 3- do 18-krat, v kravjem mleku je bila dvakrat presežena le v vzorcu mleka iz Semiča, pri kokošjem mesu pa je bila presežena od 7- do 54-krat.

Izmerjene vrednosti PCB-jev v ribah so bile alarmantno visoke: v Lahinji je bila vrednost 'praga za ukrepanje' presežena 154-krat, v Krupi od 113- do neverjetnih 1674-krat (štiri do pet let stara postrv). Na prostovoljcih so od leta 2008 do 2010 opravili biomonitoring biomarkerjev obremenjenosti s PCB-ji v materinem mleku in krvnem serumu. Materino mleko z območja Semiča je 2,2-krat bolj obremenjeno kot iz Ljubljane in 9,2-krat bolj kot s podeželja kočevske regije. Pri ostankih PCB-jev v krvnem serumu so našli izrazito obremenjenost zgolj pri prebivalcih z območja Semiča. Vse to so dokazi, da PCB-ji iz okolja nenehno vstopajo v prehransko verigo in v človeška telesa. Ob koncu študije sta avtorja predlagala izvedbo kliničnih raziskav na prizadetem območju zaradi ugotavljanja zdravstvenih posledic izpostavljenosti.

Raziskovalna skupina za epidemiologijo in register raka Onkološkega inštituta v Ljubljani je julija 2011 izdal zaključno poročilo *Geografska analiza incidence raka v Beli krajini in okolici*, v katerem naj bi ugotavljali morebitni presežek incidence raka zaradi izpostavljenosti PCB-jem. Izhodišče poročila je bila poprej omenjena

raziskava Zavoda za zdravstveno varstvo Novo mesto. Raziskava je bila opravljena dokaj hitro in hudo površno, obravnavala je le ozko skupino verjetnih zdravstvenih tveganj in še to le z nekaj vidikov. Raziskovalci niso upoštevali celotnega spektra strupenosti PCB-jev niti dejstva, da imajo izjemno široko delovanje in take so tudi posledice. Manjkajo kompletne raziskave maščobnega tkiva, incidence TDS-ja pri moških, pojavnosti reproduktivnih malformacij pri novorojenih dečkih, incidence endometriozе pri ženskah ter vedenjske, motorične in grafomotorične motnje otrok. Pri bioti pa bi bil hidrosistem Krupa-Lahinja-Kolpa idealen poligon za raziskave feminizacije ribjih samcev, razvojnih nepravilnosti ribjih zarodkov in dvoživk ter stanja kontaminacije s PCB-ji v prehranskih spletih življenja povodja. Nujno je torej, da se problem točkovne kontaminacije s PCB-ji v Beli krajini, ki spada med največje na svetu, internacionalizira. Raziskovalnega dela je veliko, in to za številne skupine raziskovalcev.⁶⁹

Sedaj pa še nekaj alarmantnih rezultatov novejših in manj znanih raziskav!

1. Nekateri HDC-ji motijo komunikacijo med leguminozami in njihovimi simbiotskimi bakterijami in tako tudi vezavo zračnega dušika, proces, ki je bistvenega pomena za življenje na planetu. Koreninske celice leguminoz signalizirajo bakterijam z izločanjem fitoestrogena (flavenoid luteolin). Bakterije imajo receptorje, ki so analogni estrogenim receptorjem vretenčarjev. Kompleks hormon-receptor aktivira gene bakterij, ki vodijo razvoj koreninskih nodulov v rastlini, kjer poteka fiksacija zračnega dušika. V poskusu so uporabili leguminozo alfaalfa in bakterijo *Sinorhizobium meliloti* ter sintetične kemikalije DDT, BPA, metilparation, pentaklorfenol. Ugotovili so, da je ekspresija genov znižana do 90 %, da je bistveno znižano število nodulov in biomasa testnih rastlin. Kaj če gre za začetek globalnega procesa? Ali si sploh lahko predstavljamo, kakšne bi utegnile biti posledice sesutja sistema fiksacije zračnega dušika za življenje na

⁶⁹ A. Komat, 2012: *PCB – senca smrti*. Ribič, 3: 43–45.

planetu? Ob tem se postavlja vprašanje, kaj se dogaja z ostalimi kemično mediiranimi simbiozami.⁷⁰

2. Raziskovalci že vrsto let opažajo propadanje gozdov v Evropi in Severni Ameriki. Ta pojav povezujejo z upadanjem številčnosti mikoriznih gliv v prsti, ki živijo v simbiozi s koreninami dreves in so bistvenega pomena za absorpcijo hrane drevesnih korenin. Kaj pa če je moten tudi signalni sistem te simbioze?
3. Bledenje koral ogroža koralne grebene po vsem svetu. Pojav uradno povezujejo z globalnim segrevanjem, toda izmerjene temperature morja tega ne potrjujejo. Obstaja zanimiva hipoteza, ki govori, da je bledenje koral posledica motenega signalnega sistema med simbiotskimi algami zooksantelami in koralami. Morda so v igri HDC-ji ali pa HDC-ji skupaj s povišano temperaturo, tako kot pri določanju spola pri želvah, ki ga določi temperatura jajc v času valjenja.

Visoke koncentracije POP-ov so našli celo v lubju dreves v 200 vzorcih z 90 lokacij po vsem svetu (ZDA, EU, Indija, Japonska, Avstralija, Brazilija, Rusija itd.). Najvišje koncentracije v odvzetih vzorcih so dosegli HCH, endosulfan in p-pDDE.⁷¹

4. FITOESTROGENI

Delovanje fitoestrogenov so odkrili že v 40-ih letih prejšnjega stoletja na ovcah v Avstraliji. Živali so obolevale za t. i. boleznijo detelje, katere znaki so bili predvsem reproduktivne težave. S pašo so prejemale viške estrogenov, ki so prihajali predvsem iz detelje *Trifolium subterraneum* po poreklu iz Evrope. Fitoestrogene sintetizirajo rastline v obrambo pred rastlinojedi, ki jim na ta način znižujejo rodnost. Odkrili so, da jih izloča najmanj 50 rastlinskih vrst. Številne trave, žitarice, soja, zelenjadnice, oreščki in jagode

⁷⁰ J. E. Fox, M. Starcevic, K. Y. Kow, M. E. Burow, J. A. McLachlan, 2001: *Nitrogen fixation: Endocrine disruptors and flavonoid signaling*. Nature, 413: 128–129.

⁷¹ S. L. Simonich, R. A. Hites, 1995: *Global distribution of persistent organochlorine compounds*. Science, 269: 1851–1854.

ter nekatere gobe vsebujejo fitoestrogene, ki imajo estrogeno ali antiestrogeno delovanje. V naši hrani so to predvsem brokoli, kapusnice, fižol, hmelj, korenje, pšenica, riž, rastlinska olja, posebno pa soja, ki se je v zadnjem času izredno razširila tudi kot hrana za otroke. Kot zanimivost navajam, da lahko fitoestrogeni delujejo tudi preventivno: ko stimulirajo SHBG (Sex Hormone Binding Globulin) v jetrih žensk v predmenopavzi, znižujejo dostopnost prostega estrogena. Tako ščitijo ženske pred viškom estrogena, ki je glavni povzročitelj raka v zrelih letih. Pri poskusih na sesalcih so raziskovalci odkrili posledice delovanja fitoestrogenov, kot so motnje estrusa, plodnosti in rodnosti ter motnje hormonov hipofize in hormonov spolnega dozorevanja. Zagovorniki industrije trdijo, da je količina fitoestrogenov v vsakdanji človeški hrani tako velika, da sintetični estrogeni ob njih ne predstavljajo nikakršnih težav.

Toda zagovorniki hipoteze o HDC-jih imajo trden ugovor: ne prihajajo zgolj s hrano in ne delujejo zgolj estrogeno. Vse posledice delovanja HDC-jev so se zgodile na novo, v zadnjih 50 letih, z rastlinami, ki izločajo fitoestrogene, pa se prehranjujemo že tisočletja, zato je organizem v koevoluciji razvil obrambo proti večini naravnih fitoestrogenov. Fitoestrogeni v primerjavi s HDC-ji niso obstojni: razpolovna doba DDT-ja in PCB-jev v organizmu se meri v letih, fitoestrogenov pa v minutah, največ v nekaj urah. Flavonoidi se ali zelo hitro metabolizirajo ali dobesedno odplaknejo iz organizma. Nekateri rastlinski estrogeni, npr. genistein, se sploh ne absorbirajo v prebavilih, kot se praviloma vsi sintetični HDC-ji. Ne obstaja dokaz, da bi se kakor koli skladiščili v organizmu, torej pri njih ne obstajajo procesi bioakumulacije v maščobnem tkivu in biomagnifikacije v prehranski verigi.

Zagovorniki dobičarskih interesov industrije ne upoštevajo, kaj se resnično dogaja v bioloških sistemih, niti jih ne zanimajo katastrofalne posledice za človekovo zdravje in preživetje. Centre družbene moči zanima zgolj dobiček, čeprav človeški vrsti grozi izguba identitete.

5. IZGUBA ČLOVEKOVE IDENTITETE

V fetalnem razvoju, od spočetja do rojstva, se možgani razvijajo po genetskih inštrukcijah v vse bolj kompleksno strukturo celic, ki so sposobne interakcije z okoljem in učenja. Teh prvih devet mesecev razvoja fetusa predstavlja temelj celotnega življenja osebk. Normalen razvoj možganov je v veliki meri odvisen od pravilnega delovanja hormonskega signalnega sistema. Pri tem so najbolj pomembni ščitnični hormoni, spolni hormoni pa prispevajo predvsem k spolni diferenciaciji možganskih centrov, torej k diferenciaciji spolne identitete in s tem povezanega spolnega vedenja. Ker je razvoj možganov v tolikšni meri odvisen od hormonskih signalov, je tudi hudo ranljiv in izjemno podvržen poškodbam, ki jih povzročajo HDC-ji. Raziskave kažejo, da so možgani najbolj občutljiva točka organizma, ker so v samem fokusu kemičnega udara.

Pri razvijajočih se možganih obstajajo specifična in časovno ozka okna, skozi katera HDC-ji povzročajo poškodbe v strukturi in funkciji možganov. To vodi v globoke in nepovratne abnormalnosti že v količinah, ki pri odraslih ne povzročajo nikakršnih poškodb; upadejo predvsem intelektualne sposobnosti, socialna prilagodljivost in stopnja odzivnosti na okoljske spremembe. Množičnost takih poškodb vodi v temeljne spremembe narave človeške družbe, kot so biotska erozija človeške vrste, nepovratne in nevidne izgube človeških potencialov, ki kreirajo v nas vedenje, inteligenco in sposobnost socialne organizacije. Skratka, ogrožena je identiteta vrste *Homo sapiens*, človečnost.

Najbolj je preiskan vpliv PCB-jev in dioksinov, ki interferirajo s ščitničnimi hormoni. PCB-ji in dioksini znižujejo raven tiroksina, ki je nujno potreben za normalen razvoj možganov.⁷²

Sicer pa odnosi med nevrorazvojnimi motnjami in izpostavljenostjo HDC-jem za uradno znanost in zagovornike industrije še niso

72 S. P. Portefield, 1994: *Vulnerability of the developing brain to thyroid abnormalities: Environmental insults to the thyroid system*. Environ. Health Persp., 102 (Suppl 2): 125–130; C. Koopman-Esseboom, D. Morse, N. Weisglas-Kuperus et al., 1994: *Effects of dioxins and PCBs on thyroid hormone status of pregnant women and their infants*. Pediatr. Res, 36: 468–473.

popolno dokazani'. Spet torej manjkajo 'dokončni dokazi'. Naj bo do takrat človeška vrsta poskusna podgana v neetičnem globalnem poskusu v imenu dobička, ki ga bodo deležni le nekateri?

V oči bodejo predvsem kognitivne in vedenjske motnje otrok, ki se kažejo zlasti kot hiperaktivnost, težave s fino grafomotoriko ter motnje pozornosti in spomina. V ozadju so seveda defektni tireoidni receptorji. Zaradi izjemnega pomena ščitnice na razvoj možganov so njene motnje zaradi delovanja HDC-jev bolj usodne kot vpliv HDC-jev na reproduktivni sistem.

Kongres raziskovalcev (zaključke je podpisalo 18 udeležencev) HDC-jev je leta 1995 v Erice na Siciliji poudaril prav vidike njihovega rušilnega delovanja: HDC interferirajo s tiroksinom (T-4), kar povzroča znižanje inteligence, duševno zaostalost, motnje kratkoročnega spomina, neobičajno vedenje in socialno neprilagojenost.⁷³

Globalji vpogled v problematiko delovanja HDC-jev so podali poskusi na živalih. Ko so bile breje miške izpostavljene izjemno nizkim koncentracijam BPA, so pri ženskih potomcih v 14. tednu starosti našli zmanjšan obseg LC (*Locus coeruleus*). LC je možganski center za nemir in strah, ki je praviloma večji pri samicah. Torej njegov status dokazuje spolni dimorfizem, tako kot SDN-POA (Sexually Dimorphic Nucleus of the Preoptic Area), ki je večji pri samcih in določa spolno vedenje in spolno usmerjenost. BPA je zavrl spolno diferenciacijo potomcev, tako da je bil obseg LC enak pri obeh spolih, ni pa bilo sprememb v SDN-POA. Hkrati je BPA vplival na vedenje živali. Že izjemno nizke koncentracije povzročajo demaskulinizacijo oziroma defeminizacijo.⁷⁴

Raziskovalci so gojili celice hipotalamusa iz podganjih zarodkov in proučevali vpliv estradiola in oktilfenola na normalen vnos dopamina v te celice. Hipotalamični dopaminergični nevroni imajo velik pomen pri neuroendokrini regulaciji, ker stimulirajo estrogene receptorje in so občutljivi na hormonsko okolje. Že pri neverjetno

nizkih koncentracijah HDC-jev (od 1 do 10 delov na trilijon) je bil znižan vnos dopamina po značilni obrnjeni U-krivulji. Višje vrednosti HDC-jev so povzročale manjši vnos. To je bil prvi objavljeni poskus, ki je dokazal funkcionalni, nevrokemični odgovor nevronov na prisotnost HDC.⁷⁵

Kombinacija dveh pesticidov in kemičnega gnojila v dopustnih koncentracijah, ki se običajno nahajajo v pitni vodi, je v petletni študiji pokazala izjemen sinergični učinek na dve vrsti odraslih miši (*Mus musculus*, *Peromyscus maniculatus*): povečana agresivnost, padec imunskega sistema in ciklične hormonske motnje (hiper-/hipotireoidizem). Miši so prejemale mešanico kemikalij s hrano in ne skozi posteljico matere. To pomeni, da bi imele intrauterino kontaminirane miši še bistveno hujše posledice.⁷⁶

III. KAKO MALO JE LAHKO PREVEČ?

1. NAPAKE METODE

Znanost je način pogleda na svet, način pridobivanja znanj o tem svetu in orodje za sprejemanje odločitev o naših posegih v ta svet. Če govorimo o moči in omejitvah znanosti, lahko ugotovimo, da se oboje uporablja in zlorablja in z obojim se manipulira. Vprašanja v okvirih obstoječih paradigem so pogosto napačno postavljena vprašanja, ki dajo napačne odgovore narave. Uokvirjanje problemov namreč uokvirja odgovore! Pomembna je tudi interpretacija odgovorov, ki je lahko individualno obarvana ali pa motivirana z zadostno količino denarja kot zloraba znanosti. To veliko zlo, ki najeda ugled znanosti, se imenuje ekspertokracija. Epidemiološke študije imajo številne pomanjkljivosti, ko se dotikajo kavzalnosti. Lahko govorijo le o povezavi med specifično izpostavljenostjo

73 E. Alleva, J. Brock, A. Brouwer et al., 1998: *Statement from the Work Session on Environmental Endocrine-Disrupting Chemicals: neural, endocrine, and behavioral effects*. Toxicology and Industrial Health, 14: 1–8.

74 K. Kubo, O. Arai, M. Omura, R. Wantanabe, R. Ogata, S. Aou, 2003: *Low dose effects of bisphenol A on sexual differentiation of the brain and behavior in rats*. Neuroscience Research, 45: 345–356.

75 M. Christian, G. Gilles, 1999: *Developing hypothalamic dopaminergic neurons as potential targets for environmental estrogens*. Journal of Endocrinology, 160: R1–R6.

76 W. P. Porter, J. W. Jaeger, I. H. Carlson, 1999: *Endocrine, immune and behavioral effects of aldicarb (carbamate), atrazine (triazine) and nitrate (fertilizer) mixtures at groundwater concentrations*. Toxicology and Industrial Health, 15: 133–150.

in statističnimi posledicami le-te. Težava nastane pri obravnavi posameznika, čeprav je pri populaciji ta povezava potrjena. Kljub tej znanstveni negotovosti, ki kliče po novih študijah, ki naj bi 'dokončno' potrdile povezavo vzrok-posledica, je treba ukrepati v imenu javnega zdravja, ne pa čakati na 'dokončen dokaz'.

Ugotavlja se nezadostnost številnih 'ocen tveganj', pri katerih gre običajno za kvantitativne matematične oz. računalniške modele, ki temeljijo bolj na modeliranju kot na podatkih monitoringa o aktualnih izpostavljenostih nevarnim kemikalijam. Tako matematično modeliranje ustvarja le iluzijo znanstvene metode, nekih podatkov, ki je tako abstraktna, da jo lahko poljudno interpretirajo zgolj njeni avtorji.

Biotski sistemi imajo vgrajeno visoko stopnjo nedoločenosti, negotovosti in nenapovedljivosti, ki se kažejo kot luknje v našem znanju, kot napake znanstvene metode (empirična pozitivistična znanost z induktivno metodo ne zmore pojasniti fenomena življenja). Edina pot je uporaba obrnjenega dokaza, da neka kemikalija ne povzroča nobene škode, ne pa dokaz, da jo povzroča. Povedano drugače, naravi moramo postaviti vprašanja tako, da izzovemo njen negativni odgovor. Torej moramo oblikovati tak eksperimentalni protokol, da se s serijo negativnih odgovorov narave vse bolj bližamo resnici. Metodo je razvil Karl R. Popper, eden največjih filozofov 20. stoletja.

HDC-ji niso klasični strupi niti tipične kancerogene snovi. Ne delujejo namreč po linearni logiki prevladujočega eksperimentalnega protokola, ki še vedno temelji na Paracelsovem aksiomu, da večji odmerki strupa pomeni tudi njegov večji učinek. Delujejo ravno obratno, največji učinek imajo pri koncentracijah, ki so pogosto tako majhne, da jih ne zazna niti najsodobnejša analitska kemija. S tem HDC-ji nesporno dokazujejo, da zanje ni varnih doz, torej da se vse 'dopustne' in 'še nenevarne' koncentracije navadna prevara in gnili kompromis politike in kapitala. Delujejo nelinearno in izjemno kompleksno, zato njihovo proučevanje zahteva popolnoma drugačen metodološki pristop. Ta nikakor ne sme biti determinističen, kajti prav uporabljene deterministične metode so vrsto let zamegljemale grozljiv problem HDC-jev. Usodne napake determinističnega eksperimentalnega protokola pri obravnavi HDC-jev so sledeče:

'Dosing deficient' – v vsakem osebkju nenehno nihajo stanja npr. imunskega sistema, nevrohormonalnih aktivnosti, metaboličnih aktivnosti in številnih drugih sistemov, ki jih urejajo homeostatski mehanizmi z negativnimi povratnimi zvezami. Človek je v vsakem trenutku drugačen ali rečeno po Heraklitu: "Nikdar ne vstopimo v isto reko." Enaka koncentracija istega toksina vsakič učinkuje malce drugače.

'Routes restricted' – v laboratorijskih pogojih izberejo le eno izmed možnih poti, npr. oralno, respiratorno, perkutano itd., ljudje pa smo vsakodnevno obremenjeni s toksini, ki vstopajo skozi 'vsa vrata naenkrat'.

'Endpoints excluded' – pozornost je usmerjena le na točno določene patološke procese, npr. le na določeno vrsto raka, kriporhizem, hipermotoriko otrok, vnetne procese itd., vendar lahko isti toksin v organizmu povzroča različna obolenja in poškoduje različne organe, česar zaradi napak eksperimentalnega protokola 'ne vidimo'.

'Additions absent' – vrednoti se le učinek kemično čiste snovi, ne pa komercialnih pripravkov, ki vsebujejo dodatke t.i. inertnih snovi v pesticidih (npr. ogljikov tetraklorid, kloroform), tehnološke smeti (npr. dioksini v pesticidu 2,4 D, izomalation v pesticidu malationu, DDT v dikofolu) in vrsto vmesnih produktov, ki nastajajo s kemično interakcijo. Industrija teh snovi ne deklarira, ker so sestave komercialnih pripravkov poslovna skrivnost.

'Mixtures missing' – v naravi na organizme deluje mešanica stotin različnih toksinov, ki v prostorskem in časovnem seštevku aditivnih in sinergičnih učinkov povzročajo popolnoma nepredvidljive učinke, drugačne kakor pa en sam toksin, ki ga običajno proučujejo v laboratorijskih pogojih. Skupni učinek mešanice toksinov nikakor ni le enostavna vsota učinkov vsakega izmed njih.

'Stresses suppressed' – v naravi na organizme delujejo med drugim okoljski, prehranski, bolezenski, psihični in klimatski stres, laboratorijske živali pa so pogosto genetsko uniformne in živijo v izoliranem in nestresnem umetnem okolju.

Za boljše pomnjenje vseh šestih šibkih točk determinističnega modela avtorji predlagajo razvidno kratico DREAMS. Seveda pa 'sanje' (*dreams*) nimajo nobene povezave z nočno moro, ki tlači vse po-

znavalce tega strahotnega zla sodobne civilizacije. Za verodostojno obravnavo tveganj s HDC-ji je treba postaviti popolnoma nov eksperimentalni protokol, izvesti revolucionaren znanstveni *salto mortale*, ki bo temeljil na verjetnostnih modelih po načelu zmanjšati možnost-povečati verjetnost. Torej se moramo posloviti od že tolikokrat zlorabljenega determinizma.

Anton Komat
KAKOFONIJA
HORMONSKEGA
ORKESTRA

Vsi ugovori industrije na DREAMS takoj zbledijo, zato se le-ta poslužuje priročnih izgovorov:

1. Sintetične kemikalije z učinkom HDC-jev (razen DES) imajo v primerjavi z naravnimi hormoni bistveno nižjo moč delovanja;
2. Ostanke sintetičnih HDC-jev v hrani so bistveno manj učinkoviti kot naravni fitoestrogeni.
3. Povratne zveze organizma so dovolj odporne in fleksibilne, da kompenzirajo motnje, ki naj bi jih povzročali HDC-ji.
4. Učinki sintetičnih HDC-jev, estrogeni in antiestrogeni, se medsebojno izničijo.

Industrija še vedno nenehno ponavlja, da "... hipoteza o HDC-jih ni nič več kot zbirka nekaterih podatkov, ki ne potrjuje, da bi sintetične kemikalije imele kakršen koli vpliv na hormonske motnje. Zato bi bilo brez trdnih dokazov neresno in družbeno škodljivo omejevati ali celo prepovedati njihovo rabo. To bi prineslo ogromno škodo ljudem in nesprejemljivo velike stroške industriji."

V delovanju HDC-jev so določene posebnosti, ki jih nasprotniki s pridom zlorabljajo:

1. Krivulja odnosa odmerka-učinek pri HDC-jih ni linearna in ima obliko črke U ali obrnjene črke U. Torej bi lahko bile nižje koncentracije celo 'zdravilne'.
2. Časovni interval med izpostavljenostjo HDC-jem in posledicami je dolg. Pogosto posledic ne zaznamo vrsto let in se lahko pojavijo šele ob določenih dogodkih (puberteta, nosečnost, menopauza), zato je težko dokazovati vzročnost.
3. Na področju aditivnih in sinergičnih učinkov koktajla toksinov vlada popolna nejasnost in neznanje, zato je praktično nemogoče dokazovati kakršno koli kavzalnost.

Na svetu obstaja od 75.000 do 85.000 različnih sintetičnih kemikalij. Če bi želeli testirati samo 1000 kemikalij v vseh kombinacijah po pet skupaj, bi morali opraviti več kot osem tisoč milijard testov. Ob milijonu izvedenih testov na leto bi torej potrebovali več kot 8250 let, kar je čista znanstvena fantastika ob podatku, da se na tržišču vsako leto pojavi 700 novih kemikalij! Podobnega izračuna se je lotil V. Howard: če bi testirali zgolj 1000 najpogosteje uporabljenih kemikalij v kombinacijah po tri skupaj, z eno samo koncentracijo kemikalije na poskus, bi potrebovali 166 milijonov različnih poskusov. Kar spet pomeni misijo nemogoče!⁷⁷

Anton Komat
KAKOFONIJA
HORMONSKEGA
ORKESTRA

2. ODSOTNOST 'DOKONČNEGA DOKAZA'

Hipoteza o HDC-jih je bila odraz izjemnega intelektualnega potenciala njenih avtorjev in njihove visoke etike, hkrati pa dovolj drzna in predrzna. Ko so HDC-je odkrili v otroških plastičnih stekleničkah in oblogah konzerv, je završalo. Sledila je seveda neizogibna konfrontacija z industrijo, kajti znanstvena hipoteza o HDC-jih je resno ogrožala njene velikanske dobičke skozi grozeče nove zakonske predpise. Reklamni oglasi v letih od 1997 do 1999 so plastiko glorificirali: novorojenčki v plastičnih inkubatorjih, otroci na kolesih s plastičnimi čeladami, odrasli v kuhinji z mikrovalovno pečico in plastičnimi pladnji fast food, starejši na intenzivni negi, obdani s plastičnimi pripravami – vsepovsod sama plastika, od rojstva do groba. Višek lažnivega sprenevedanja je bila reklama za 'varne' pesticide, v kateri se otrok po vseh štirih plazi po s herbicidi poškropljeni trati.

Ker je bila hipoteza o učinkih HDC-jev šele na začetku svojega razvoja in ji je primanjkovalo še mnogo dokaznih raziskav, so se nasprotniki silovito zagnali v njene umišljene šibke točke, ki naj bi bile:

1. Premalo podatkov o posledicah izpostavljenosti ljudi;
2. Pomanjkljivo znanje o mehanizmi delovanja HDC-jev na biotske sisteme;
3. Nezanesljiv (nekritičen) prenos rezultatov poskusov na živalih na ljudi;

⁷⁷ V. Howard, 1997: *Synergistic effects of chemical mixtures-can we rely on traditional toxicology?*. *Ecologist*, 27: 192-94.

4. Nezanosljivo razlikovanje delovanja naravnih in sintetičnih HDC-jev.

Komajda odkrito delovanje HDC-jev je predstavljalo popolno novost v uradni znanosti, ki je trdno ždela za okopi determinizma. Četudi so bile posledice opazne in dokumentirane, z determinističnim pristopom ni bilo možno vzpostaviti trdne kavzalnosti. Vsaka mati tovari v svojem telesu številne kemikalije, ki so jim v času nosečnosti izpostavljeni zarodki, zato je nemogoče 'dokončno dokazati,' katera kombinacija in kakšne koncentracije kemikalij so pustile posamezne zdravstvene posledice. Hkrati pa nasprotniki trdijo, da čeprav so HDC-ji najdeni v človeški slini, krvi, maščobi in mleku, to še ne pomeni, da škodujejo.

Nasprotniki hipoteze o HDC-jih ponavljajo, da so sintetični estrogeni prešibki v svojem toksičnem potencialu in da v primerjavi s fitoestrogeni ne predstavljajo zdravstvenih težav. S hrano naj bi prejeli bistveno več naravnih fitoestrogenov, kot pa prek ostankov pesticidov v hrani prejmemo sintetičnih HDC-jev.

Predstavniki Združenja kemične industrije v Londonu je izjavil: "Sintetični estrogeni so zelo šibki estrogeni, vsaj 1000-krat manj potentni kot fitoestrogeni v naši hrani in milijonkrat manj potentni, kot je npr. naravni hormon estradiol."

Raziskovalci HDC-jev imajo trden protiargument: v krvnem obtoku se nahaja SHBG (Sex Hormone Binding Globulin), globulin, ki veže večino estrogenov, tako da se lahko le majhen del veže v intracelularni receptor za steroidne hormone. Nasprotno pa SHBG ne veže sintetičnih estrogenov HDC-jev, ki prosto krožijo po krvnem obtoku, zato imajo lahko ti celo pri relativno nizkih odmerkih izjemno visok biotski učinek. Za HDC-je, ki se vežejo na površino celične membrane, je značilna izjemna afiniteta, primerljiva z estradiolom, estrogenost pa je zgolj ena izmed značilnosti HDC-jev, med katerimi so še antiandrogeno delovanje in interferiranje s ščitničnimi hormoni.

Zagovorniki hipoteze o HDC-jih so bojevali boj, vreden Don Kihota. Bilo je nesprejemljivo, da le dober ducat neodvisnih raziskovalcev ogrozi pozicijo ene najbolj mogočnih industrij na svetu. Ti znanstveniki so delali z zelo omejenimi finančnimi viri in brez dobičarskih interesov. Korporacije, nasprotno, posedujejo ogromna

sredstva za odvetnike, strokovnjake za stike z javnostjo in raziskave, katerih smer diktirajo same. Kljub vsemu se je industrija previdno odločila za taktiko zavlačevanja (če bi bil pritisk javnosti premočan in bi bila politika prisiljena ukrepati) in si tako kupila čas, potreben za realizacijo alternativ HDC-jem, kajti v igri je ogromno denarja. Dogajanje v 'prehodnem' obdobju je seveda dirigiral kapital s ponavljajočim se refrenom 'poslovna skrivnost', kar je le drug izraz za odrekanje dostopa javnosti do informacij. Pri tem se je vse bolj v ospredje postavljalo usodno vprašanje: kakšna je etična dolžnost in moralna drža znanstvenika? Kje so etične meje znanosti? Koliko potrditev moramo še najti? Kateri je tisti 'dokončni dokaz'? Kdo bo razsodil, da ga končno imamo?

V prvem krogu neenakopravnega boja med avtorji hipoteze o HDC-jih je z medijsko podporo zmagala zaskrbljena javnost. Odgovor vlad in politike je bilo 'previdnostno načelo', ki je odtehtalo negotovost znanosti pod geslom: "Akcija varovanja javnega zdravja mora steči, preden se dokaže popolna znanstvena kavzalnost. Delovati moramo brez definitivnih končnih kavzalnih dokazov, saj ima hipoteza o HDC-jih dovolj prepričljivo pojasnjevalno in razlagalno moč." Sicer pa (po K. R. Popperju) nikoli ne moremo zanesljivo potrditi nobene hipoteze, lahko le obrnemo postopek, tako da akumuliramo evidence, ki jo spodbijajo. Rezultati takratnih znanj o učinkih HDC-jev so klicali po nujnosti nadaljnjih raziskav, ki bi lahko rešile nerešena vprašanja. Industrija se je, brez izgube dobička, v medijih umaknila za korak, da bi lahko že čez slabo desetletje tiho opravila učinkovit protiudar.

3. POZABLJENO PREVIDNOSTNO NAČELO

Kompleksnost sodobnega sveta podpira specializacijo, fragmentirano mišljenje in redukcionistični pogled na svet. Kompleksen sistem drobimo v vse manjše dele, da bi dobili jasnejši vpogled. Ta prevladujoča tendenca v znanosti se je razširila tudi na politično delovanje, kjer se odločanje deli na sektorsko drobljenje pristojnosti in odgovornosti. Znanstveniki se osredotočajo na vse bolj ozke pasove raziskav, pri tem pa izgubljajo celovit pogled na sistem. Redukcionističen

pristop drobi v posamezne sestavne dele tudi ekosistem: tako še vedno proučujemo vsako posamezno kemikalijo, ne pa aditiven in sinergičen učinek kompleksnih mešanic. Kako postavljati naravi pravilna vprašanja in izstopiti iz redukcionističnih referenčnih okvirov? Vztrajanje na deterministični kavzalnosti je vedno priročen izgovor, s tem pa tudi večno vprašanje 'dokončnega dokaza' – ki se praviloma zlorablja za zagovarjanje dobičkarških interesov.

Anton Komat
KAKOFONIJA
HORMONSKEGA
ORKESTRA

Zaradi sektorske organiziranosti družbe uporabljamo posamične analize, ločene za vodo, zrak, prst, pesticide, industrijske kemikalije, aditive, zdravila, kozmetiko itd. Ne obravnava se stanje celotnega sistema in nimamo integriranega (holističnega) sistema javnega zdravja. Uradna znanost še vedno trdi, da ne obstaja popolna znanstvena zanesljivost, da izpostavljenost HDC-jem v določeni koncentraciji ob določenem času povzroča ali nepovzroča razvojnih anomalij, spontanega splava ali moške neplodnosti. Večina zdravnikov nima znanja o delovanju ekosistemov, stanju okolja in mrežni povezanosti vseh dejavnikov. Kljub temu moramo v interesu ekosistema in javnega zdravja delovati po načelih verjetnosti, previdnosti in preprečitve. Nujno je uvesti sistemsko mišljenje, ki obravnava celovito delovanje mreže odnosov v sistemu in upošteva veliko poti izpostavljenosti skozi prostor in čas. Z ambicijo preseči nevzdržno stanje in pod vse večjim pritiskom osveščene in zaskrbljene javnosti se je pravno definirala 'pravica vedenja', pravica, da je javnost o tveganjih obveščena. Primeri praks so: Right to Know Act, Aarhuška konvencija ali pa npr. Kartagenski protokol. Politika EU je hkrati skovala 'previdnostno načelo', ki je postalo osrednjega pomena za sistemsko zavarovanje človeka in narave. Z vso ostrino se je namreč postavilo vprašanje: Če mora farmacevtska industrija pred uporabo testirati vsa zdravila, zakaj tega ni treba kemični industriji? Zakaj še vedno vztrajamo na zgrešenem in hudo kompromitiranem agrokemičnem konceptu kmetovanja?

Previdnostno načelo je predstavljalo zanimivo skladnost s Popperjevimi načeli kot najostrejšo kritiko pozitivističnega determinističnega modela znanosti, hkrati pa je zagovarjalo prednost javnega interesa pred zasebnim. Zamisel previdnostnega načela ni bila politični ukrep proti negotovosti znanstvenih metod: bolj kot iz po-

manjkanja kavzalnih povezav je izhajala iz pomanjkanja podatkov. Politika je pri problematiki HDC-jev zavzela strategijo previdnosti, da bi pomirila medijsko eksplozivnost teme in zaskrbljenost javnosti. Pot do tega načela ni bil enkratni preskok v novo kakovost, pač pa proces, v katerem so bili glavni akterji raziskovalci posledic delovanja HDC-jev. Temeljni mejniki tega postopnega dogajanja so bili:

1. North Sea Conference, London, november 1987; povzetek, imenovan Londonska deklaracija, je v grobem že definiral previdnostno načelo.
2. Bergenska deklaracija, Bergen, Norveška, maj 1990; okoljski ministri 34 držav so izjavili, da mora biti okoljska politika bolj preventivna kot reaktivna.
3. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament, Community strategy for Endocrine Disrupters a range of substances suspected of interfering with the hormone systems of humans and wildlife (17. 12. 1999): "V primerih, ko se na podlagi obstoječih znanstvenih podatkov lahko s precejšnjo verjetnostjo sklepa, da je določena snov potencialno nevarna, na voljo pa še ni vseh dokazov, ki bi to stoodstotno potrdili, lahko njeno uporabo prepove katera koli država." K dokumentu je priložen aneks št. 1 s seznamom 553 snovi, ki so osumljene kot 'kandidati' za uporabo previdnostnega načela, in aneks št. 15, kjer najdemo seznam 66 'High Concern' kemikalij, za katere je dovolj podatkov in je sum že dovolj velik, da se pri njih lahko uporabi previdnostno načelo.
4. Communication from the Commission on the Precautionary Principle (2. 2. 2000); dokument pojasnjuje, kaj si komisija EU predstavlja pod pojmom previdnostno načelo in povzema pravne podlage za njegovo izvedbo ter daje navodila za naprej. Previdnostno načelo je postalo centralni politični vidik biotske in kemične varnosti EU. Izhodišče je, da se snovi štejejo kot nevarne, dokler ni dokazano, da niso.
5. *Environmental Health Action Plan* (EHAP, 2004–2010); komisija EU je septembra 2004 objavila načrt, kako zmanjšati obolenja, ki so posledica onesnaženosti. Načrt naj bi vključeval podatke

Anton Komat
KAKOFONIJA
HORMONSKEGA
ORKESTRA

o stanju okolja, ekosistemu in človekovem zdravju. Določil je trinajst aktivnosti za boljše razumevanje povezav okolje-zdravje. Cilj EHAP je bilo pridobivanje znanj o tem, kakšne epidemiološke posledice pušča na zdravju okoljska izpostavljenost. Fokus je bil na štirih sklopih raziskav: astme oz. alergije, rakava obolenja, nevrorazvojna obolenja in posledice delovanja HDC-jev. Predviden je bil razvoj metod biomonitoringa človeka (kri, urin, vzorci las). Akcijski program je bil prispevek komisije EU za 4. Ministrsko konferenco o okolju in zdravju WHO v Budimpešti (23.–25. 6. 2004), ki je potekala pod geslom 'Prihodnost naših otrok'. Takratna komisarka za okolje Margot Wallstrom (13. 9. 1999–11. 11. 2004) je posebej poudarila intrauterino izpostavljenost plodov. Znan je njen rek: "Cilj okoljske politike EU je, da bodo otroci lahko jedli ribe, ki jih bodo ujeli v rekah." Wallstromova je prispevala tektonski premik EU v smeri reševanja problemov HDC-jev. Priznanja so deževala od vsepovsod, postala je častna doktorica nekaj univerz in komisarka leta 2002. Leta 2004 je odprla svoj blog, ki je takoj postal vroča točka argumentirane javne razprave. Ko je predstavila 'plan D' (za demokracijo, dialog in debato) z namenom povezati državljane z EU, je postala trn v peti velekapitalu. V govoru *Uvod v razpravo o kemikalijah in otrocih* (16. 4. 2002, Zeleni teden, Bruselj) je med drugim izjavila: "Odvisnost otrok od okolja, v katerem odraščajo, je vprašanje demokracije, saj otroci nimajo nobene moči odločanja. Ogromno pomanjkanje informacij je popolnoma nesprejemljivo. Potrebujemo nov sistem, ki bo premostil sedanje nevzdržno stanje. Naši izračuni kažejo, da bi za testiranje obstoječih kemikalij v 11 letih porabili 2,1 milijarde €, kar predstavlja le 0,05 % letnega prometa kemijskih korporacij. Tako bi iz uporabe umaknili najbolj nevarne kemikalije, ki ogrožajo prihodnje generacije." Omenila je tudi ostro protikampanijo in lobiranje kemične industrije, ki je razglašala propad svojega razvoja in konkurenčnosti. Wallstromova je s svojimi izjemnimi uspehi in humanim poslanstvom ostro dregnila v korporacije. To je bilo preveč za zlobirano in skorumpirano birokracijo EU. Prestavljena je bila na stranski tir, z njo pa hkrati vse aktivnosti

EU glede HDC-jev. Problematika HDC-jev je hitro izginila iz političnih razprav in ukrepov, pa tudi iz dometa finančnih podpor, zato so že naslednje leto raziskovalci podpisali Praško deklaracijo o HDC-jih.

V Pragi je od 10. do 12. maja 2005 zasedalo 100 raziskovalcev iz 15 držav, ki so izrazili hudo zaskrbljenost glede zdravstvenih posledic izpostavljenosti HDC-jem. V *Praški deklaraciji* so zapisali:

1. Zaskrbljeni smo zaradi visoke incidence moških reproduktivnih težav v nekaterih državah EU. Vse več je genitalnih malformacij pri novorojenih dečkih; zadnji podatki pa kažejo, da se v delih EU kakovost sperme približuje kritičnim vrednostim neplodnosti.
2. Incidenca rakov, kot so rak dojke, testisov in prostate, se v številnih državah EU še povečuje, čeprav gre za očitne razlike med državami. Potomci emigrantov so povzeli stopnjo incidence raka v svoji novi domovini, kar kaže, da je rak povezan z učinki okolja, vključno s hrano.
3. Genitalne malformacije, rak testisov in v nekaterih primerih tudi znižana kakovost sperme imajo vzrok v zgodnjem življenjskem obdobju, tudi v intrauterinem življenju ploda. Izvirajo iz motenega razvoja reproduktivnih organov ploda, ki ga nadzirajo hormoni. HDC-ji interferirajo s temi procesi in tako generirajo motnje razvoja moških genitalij že med nosečnostjo. Podobno hormonsko rušenje vodi k nastanku raka dojke in v abnormalni razvoj deklic v puberteti.
4. Imunski sistem majhnih otrok poškoduje intrauterina izpostavljenost ploda PCB-jem in dioksinom. Posledica je naraščajoča incidenca infekcijskih bolezni, saj gre za hormonsko zelo aktivne polutante, ki jih najdemo v hrani. Te snovi izjemno počasi degradirajo, se akumulirajo v maščobnem tkivu in skozi placento dosežejo razvijajoči se fetus. Po rojstvu se na dojenčka prenašajo z materinim mlekom. Skrbi nas, da ti strupi, najdeni v hrani, povzročajo zdravstvene težave otrok. Steroidni in tiroidni hormoni vplivajo na razvoj možganov in na številna dru-

ga fiziološka dogajanja v CNS (Central nervous system). Okoljski kontaminanti, ki poškodujejo te sisteme, povečajo tveganja za poznejšo disfunkcionalnost možganov.

5. Čeprav še ni znana jasna povezava med motilci ščitničnih hormonov in obolenji, kot so rak, duševna zaostalost, znižana plodnost in nevrodegenerativni procesi pri človeku, jo moramo čim prej ovrednotiti skozi poglobljeno znanje o fiziologiji ščitničnih hormonov.
6. Malo ali nič ni znanega o vplivu HDC-jev na razvoj obolenj zunanaj reproduktivnega sistema, kot so metabolični sindrom, razvoj nevronov, rak pri otrocih, kognitivni razvoj, težave pri učenju in s spominom, težave imunskega sistema, psihološke motnje itd. V številnih primerih obstajajo kavzalne povezave med HDC-ji in temi obolenji, vendar so nujne dodatne raziskave.
7. Potrebujemo nove raziskovalne metode za razumevanje mehanizma delovanja HDC-jev na molekularni ravni. S poznavanjem teh interakcij bomo lažje obravnavali in interpretirali informacije o dogajanjih v različnih tkivih.

V jedru problema tiči obsedenost raziskovalcev s kavzalnostjo vzrok-posledica, hkrati pa rešitev problema zamegljuje velik časovni razpon med izpostavljenostjo in nastalimi zdravstvenimi posledicami. V tem času 'vmes', lahko agens izgine iz tkiv, kar onemogoča kavzalno identifikacijo krivca. Posebno poglavje predstavljajo sinergični učinki številnih kemikalij, katerim je sodobni človek izpostavljen hkrati. Raziskovalci tako predlagajo pospešen razvoj novih biomarkerjev, biotestov in biomonitoringa. Poudarek je tudi na proučevanju vpliva HDC-jev na celoten celični signalni sistem oz. na omrežja medcelične komunikacije vseh organizmov. Kljub navedenim težavam so bili raziskovalci prepričani, da bo zmagal zdravi razum in da bo uporabljeno previdnostno načelo, ki bo znižalo ekosistemska in človekova tveganja. Usoda divjih živali, na katere delujejo HDC-ji, nam dramatično sporoča, kaj čaka človeka, če ne bo takoj ukrepal.

Splošna hipoteza HDC-jev je izjemno kompleksna. Raziskovalci so opravili zanimivo in razburljivo duhovno potovanje po načelu "Dlje kot greš, dlje ti kažejo!" To osvetljujejo tudi njihove slikovite

izjave, kot so: "Več kot vemo, manj vemo!; Bolj kot raziskujemo, bolj ugotavljamo, kako kompleksen je sistem in manj vemo o njem.; Tisto, kar je na prvi pogled videti kot navidezna kavzalnost, kmalu ponikne v množstvu novih spoznanj.; Odsotnost podpore hipotezi se pogosto izgubi v še bolj nekonsistentnih vzorcih, ki so na videz brez povezav.; HDC-ji povzročajo efekt 'nekaj iz nič'.; HDC-ji prinašajo novo matematiko 'nič plus nič je več kot nič'.; Si, kar je jedla tvoja babica."

Vse skupaj se še vedno vrti okoli temeljnega vprašanja, katera so zdravstvena tveganja za človeka. Neposredni poskusi na človeku seveda niso mogoči. V ta *locus minoris resistentie* se je nasilno umestila industrija s sloganom: "Ne sme se sprejeti nobenih omejitev, dokler ne najdemo zanesljive potrditve vzročne povezave." Na žalost imajo tudi nekateri znanstveniki svoje finančne interese in so hitro kupljivi. Zato 'dokončnih dokazov' ni od nikoder.

Zagovorniki hipoteze o HDC-jih pa so se kljub težavam podali v reševanje vprašanja, prioritet pri testiranju kemikalij, o katerih v večini primerov ne vemo praktično ničesar:

1. kemikalije v mleku doječih mater;
2. fitoestrogeni v sojinih izdelkih;
3. mešanice kemikalij iz odpadnih voda;
4. mešanice pesticidov in kemičnih gnojil v vodi;
5. dezinfekcijski stranski proizvodi;
6. lahkotopne organske kemikalije.

'Previdnostno načelo' kot temeljni koncept biotske in kemične varnosti ljudi je kljub bučnemu ugovarjanju industrije in podkupljenih znanstvenikov postalo družbeni in politični odgovor na hipotezo o HDC-jih. Medtem pa so v javnost curljali rezultati novih raziskav.

Kemična karantena žensk

Prof. Nicolas Olea in njegova sestra dr. Fatima Olea z Univerze Grenada v Španiji sta našla BPA v plastificiranih oblogah konzerv in mleka, oblogah kovinske embalaže, aluminijevem laminatu v papirju

za zavijanje, vodovodnih pipah ter otroških zobnih plombah in stekleničkah. Plastificirane obloge naj bi preprečevale kontaminacijo s kovinami in izničile kovinski okus hrane. Od dvajsetih konzerv jih je štirinajst izločalo BPA v zadostni koncentraciji za pospešitev delitve celic raka dojke v kulturi. V celotni raziskavi je približno 70 % vseh vzorcev konzerv izkazovalo estrogenu aktivnost. Konzerve so skladiščene dolge mesece, preden so prodane, torej ima BPA dovolj časa za izločanje iz oblog v hrano. Javnost se je burno odzvala na prisotnost HDC-jev v otroških stekleničkah. Pozornost se je usmerila tudi na konzumno mleko. Naravni estrogen v kravjem mleku je po drugi svetovni vojni močno porasel zaradi industrializacije reje. Prej so mleko popila teleta, sedaj pa slednje odstavijo in mlečne krave molzejo. Krava je edina domača žival, ki mora biti hkrati obilno mlečna in čim večkrat breja; umetno jo osemenijo že tri mesece po kotitvi. Med brejostjo obilno izločajo estrogen, ki konča v mleku, ki ga pijejo tudi otroci. Tako ti prejmejo obilne dodatne odmerke estrogena. Kdo to nadzira?

Mediji so bili preplavljeni z nasveti, javnost pa vse bolj zmedena. Če se odločimo, da ne bomo kupovali mleka v plastificirani embalaži (ftalati), in izberemo steklenice, so te lahko kontaminirane z detergentom, v katerih so jih oprali. Če se odločimo, da ne bomo jedli konzervirane hrane (BPA), ampak svežo zelenjavo, je lahko ta kontaminirana s pesticidi. Iščemo najboljši vodni filter, a so večinoma iz plastike, ki izloča BPA ali ftalate. Na izviru potoka si privoščimo izvirsko vodo, a jo natočimo v plastično posodo iz polikarbonatov (BPA, ftalati). Čeprav vsaka plastika ni nevarna (niso pa deklarirane njene sestavine), se je dobro izogibati plastični embalaži hrane in pijač ali pa hrano iz nje čim prej vzeti. Ne uporabljajte mikrovalovke, ki pogreva hrano na plastičnih podstavkih. In pomnite, koncentracija ostankov pesticidov in HDC-jev v hišnem prahu je vsaj desetkrat večja kot v zraku, zato ne vstopajte v bivališča obuti.

Med praktičnimi nasveti se velja posebej držati enega, ki se ga je prijel priljubljen naziv 'kemična karantena rodnih žensk'. V trenutku, ko ženska prejme potrditev svoje nosečnosti, stopijo v veljavo štiri železna pravila, ki vodijo njeno življenje v času do poroda: ne kadi, izogibaj se alkohola, jej čim več sadja in zelenjave in začni z redno telesno vadbo. Toda nova spoznanja o delovanju HDC-jev in drugih

okoljskih toksinov, kot so npr. težke kovine in pesticidi, nam postavljajo najmanj dve dramatični vprašanji:

1. Ali zadostuje varovanje materinega zdravja le v času nosečnosti?
2. Lahko noseča ženska zgolj sama poskrbi za svoje zdravje?

Glede na dejstvo, da se HDC-ji kopičijo v maščobnem tkivu že pred nosečnostjo in se v nerojenega otroka sproščajo skozi posteljico, v rojenega pa prek materinega mleka, je odgovor na prvo vprašanje negativen. Enako odgovor na drugo vprašanje. Ženske danes ne vedo, katera hrana prinaša največja tveganja, v kateri vodi se lahko znajdejo HDC-ji in niso informirane o področjih bivanja, ki prinašajo večjo verjetnost vnosa HDC-jev. Skratka, niso podučene, kako znižati svoja in otrokova zdravstvena tveganja na najnižjo možno raven. V obdobju rodnosti bi se morala vsaka ženska temeljito podučiti o varnem življenju, zdravi prehrani in biološko neoporečni pitni vodi ter biti pod posebnim biološkim varstvom, v t. i. kemični karanteni. Tak preventivni pristop bi moral poleg svetovanja in osveščanja obsegati tudi obvezno testiranje maščobnega tkiva in mleka na vsebnost HDC-jev, kar je – glede na usodne biološke in zdravstvene posledice ter strahotne družbene stroške kontaminacije še nerojenih otrok s HDC-ji – poleg hitre odstranitve teh strupov iz okolja edina še možna pot. Svet mora postati varen za zarodke, saj so to najbolj ranljiva bitja.

Zdravniki svetujejo nosečnicam, naj jedo čim več sadja in zelenjave, toda zadnja večja analiza stanja v EU je porazna (15. 10. 2008 objavil PAN-EUROPE): 48 % vzorcev sadja in zelenjave je kontaminiranih s kar 354 vrstami pesticidov, med njimi prednjači pet takih, ki spadajo med najhujše HDC-je, 23 pa jih dosega tako visoke koncentracije, da lahko govorimo že o akutnih tveganjih zastrupitev. Glede na stanje iz leta 2003 gre za 20 % povečanje vsebnosti nevarnih snovi. Otroci v vrtcih in šolah dobivajo najcenejšo hrano iz industrijske proizvodnje, ne pa biotsko pridelane, ki jim pripada po vseh načelih zdravja.

Bralkam svetujem, da se izogibajo hrani in pijači s plastiko in da jedo hrano z dna prehranske verige. Npr. če ste v ribarnici in imate na izbiro tri vrste rib, sardele, osličje in tune, potem izberite sardele. V prehranski verigi se namreč strupi biomagnificirajo približno

s faktorjem deset na vsak člen: če ima sardela enoto strupa, ima oslič, ki se hrani s sardelami, deset enot, tun, ki pleni oslič, pa stokrat več enot. Če se odločite za tune, boste HDC-je biomagnificirali s faktorjem tisočkrat! HDC-ji prehajajo v plod skozi posteljico in prek materinega mleka. Če mati tehta 64 kg in spije dnevno dva litra vode, otrok pa tehta 8 kg in spije dnevno liter vode, nam enostaven izračun pove, da otrok na enoto telesne teže prejme štirikrat več strupov kot mati. Hkrati še nima dobro razvitega imunskega sistema ter hematoencefalne in hematotestikularne bariere. Kupujte torej biotsko pridelano hrano, najдите si svojo kmetijo ali uredite svoj vrt in pazite na zdravo pitno vodo. Zaupajte le preizkušenim blagovnim znamkam in verjemite, da boste za svoje zdravje najbolje poskrbeli sami.

Anton Komat
KAKOFONIJA
HORMONSKEGA
ORKESTRA

Po letu 2004 je problematika HDC-jev postopoma izginila iz centra pozornosti javnosti. Vse bolj je postajala obrobna tema, hkrati pa se je vse bolj pozabljalo na previdnostno načelo. Industrija je vse bolj stiskala primež okoli tem, povezanih s HDC-ji.

Čeprav je problematika poniknila iz javnosti in politike, je njen grozljiv vpliv ostal. Priče smo vse bolj dramatičnim spremembam človeške družbe.

Feminizacija zahodne kulture

Pred 50-imi leti je večina znanstvenikov soglašala, da ženske niso enake moškim. Nemški filozof Arthur Schopenhauer je leta 1851 pisal, da so otročje in smešne neumnice, ki vse življenje ostanejo nekje vmes med otrokom in moškim. Psihologi so se pozneje trudili pojasnjevati, zakaj ženske nikoli ne prerastejo svoje otroškosti. Freudovci so trdili, da zato ker so ujete v predojdipovski kompleks in da jih muči "zavist, ker nimajo penisa." Nasledniki Abrahama Maslowa so učili, da ženske trpijo zaradi 'izpada samorealizacije'. Jungovci so našli zagovor inferiornosti žensk v 'pomanjkanju arhetipskih vzorcev'. Jasno je, da so bili vsi ti psihologi moški. Sedaj so stvari obrnjene na glavo. Psihologov moškega spola je danes zgolj za vzorec. Ilene Philipson, avtorica knjige *On the Shoulders of Women: The Feminization of Psychotherapy*, piše: "Spol psihoterapevta se je

spremenil iz moškega v ženski in v isti smeri so se spremenili tudi standardi mentalnega zdravja." Philipsonova ugotavlja, da znak duhovne zrelosti ni več sposobnost kontroliranja ali sublimiranja čustev, ampak predvsem zmožnost njihovega izražanja. Danes je zrela oseba tisti, ki jasno izraža svoje notranje konflikte, ki osebne odnose postavlja pred abstraktne cilje, skratka tisti, ki ga ni strah jokati. Z drugimi besedami, zrela oseba je ženska. Zdaj je torej moški tisti, ki je obtičal na pol poti med otroštvom in odraslo dobo. Če so nekoč psihologi katalogizirali vse ženske pomanjkljivosti, potem psihologinje danes demonstrirajo 'naravno prevlado ženske'. Ženske bolje obvladujejo neverbalno komunikacijo in so boljše v izražanju čustev. Povprečna ženska pred moškim prednjači v stopnji zaupljivosti, senzibilnosti in razumevanja.

Vpliv nove psihologije je v sodobno kulturo vstopil skozi široka vrata. Feminizacija psihologije se manifestira na tisoče načinov. Poglejmo le discipliniranje otrok. Nekoč so govorili, da je palica najboljša vzgojna metoda (Kdor ljubi svojega sina, ga bo pogosto tepel: Stara Zaveza, Sirah 30.1.). Danes je klofuta kaj hitro označena kot zloraba otrok, šeškanje pa dokaz okrutnega nasilja v družini. Z otroki se je treba pogovarjati, druga sredstva niso več dovoljena. Psihoanalitičarka Alice Miller nas v knjigi *For Your Own Good* podučuje, da je zločinski značaj nekega Adolfa Hitlerja nedvomno posledica očetove vzgojne šibe.

Pa vendar ni zgolj psihologija tista, ki je šla skozi proces feminizacije. V kioskih in knjigarnah najdemo vse več specializiranih revij za moške. Teme so usmerjene v lepotne ideale moškega telesa in njihovo boljše samopodobo. Stanje lepo ilustrira porast naklade npr. Men's Health, ki je v manj kot desetih letih poskočila z 250.000 na 1,5 milijona izvodov. Večina člankov je zgolj moška različica standardnih tem ženskih revij, kot so npr. Glamour, Cosmopolitan ali pa Mademoiselle. Med naslovi najdemo *Deset skrivnosti boljšega seksa*, *Nova dieta za lepše telo*, morda bolj moški *Večji bicepsi v desetih dneh*, ki bi v ženski izvedbi nosil naslov *Vaše gube bodo v desetih dneh pozabljene*. Moški poprej niso pazili na svoj videz, danes so obsedeni s svojo postavo in pojavo. Zanimive podatke o tem navaja knjiga Harrisona Popa, Katherine Phillips, Roberta Olivardia *The Adonis Complex* iz leta 2000. Raziskave so pokazale, da se je v zadnjih tride-

Anton Komat
KAKOFONIJA
HORMONSKEGA
ORKESTRA

setih letih stopnja moškega nezadovoljstva z lastnim telesom potrojila, in sicer od 15 % leta 1972, 34 % leta 1985, do 43 % leta 1997. Plastična kirurgija, nekoč rezervirana izključno za ženske, beleži med moško populacijo izjemen porast. Danes je liposukcija moških običajen poseg; od 1990 do 2000 se je število posegov početverilo.

Proces feminizacije družbe se lepo kaže tudi pri pregledu tv- in filmske produkcije. Do srede dvajsetega stoletja so bili moški junaki praviloma trdi in nepremakljivi dedci. Spomnimo se legendarnih vlog, ki so jih odigrali Gary Cooper, Burt Lancaster in Steve McQueen. Zdaj se je izklesana očetova figura vseмогоčnega vseznalca, kot je Robert Young, v družinski komediji spremenila v pogosto telebajsaste scene Billa Cosbyja ali že kar poneumljenega Homerja Simpsona. Komercialno uspešni filmi prikazujejo ženske kot dominantna in psihično agresivna bitja, ki v mnogočem prese-gajo moške. Ob vodilnem ženskem liku se je moški delež zreduciral zgolj na vlogo lepega dečka. Vloge spolov so obrnjene na glavo.

Te spremembe se odražajo tudi v politični areni. Strumno pove-ljevanje naj bi bila najboljša kvalifikacija za učinkovitega vodjo, spo-mnimo se le Napoleona Bonaparteja, Theodora Roosevelta, Charlesa de Gaulla ali Dwighta Eisenhowerja. Danes je najboljše priporočilo sposobnost poslušanja. Ženski pogled na svet torej, ki postaja main-streamovski. Leta 1992 je neznani in deški Bill Clinton na ameriških predsedniških volitvah gladko premagal Georgea Busha, heroja druge svetovne vojne in zmagovalca prve iraške vojne. In tudi drugič, ko mu je nasproti stal prav tako z odlikovanji ovešeni vojni veteran Bob Dole, je bil Clinton, ki se je izognil vojaški službi, močnejši. Volitve je dobil tudi George Bush mlajši, ki je uporabil ves družinski vpliv, da se je izognil vietnamski vojni in ta čas raje preždel doma v teksaški narodni gardi. Njegov nasprotnik na konvenciji republikanske stranke je bil ugledni vojni veteran John McCain. Morala zgodb je jasna: lepo in častno je biti vojni heroj, ni pa to koristno, vsaj v sodobni fe-minizirani družbi ne. Za politično kariero je nedvomna prednost biti prikriti dezertar. Tudi na domači politični sceni opazamo podoben upad močatosti. V slovenski politiki mrgoli moških, ki so vse prej kot prototip pravega dedca. Vsaj tu smo v trendih svetovne politike.

Anton Komat
KAKOFONIJA
HORMONSKEGA
ORKESTRA

Leta 1985 je izšla knjiga *The Feminization of America*, v kateri avtorici Elinor Lenz in Barbara Myerhoff pišeta: "Ženska kultura s svojo sposobnostjo porajanja in zavarovanja življenja je najboljše in edino upanje, da premagamo demona jedrske katastrofe, ki lahko uniči življenje." Povedano nedvomno drži. Navsezadnje se vsi lahko strinjamo v eni točki: v zadnjih petdesetih letih je v zahodni kulturi prišlo do temeljitih sprememb, ki se kažejo v prehodu iz kulture, v kateri je dominiral moški, v žensko, če ne vsaj v androgino kulturo.

Vprašanje je, kateri so vzroki tega velikega preobrata. Gre za višjo splošno izobrazbo, vpliv zadnjih dveh generacij, ki iščeta duhovne vrednote bivanja, naprednejšo zakonodajo, morda novo razsvetljenstvo? Vzrokov je verjetno več in so prepleteni. Preden iz navedenega poskušamo izluščiti kak zaključek, je treba premisliti, ali obstoja še kakšen drug vzrok. Izskočimo torej iz družbenih okvirov in poglejmo, kaj se dogaja v naravi.

Našo pot začnimo na bregovih reke Columbia v državi Washington. James Nagler, profesor zoologije z univerze Idaho, je odkril nenavadne spremembe v populaciji postrvi. Skoraj vse odlovljene postrvi so bile videti samice. Preiskava DNK je pokazala, da je bilo navidezno 'ženskega spola' veliko samcev, torej s kromosomi XY namesto XX. Naglerjeva presenetljiva odkritja so imela takojšen odmev v Angliji. Vlada je hitro podprla enake raziskave v angleških rekah. Rezultati so bili presenetljivi; v dveh onesnaženih rekah so našli enako stanje kot v Columbii. Polovica rib je bila ženskega spola, druga polovica pa niti ženskega niti moškega spola. Angleški raziskovalci so čudna dvospolna bitja poimenovali 'interseks' ribe. Njihove gonade niso bile niti ovariji niti testisi, ampak oboje hkrati. Raziskovalci so na histoloških rezih videli čudno tkivo, ki je proizvajalo tako spermije kakor tudi jajčeca.

Presenetljivo je bilo, da so večino dvospolnih postrvi našli izpod iztokov čistilnih naprav. Nekaj je bilo torej v vodi in tisto, kar je sprožalo feminizacijo, je prihajalo naravnost iz čistilnih naprav. Toda teh dramatičnih dogajanj niso opazili le pri ribah. V jezeru Apopka na Floridi je dr. Louis Guillette našel aligatorje z nenavadno majhnimi penisi. Preiskava krvi samcev je pokazala izjemno povišanje titra ženskih spolnih hormonov, raven moških pa

Anton Komat
KAKOFONIJA
HORMONSKEGA
ORKESTRA

je bila komajda merljiva. Raziskave je na floridskih pumah leta 1995 nadaljeval C. F. Facemire in ugotovil popolno neplodnost samcev.

Sodobna civilizacija proizvaja kemikalije, ki v naravi nikoli niso obstajale. Mnoge izmed njih so estrogenomimetiki. Plastika vsebuje številne aditive, dodane zaradi vzdrževanja gibkosti embalaže, ki spadajo med ftalate, dokazane estrogenomimetike. Pitje tekočin iz plastenk, ki imajo zaradi dodanih ftalatov velik estrogenomimetični učinek, pomeni visoko zdravstveno tveganje. Estrogeni učinek imajo tudi številni široko uporabljeni pesticidi in plastificirane prevleke konzerv. Vse te nevarne kemikalije si utrejo pot skozi kanalizacijo in prek čistilnih naprav do rek in jezer, kjer sprožajo usodne posledice za živali. Raziskovalci so prišli do osupljivih ugotovitev, da že ostanki kontracepcijskih tablet ali zdravil HRT (Hormone Replacement Therapy) v urinu žensk sprožajo podobne procese.

Številne moderne kemikalije povzročajo feminizacijo moških osebkov. Že dolgo so znani podatki, da je spermcount zahodnega moškega v zadnjih 40-ih letih padel za 50 %. Torej, kar se dogaja živalim, se dogaja tudi ljudem. Stopnja moške neplodnosti človeške vrste je poskočila kar za štirikrat, s 4 % leta 1965, več kot 10 % leta 1982, na današnjih 16 %. Težišče neplodnosti se pomika vse bolj med mlade; danes se stopnja neplodnosti med mladimi moškimi približuje četrtini populacije. Pri ženskah je opažen pomik spolnega dozorevanja v nižji starostni razred, kar med drugim dokazuje dr. Marcia Herman-Giddens, ki je v raziskavo vključila 17.000 ameriških deklet. Nekoč so bile osemletnice z menstruacijo izjema. Dr. Paul Kaplowitz (Children National Medical Center, Washington) poroča, da imajo kavkaške deklice menstruacijo že pri sedmih letih, Afroameričanke pa pri šestih in vidno razvite prsi pri osmih letih. V Puerto Ricu so zdravniki dokazali povezavo prezgodaj razvitih dojk in povečane koncentracije ftalatov v njihovi krvi. Prst je bil ponovno uperjen v plastenke pijač. Določen vpliv je imela tudi tropska klima tega otoka, ki z višjimi temperaturami pospešuje emisije ftalatov v embalirano tekočino. Raziskovalce je vodila dr. Ivelisse Col, ki je raziskavo objavila v reviji Environmental Health Perspective. Naslovnica pomenljivo najavlja članek, saj prikazuje deklet, ki pije vodo iz plastenke. Prezgodnja puberteta deklet je globalen pojav, ki vse bolj privlači pozornost medijev. Toda ti se problema ne lotevajo v njegovem bistvu.

Primer je visokonakladni Time, ki je 30. oktobra 2000 sicer pisal o tem pojavu, a ni omenjal povezave z dogajanjem v naravi ali s težavami, ki mučijo moške.

Dodatni estrogen vpliva tudi na odrasle ženske. V zadnjih 50-ih letih je porast raka dojke dramatičen. Povezava med estrogenimi učinki in številom obolelih je povsem zamolčana, čeprav je bolezen dokazano povezana s plastificiranjem zahodnega industrializiranega sveta. Ženske, ki živijo v tretjem svetu, imajo bistveno nižje tveganje. Številne študije potrjujejo, da že selitev v urbano okolje poveča tveganje za razvoj raka dojke. Povečano tveganje je torej prvenstveno okoljskega izvora, genetične faktorje pa povečujejo zgolj tisti, ki jim je cilj zabrisati resnico. Na prvi pogled dve popolnoma različni resnici o feminizaciji zahodne kulture in o učinkih okoljskih estrogenov imata jasno prepoznaven skupni imenovalac: spremenjena človeška psihologija in patološka endokrinologija sta v najtesnejši povezavi z okoljskimi estrogeni. Klinični simptomi so padec spermcounta in povečana neplodnost moških, rak mod, prezgodnja puberteta pri deklicah, silovit porast raka dojk in endometrioze pri odraslih ženskah in porast kongenitalnih malformacij dečkov, kot sta hipospadija in kriptorhizem. Hkrati sta torej napadeni človekova duševnost in spolnost. Sinchronost obeh procesov je naravnost zastrašujoča. Dokaz več je raziskava iz leta 1950, ko je bilo na ameriških univerzah 70 % diplomirancev moškega spola, danes pa le še 43 %. Če se bo tak trend nadaljeval, bo zadnji moški diplomiral leta 2067. Če vrišemo oba pojava na isti graf, brez uporabe statističnih trikov, prevar ali manipulacij, bosta krivulji sovpadali. Graf upadanja spermcounta se popolnoma ujema z grafom upadanja deleža diplomirancev moškega spola. Sovpadanje obeh pojavov, enega kulturnega, drugega pa endokrinega, nam le potrjuje vso dramatičnost družbenega dogajanja.

Obstaja domneva, da je rimski imperij propadel zaradi kontaminacije s svincom. Vzrok naj bi bil dnevna izpostavljenost nevarni kovini, ki je vstopila v vsakdanje življenje kot glazura posod in vodovodnih naprav. Toksikolog Jerome Nriagu piše, da nevroloških simptomov zastrupitve takrat nihče ni povezoval s prisotnostjo svinca. Nihče ni opravil kontrolnih poskusov, npr. primerjave populacije, ki je s kovino v stiku, s tisto, ki ni. Znanosti v sodobnem smislu takrat še ni bilo. Ali se ne dogaja nekaj podobnega

tudi sedaj v primeru hormonskih motilcev? Zakaj se ne izvede obsežnejše raziskave, ki bi primerjala 'plastificirano' populacijo s tisto 'primitivno', ki še ne uporablja množično plastike in pesticidov. Jasno je kot beli dan, da se svet okrog nas dramatično spreminja v nekaj, kar še nikoli ni obstajalo v človeški civilizaciji. Ob tem pa je nedoumljivo, da to ne skrbi skoraj nikogar. Morda pa so spremembe že tako velike in vpliv estrogenomimetikov tako močan, da sta procesa že otopila naše zaznave in s tem utišala kričečo nevarnost.⁷⁸

Anton Komat

KAKOFONIJA

HORMONSKEGA

ORKESTRA

4. TOČKA BREZ VRNITVE

Živimo v morju HDC-jev. Ker so splošno razširjeni, smo izpostavljeni koktajlu več sto strupenih snovi že v fetalnem obdobju. Ogroženi so vsi organizmi, nevretenčarji, vretenčarji in celo rastline. Posledice delovanja HDC-jev pri človeku so tudi socialne in ekonomske:

1. Posledice delovanja HDC-jev na populacijah divjih živali, laboratorijskih živalih in ljudeh so si zelo podobne. Praktično nemogoče je zagotoviti znanstveno zanesljivost 'dokončnih dokazov', zato je edina rešitev uporaba previdnostnega načela. Pri tem so nam lahko vodilo podatki iz študij na živalih.
2. Laboratorijski poskusi z nizkimi in izjemno nizkimi koncentracijami HDC-jev dokazujejo, da klasični linearni aksiom toksikologije odmerek-odgovor v tem primeru ne velja, ker je temeljil na akutni toksičnosti velikih doz. HDC-ji delujejo po nelinearnem odnosu odmerek-odgovor, ki ima obliko obrnjene črke U. Srednje veliki odmerki HDC-jev imajo večji učinek kot najvišji. Hkrati so lahko izjemni visoki odmerki brez učinkov na odrasle. Zaradi tega so metode klasične toksikologije za HDC-je neuporabne.
3. HDC-ji so mimetiki (agonisti) ali blokatorji (antagonisti) naravnih hormonov. Vežejo se na receptor in sprožijo enako zaporedje aktivnosti kot naravni hormoni ali pa z vezavo na receptor blokirajo njihovo delovanje. HDC-ji torej nimajo

zgolj estrogenega delovanja, pač pa izkazujejo tudi delovanje estrogenih in androgenih blokatorjev, blokatorjev progesterona ter interferirajo s ščitničnimi hormoni, ki so izjemno pomembni za pravilen razvoj možganov. Prizadet je lahko kateri koli signalni sistem organizmov.

4. Hormoni, npr. seksualni, se prenašajo prek krvnega obtoka, vezani na t. i. transportni protein SHBG (Sex Hormone Binding Globulin), ki hkrati regulira dostopnost prostih hormonov do celic. Stopnja vezave hormonov na receptor je torej odvisna od koncentracije SHBG, ki veže vse viške hormonov. HDC-ji lahko vplivajo na koncentracijo prisotnega SHBG, s tem pa posredno tudi na stopnjo vezave hormonov na receptor. Izpostavljenost HDC-jem neposredno vpliva na stopnjo produkcije hormonov. Nekateri HDC-ji povečajo ali zmanjšajo število specifičnih receptorjev.
5. HDC-ji delujejo posamezno, aditivno in sinergično, med seboj celo antagonistično oz. inhibitorno. Predvsem sinergično delovanje predstavlja nočno moro za toksikologe, saj izniči vsa prizadevanja klasične toksikologije in promovira metode biomonitoringa.
6. Najbolj občutljiv je plod. HDC-ji so kot teroristični napad majhne skupine na velik sistem. Posledice njihovega delovanja, kot so poškodbe reproduktivnih funkcij, imunskega sistema in erozija inteligence, se pokažejo pri odraslem osebkju.
7. HDC-ji se bioakumulirajo v maščobnem tkivu in biomagnificirajo skozi prehransko verigo, kar pa ne velja za fitoestrogene. Ko organizem 'skladišči' HDC-je v maščobnem tkivu, je to njegova svojevrstna obramba, ki loči nevarne snovi od življenjsko pomembnih organov, kot je npr. CNS. Maščobno tkivo pa se razgradi ob hujšanju in laktaciji in tako omogoči sproščanje HDC-jev. Nekateri se razgradijo v jetrih, toda obenem se jetrom izogonejo, ko vstopajo skozi dihala in kožo, ter pridejo neposredno v plod. Nekateri so topni in kratke življenjske dobe, drugi obstojni in bioakumulirajo.

Anton Komat

KAKOFONIJA

HORMONSKEGA

ORKESTRA

⁷⁸ povzeto po: Leonard Sax, physician and psychologist, Montgomery County, Maryland, The World&I.Online, www.worldandi.com, 2003.

Če bi želeli testirati vsako kemikalijo (način delovanja, absorbcijo, degradacijo, skladiščenje itd.), tudi v stotih letih ne bi prišli nikamor.

Nihče ne more zagotoviti pravovernega 'dokončnega dokaza', dokler ne opravimo vseh testov, kar pa je praktično nemogoče. Hkrati je v igri še delovanje kemičnega koktajla v naših telesih, pri katerem je skupen učinek HDC-jev večji kot vsota posledic delovanja vsakega izmed njih. Neverjetna kompleksnost učinkov in posledic preprečuje vsakršno deterministično razlago. Lahko ugotovimo le, da kemične analize ne povedo ničesar o posledicah, zato so nujni biotesti in biomonitoring. Teh pa še ni, vsaj standardiziranih ne!

Anton Komat
KAKOFONIJA
HORMONSKEGA
ORKESTRA

V Sloveniji je bil doslej opravljen en sam poskus biomonitoringa vpliva HDC-jev, in sicer na sladkovodnih ribah. Nagovoril sem predstojnico katedre za ihtiologijo Veterinarske fakultete v Ljubljani prof. dr. Vlasto Jenčič in izprosil nekaj denarja z Oddelka za varstvo okolja Mestne občine Ljubljana. Skromna sredstva so zadostovala le za obseg dela, ki je komajda omogočil uvajanje eksperimentalnega protokola. Le neomajnemu prizadevanju in srčnosti prof. Jenčičeve se moramo zahvaliti, da smo dobili prvo tovrstno slovensko raziskavo, in sicer *Onesnaženost reke Ljubljanice s pomočjo ugotavljanja spremembe spola pri ribah*. Raziskava se je začela leta 2007 na povirju reke Ljubljanice od Barja skozi Ljubljano do iztoka v reko Savo. Odlovljenih in raziskanih je bilo relativno majhno število rib. Histološko so določili spol ter ocenjevali stopnjo spermatogeneze in pojav jajčnih celic (testikularnih oocitov) v vzorcih mod. Pri 10,5 % samčkov (odlovljenih na mestu, kjer reka zapusti Ljubljano) so ugotovili pojav posameznih oocitov v parenhimu mod, kar kaže na posledice kontaminacije reke s HDC-ji. Seveda so raziskovalci z vsem navdušenjem želeli nadaljevati delo na večjih vzorcih in na drugih rekah, toda pritok denarja je bil ustavljen. Bojda zaradi možnega vznemirjanja javnosti.⁷⁹

Skupina nizozemskih raziskovalcev je prva obravnavala motnje vedenja otrok kontaminiranih mater. Spremljali so 207 nosečnic in njihovih otrok v času od 1990 do 1992. Fantje z višjo izpostavljenostjo PCB-jem so se manj udeleževali tipično moških iger (iger na moč), PCB-jem izpostavljene deklice pa so se raje udeleževale bolj moških

79 A. Komat, 2003: *Ko ribji samci postanejo samice*. Ribič, 78 (4); V. Jenčič, M. Vrecl, 2008: *Onesnaženost reke Ljubljanice s pomočjo ugotavljanja spremembe spola pri ribah*. Poročilo Mestni občini Ljubljana: Oddelek za varstvo okolja, Ljubljana.

igric. Raziskava je bila razširjena še na vplive izpostavljenosti dioksinu. Pokazalo se je feminizirano vedenje pri fantih in dekletih. Večja intrauterina izpostavljenost HDC-jem je povzročala večje deviacije vedenja otrok.⁸⁰

Raziskovalna skupina obeh Jacobsonov je našla številne epidemiološke dokaze, da prenatalna izpostavljenost PCB-jem močno poškoduje kognitivne sposobnosti otrok. Testirali so 212 otrok, rojenih med letoma 1980 in 1981, in ugotavljali njihovo kognitivno stanje pri enajstih letih. Matere 187 otrok so občasno uživale s PCB-jem kontaminirane ribe iz Michiganskega jezera; ti otroci so imeli v primerjavi s kontrolno skupino signifikantno znižan IQ, slabše bralne sposobnosti ter večje težave s spominom in pozornostjo.⁸¹

Ted Schettler s sodelavci poroča o pravi epidemiji razvojnih anomalij, vedenjskih motenj in učnih težav med mlado populacijo v ZDA. Skoraj 12 milijonov otrok (17 %), starih manj kot 18 let, imajo eno ali več teh težav. Raziskovalna skupina poudarja, da je vzroke iskati v intrauterini prenatalni izpostavljenosti plodov.⁸²

Bernard Weiss, profesor okoljske medicine z Univerze Rochester je zapisal: "Sedaj vemo, da nekateri agensi, ki smo jih do sedaj proučevali v drugem kontekstu, lahko delujejo kot hormonski mimiki ali antagonisti in lahko povzročajo globoke spremembe v razvoju možganov." Po Weissu se imenuje tudi t. i. Weissov efekt, ki izvira iz njegovih raziskovanj družbenih posledic znižane inteligence. Če opazujemo populacijo 260 milijonov ljudi npr. v ZDA s povprečnim IQ 100 in standardno deviacijo 15, je v tej populaciji 6 milijonov ljudi z IQ nad 130 in 6 mio z IQ pod 70, ki so duševno zaostali. Znižanje IQ za samo 5 točk premakne distribucijo v levo. Število ljudi z IQ nad 130 pade na 2,4 milijonov, število zaostalih (IQ pod 70) pa poraste na kar

80 H. J. I. Vreugdenhil, F. M. E. Slijper, P. G. H. Mulder, N. Weisglas-Kuperus, 2002: *Effects of Perinatal Exposure to PCBs and Dioxins on Play Behavior in Dutch Children at School Age*. Environ. Health Persp., 110: A593–598.

81 J. L. Jacobson, S. W. Jacobson, 1996: *Intellectual impairment in children exposed to PCB in utero*. New England Journal of Medicine, 335: 783–89; J. L. Jacobson, S. W. Jacobson, H. E. B. Humphrey, 1990: *Effects of in utero exposure to PCB and related contaminants on cognitive functioning in young children*, Journal of Pediatrics, 116: 36–45.

82 T. Schettler, J. Stein, F. Reich, M. Valenti, 2000: *In Harms Way: Toxic threats to child development*. A report by Greater Boston Physicians for Social Responsibility.

Anton Komat
KAKOFONIJA
HORMONSKEGA
ORKESTRA

9,4 milijona.⁸³ Hkrati se med ljudmi vse bolj množično pojavlja CFS (Chronic Fatigue Syndrome), sindrom kronične utrujenosti.

Sindrom kronične utrujenosti (CFS)

Vas utruja že vzpon po nekaj stopnicah, imate nenehna vnetja grla in pogosto občutite bolečine v mišicah in sklepih? So vaše misli begajoče, in ko poskušate brati, črke plešejo pred vašimi očmi? Zjutraj vstajate še bolj utrujeni, kot ste zvečer legli? Imate kronično znižan krvni tlak, ki se ob vstajanju kaže kot huda vrtoglavica? Je vaše razpoloženje spremenljivo, mrzlično, z nihanji od melanholije do depresije, s težko glavo in svinčenimi udi? Imate težave s kratkoročnim spominom, pozornostjo in koncentracijo? Če tako stanje traja mesece, potem ste še ena izmed vse bolj številnih žrtev CFS-ja.

Čeprav je CFS najpogostejše kronično obolenje sodobnega človeka, vemo o njem zelo malo. Teorij o njegovem izvoru je veliko, vendar vse kaže, da je zadaj en sam vzrok, sinergijsko delovanje številnih toksičnih kemikalij iz našega okolja. Rezultate številnih raziskav zadnjih nekaj let je strnil dr. Leonard Jason z De-Paul University, ki je leta 1999 zapisal: "CFS je največji problem javnega zdravja razvitega sveta, zato je izjemno pomembno, da so z njim seznanjeni tako medicinsko osebje in politiki kot javnost."

Prve ocene o pogostnosti CFS-ja so v zgodnjih 90-ih letih govorile o incidenci 10 obolelih na 100.000 ljudi, kmalu se je pogostnost vrednotila že na 450/100.000. Vendar so ti podatki obravnavali zgolj ljudi, ki so bili medicinsko oskrbljeni. Poznejše študije (ZDA, 1999), ki so vključevale celotno populacijo, so pokazale izjemno visoko incidenco CFS-ja, kar 5000/100.000. Raziskovalci so ugotovili, da gre za pravo prikrito epidemijo, ki resno načinja kakovost življenja in povzroča velike družbene stroške. Problem CFS-ja so zamegljevale tudi nekatere površne razlage, ki so jih novejša raziskave ovrgle. Ena izmed njih pravi, da so ljudje enostavno preutrujeni od čezmernega dela in nenehnega stresa. Vsi bolniki s kažejo motnje v delovanju imunskega in živčnega sistema ter endokrinih žlez, kar kaže na vpliv

HDC-jev. Po drugi strani pa ima utrujenost zdravih, vendar preobremenjenih ljudi povsem druge znake in jo primeren počitek tudi hitro odpravi. Raziskava iz leta 1999 je pokazala, da 60 % obolelih za CFS-jem nikoli ni imela psihičnih znakov, npr. melanholične depresije. Za depresivne ljudi je značilna povečana nadledvična žleza, pri obolelih za CFS-jem pa je nadledvična žleza za polovico zmanjšana. Patološka stanja, tipična za CFS, so funkcionalne motnje v osi hipotalamus-hipofiza-endokrine žleze. Hipotalamus izloča manj nevrosekretornega 'hormona sproščanja' (releasing factor) za kortikotropin, kar vodi v znižano produkcijo adrenokortikotropnega hormona (ACTH), ki ga sintetizira hipofiza. Posledice se kažejo navzdol po osi vse do skorje nadledvične žleze, ki zato izloča manj kortikosteroidov (adrenalna insuficienca). Merljive so tudi nizke koncentracije beta-endorfinov in drugih nevrotransmiterjev. Znižano izločanje hormonov ščitnice in nadledvične žleze ter povečana koncentracija histamina vodijo v stanje znižanega krvnega tlaka, ki ga spremlja hitrejši srčni utrip (tahikardija), povišana koncentracija homocisteina pa v večje tveganje srčno-žilnih obolenj. Znižana je raven tripeptida glutationa, ki je poglobitni mediator celične homeostaze, razstrupljanja, lovec prostih radikalov in odstranjevalec težkih kovin. Glutationu pripisujejo vlogo generalnega antioksidanta in promoterja funkcije limfocitov.

Bolniki s CFS-jem imajo sliko, podobno pretresu možganov: so zmedeni, imajo težave s spominom in zaznavami okolice. Za CFS je značilna prisotnost štirih ali več simptomov, ki trajajo več kot šest mesecev:

1. motnje v kratkoročnem spominu in koncentraciji;
2. nenehne bolečine in vnetja grla;
3. povečani limfni noduli v vratnem in pazdušnem predelu;
4. bolečine v mišicah in sklepih brez znakov vnetja;
5. pogosti nenavadni glavoboli;
6. jutranje zburjanje v silni utrujenosti, spanje brez počitka;
7. slabo počutje po fizičnem naporu traja več kot 24 ur;
8. splošno zmanjšana odpornost;
9. čudne prebavne motnje.

Dolgotrajna prisotnost vseh naštetih težav lahko zniža raven dnevnih aktivnosti obolelega tudi za več kot 50 %. Vse simptome je

Anton Komat
KAKOFONIJA
HORMONSKEGA
ORKESTRA

Anton Komat
KAKOFONIJA
HORMONSKEGA
ORKESTRA

83 B. Weiss, <http://www.envirottrust.com/stolesupp.html>

treba zdraviti naenkrat, kajti če spregledamo le enega, zdravljenje ni uspešno. Za vžig avtomobila sta potrebna tako akumulator kakor tudi zaganjač.

CFS lahko nastopa tudi v prikriti obliki, ko so tipični znaki slabo razviti in takrat oboleli ne iščejo zdravniške pomoči. Med zdravjem in boleznijo je siva cona, prehod, širok tisoč drobnih korakov, in CFS se pogosto umesti prav tu, v stanje, ki ni niti zdravje niti bolezen. Stroka je različnih mnenj glede geneze CFS-ja. Največja skupina raziskovalcev meni, da nastanku botruje t.i. multipla kemična občutljivost (MCS). Že sam izraz deluje malce kontroveržno, kar ni nič čudnega, saj je umetno zlepljen iz predhodnih pojmov, kot so okoljska bolezen, sindrom totalne alergije, kemični AIDS in idiopatska okoljska bolezen. Že dlje časa je znan sinergijski učinek toksičnih kemikalij, ki čeprav v še 'dopustnih odmerkih' v mešanici povzročajo presenetljive toksične učinke. Raziskovalci so definirali točke udara kemikalij, ki se kažejo predvsem kot porušenje imunskega sistema, nevrološke abnormalnosti, psihične težave zaradi vpliva na limbični sistem možganov, motnje hormonskega ravnovesja in blokade encimskih sistemov v mitohondrijih, ki vodijo energetiko celice, s tem pa energijo celotnega organizma. Kot v kaskadi se sproži začarani krog, ki v negativni povratni zanki pospešuje samega sebe.

CFS je bolezen obeh spolov in vseh starostnih obdobij. Tipični pacient je ženska, stara 35 let. Simptome CFS pogosto enačimo z 'virozo'. Za potrditev diagnoze ne obstaja specifičen laboratorijski test, poda nam jo lahko le skupek natančnih opazovanj sprememb psihičnega vedenja oseb in stanja organizma. Podobnost s klasično preutrujenostjo je zgolj navidezna, saj je drugih diferencialnih znakov dovolj. CFS je resno in kompleksno obolenje, kar najbolje ponazarja ravno poimenovanje sindrom (skupek znamenj oz. simptomov, ki obolenje najbolje definirajo obravnavani 'v paketu'). Glede na dejstvo, da CFS sestavlja slika nevroloških (avtonomni živčni sistem in motnje krvnega tlaka s hipotenzijo) in nevroendokrinih motenj (os hipotalamus-hipofiza-nadledvična žleza in ščitnica) ter motenj imunskega sistema (zmanjšano delovanje celic ubijalk, zmanjšan odgovor T-celic), smo za korak bliže resnici. Vse povedano namreč vodi v en sam zaključek: številni okoljski

toksini povzročajo natančno tiste simptome, ki so navedeni pod CFS, in to so verjetno sintetične kemikalije z učinkom HDC-jev.⁸⁴

CFS deluje kot alarmni zvonec, ki najavlja bolj tragične posledice izpostavljenosti HDC-jem. Christopher. Williams v svoji knjigi *Terminus – Brain* piše, da povsod po svetu beležijo upad človeške inteligence in hkratno povečanje disfunkcionalnega vedenja zaradi dveh sinergičnih razlogov: intrauterina izpostavljenost plodov in majhnih otrok okoljskim kontaminantom ter pomanjkanje kritičnih mikroelementov v hrani.⁸⁵

Velika evropska študija, ki je potekala tri leta v 30 državah (poleg 27 članic EU še v Islandiji, Švici in Norveškem) in zajela kar 514 milijonov ljudi, je pokazala porazne rezultate, ki pričajo, da so duševne in možganske bolezni največji zdravstveni izziv Evrope 21. stoletja. V EU za različnimi duševnimi boleznimi trpi kar 38,2 % prebivalstva, torej 165 milijonov ljudi! Duševne bolezni so prevladujoča vrsta bolezni ne glede na starostno skupino in državo. Najpogostejša obolenja so razne oblike anksioznosti in fobij (14 %), nespečnost (7 %), huda depresija (6,9 %), psihosomatska obolenja (6,3 %), alkoholizem in druge oblike odvisnosti (4 %), pomanjkanje pozornosti in hiperaktivnost (5 % pri otrocih) ter demenca (do 30 % pri starejših od 85 let). Poleg samih bolezni predstavlja velik izziv tudi neseznanjenost prebivalstva (in očitno zdravstva) s tem, da problem sploh obstaja, in kako zelo so te bolezni razširjene. Znanstveniki seveda niso odkrili razloga, zakaj so duševne in možganske bolezni v porastu. Morda ga še niso odkrili enostavno zato, ker so del problema, ker zaradi dreves ne vidijo gozda, ker so tudi oni sami žrtve istega razloga – sintetičnih kemikalij. Sintetične kemikalije so vsepovsod okoli

84 L. A. Jason, R. R. Taylor, Z. Stepanek, S. Plioply, 2001: *Attitudes regarding chronic fatigue syndrome: The importance of a name*. Journal of Health Psychology, 6: 61–71; A. L. Komaroff, D. Buchwald, 1991: *Symptoms and signs of chronic fatigue syndrome*. Rev. Infect. Dis., 13 (Suppl 1): S8–11; L. A. Jason, R. R. Taylor, C. L. Kennedy, K. Jordan, S. Song, D. Johnson, S. Torres, 2000: *Chronic fatigue syndrome: Sociodemographic subtypes in a community-based sample*. Evaluation and the Health Professions, 23: 243–263; E. M. Tan, K. Sugiura, S. Gupta, 2000: *The case definition of chronic fatigue syndrome*. Journal of Clinical Immunology, 22: 8–12.

85 C. Williams, 1997: *Terminus – Brain: The Environmental Threats to Human Intelligence*. Casell, London and Herndon VA, ISBN 0-304-33857, 261.

nas in tudi v nas samih, zato je jasno, da so sprožilec teh dramatičnih zdravstvenih posledic. Verjetno imajo pri tem levji delež HDC-ji, zato je klic raziskovalcev po takojšnjem povečanju sredstev za raziskave več kot upravičen.⁸⁶

Da je nekaj hudo narobe z možgani zahodnega človeka, ker pešajo in jim hkrati upada vitalnost in odpornost, potrjuje tudi študija o možnem padajočem trendu svetovnih inovacij. Narejena je bila primerjava med modelom tehnologije, v katerem raven napreduje brez omejitve, in modelom z ekonomsko mejo.

Obstajata dve različni tehnološki meji. Prva je fizikalna in je posledica zakonov fizike, npr. nemogoče je narediti *perpetuum mobile*. Druga meja je ekonomska: fizikalno je mogoče skopati kanal od Tihega do Atlantskega oceana prek celinskih ZDA, vendar to ekonomsko ni izvedljivo. Članek obravnava ekonomsko mejo, saj jo bomo dosegli pred fizikalno. Model z ekonomsko mejo najbolje ustreza podatkom, dobljenim s seznamov dogodkov v zgodovini znanosti in tehnologije ter zgodovini patentov v ZDA. Stopnja inovativnosti je bila definirana kot število pomembnih tehnoloških inovacij na leto, deljeno s svetovno populacijo. Uporabljenih je bilo 7198 najpomembnejših inovacij od srednjega veka naprej. Rezultat predstavlja inovativnost povprečne osebe pri razvijanju novih tehnologij letno. Stopnja inovativnosti je dosegla vrh leta 1873, zdaj pa hitro upada. Danes se nahajamo na stopnji iz leta 1600, in če se bo tak trend nadaljeval, bomo leta 2024 dosegli mračno obdobje srednjega veka, dobe, ki je sledila razpadu rimskega imperija. Tudi število prijavljenih patentov v ZDA sledi temu trendu; svoj vrh je doseglo leta 1915 in od takrat strmo pada. Tako naj bi se bolj kot ekonomski meji tehnologije približevali mejam človeških možganov. Avtor študije postavlja pomenljivo vprašanje: ali obstajajo še drugi razlogi za upad stopnje inovativnosti v 20. stoletju poleg približevanja ekonomski meji tehnologije ali meji človeških možganov? Morda so to prav sintetične kemikalije z učinkom hormonskih motilcev.⁸⁷

86 H. U. Wittchen, F. Jacobi, J. Rehm et al., 2011: *The size and burden of mental disorders and other disorders of the brain in Europe 2010 (ECNP/EBC Report 2011)*. Published by Elsevier.

87 J. Huebner, 2005: *A possible declining trend for worldwide innovation*. *Technological Forecasting & Social Change*, 72: 980–986.

Sandra Steingraber je zapisala: “Poskušajmo si odgovoriti na vprašanje: “Ali morilec, katerega žrtev je neznana, ni morilec? V klasični kriminalni zgodbi se policija poda v iskanje neznanega morilca, ki je ubil ponavadi že znano žrtev. Če je uspešna, prijete morilec konča za zapahi, žrtev pa na pokopališču. Toda v primerih zastrupljanja okolja z zdravju nevarnimi snovmi je zadeva obrnjena na glavo. Na tisoče nedolžnih, nevednih žrtev postane zgolj statistični podatek v zdravstveni statistiki, z zastrupljevalci pa si nihče ne beli glave. Zakaj neki, saj še ni dokončnih in trdnih ‘znanstvenih dokazov’ o posledicah njihovega početja. Množična zastrupitev anonimnih torej ni umor!”⁸⁸

Colbornova je v knjigi *Naša zapravljen prihodnost* zapisala: “Lahko dosežemo točko, od koder ni vrnitve, kjer postane prepozno za kakršno koli ukrepanje in v kateri ne moremo ničesar več storiti.” To je bila preroška misel, ki jo potrjujejo novejša raziskave, ki jih berem z mrzlim potom in tresočimi rokami:

Transgeneracijsko delovanje HDC-jev spremeni tako kromosmski kakor tudi epigenetski dedni zapis germinativne linije vrste. Ko so breje laboratorijske podgane v času determinacije spola njihovih zarodkov izpostavili fungicidu vinklozolinu (antiandrogeno delovanje) ali insekticidu metoksikloru (estrogeno delovanje), so pri prvi generaciji potomcev (F-1 generacija) opazili padec kakovosti sperme in povečanje neplodnosti samcev. Te reproduktivne anomalije so se dedovale vse do četrte generacije samcev (F-4). Raziskovalci so ugotovili, da so anomalije samcev izvirale iz poškodb DNK (metilacija DNK) germinativne linije. To je bila prva raziskava, ki je potrdila zlovesččo lastnost HDC-jev, da lahko reprogramirajo reproduktivno linijo katere koli vrste, tudi človeka. Poškodovan dedni zapis pa lahko v svoji ekspresiji na potomcih, kot nov fenotip v evoluciji, pusti grozljive posledice na sposobnost preživetja vrste.⁸⁹

88 S. Steingraber, 1997: *Living Downstream*. Reading Mass.: Addison-Wesley.

89 M. D. Anway, A. S. Cupp, M. Uzumcu, M. K. Skinner, 2005: *Epigenetic Transgenerational Actions of Endocrine Disruptors and Male Fertility*. *Science*, 308.

Torej je vsaj večji del človeške populacije že prišel do točke brez vrnitve. Številni med nami že nosijo spremenjen genski zapis germinativne linije, ki ga bodo predali svojim potomcem. Zlo je že vgrajeno v človeški genom. Uresničila se je starodavna modrost: "S čemer se kdo pregreši, s tem je kaznovan."

Današnji moški premorejo le pol moškosti svojih dedov. Nekoč so bili moški. Kje ste danes? Kje ste možati moški? Stopite ven iz brezimne množice! Spregovorite že enkrat, zakričite na ves glas! Ne smemo dopustiti, da bi ta pošastni čas postal merilo za namcem. Ne dopustimo, da ustvarjajo junake iz prevarantov in vzornike iz lažnivcev! Ne dopustimo, da v brezbržnosti ugasne samoohranitveni nagon človeške vrste!

Anton Komat
KAKOFONIJA
HORMONSKEGA
ORKESTRA

Dr. Gorazd Pretnar
LASTNIKI ŽIVLJENJA

Mikrobiolog dr. Gorazd Pretnar je raziskovalec in vodja laboratorija za sanitarno mikrobiologijo v Zavodu za zdravstveno varstvo Koper. Že desetletja opozarja na uničevalce okolja in posledično tudi našega zdravja. Nazadnje je razburkala javnost njegova raziskava o mikroorganizmih v vodi iz vodomatov, ki škodi zdravju.

“Bančniki so lastniki planeta zemlje. Če jim jo vzamemo nazaj in jim pustimo moč, da ustvarijo denar in kontrolo nad krediti, bodo samo z gibom nalivega peresa ustvarili dovolj denarja, da bi jo kupili nazaj.”

Josiah Stamp, nekdanji predsednik Angleške banke

Živimo v dobi antropocena nereguliranih globalnih kazino bank. Samo izmisliti si je treba, da ima nekaj vrednost, in dodati stavo, za koliko bo vrednost narasla v prihodnjih letih. Če temu prištejemo še pogodbeno razmerje, dobimo bančni instrument, katerega vrednost temelji na eni ali več osnovah. Banka ima s takšnimi bančnimi instrumenti velike dobičke, seveda, dokler balon ne počí. Lastniki kapitala so nekoč vlagali svoj denar v razvoj, nove izdelke in tako odpirali nova delovna mesta. Danes so svojo proizvodnjo preselili v države z nerazumno nizko vrednostjo delovne sile in sprejeli igro lahko zasluženega denarja, ki ga bankirji ponujajo prek množice bančnih instrumentov.

Če želijo politiki ob puku balona ohraniti svoj na volitvah težko prigraran položaj, morajo banke dokapitalizirati, da se lokalni in globalni stroj produkcije in potrošnje ne ustavi. Seveda gre za proračunski denar. Temu obdobju, ki ga živimo, sledijo večje ali manjše proračunske luknje, ki jih s proračunskimi prilivi ni več mogoče zakrpati. Račun psihopatskih destruktivnih bankirjev za obisk globalnega kazinoja je izstavljen, se ve komu.

Vzemimo za primer banko Goldman Sachs, ki ima veliko prednost pred ostalimi bankami zaradi močnih povezav z ameriško vlado. Goldman Sachs v tekoči predvolilni kampanji kot glavni pokrovitelj podpira Mitta Romneyja in hkrati tudi Obamo. Pri tem ne smemo pozabiti, da je gospod Mitt Romney od leta 1970 tesno povezan z multinacionalno Monsanto. V primeru njegove zmage se bo globalna vojna z vsiljevanjem glifosata in gensko spremenjenih organizmov še poglobila. Tako za boljše razumevanje še podatek, da ima Goldman Sachs v zgoraj omenjenih bančnih instrumentih 44.192 trilijonov dolarjev. Težko predstavljava številka, pa jo poskušajmo ponazoriti: en trilijon je kvadrat deset krat deset evropalet z dolarji, naloženimi do višine 248 metrov.

Svetovni dolg po zadnji krizi v letu 2012 znaša 7600 bilijonov dolarjev oz. 7,6 trilijona dolarjev. To je za primerjavo kot veliko mesto stolpnic, do vrha polnih dolarjev.

Če hočemo razumeti, kako je svet zašel v ta nepredstavljen dolg, je treba slediti poti denarja, od kod prihaja in kako je ustvarjen. Denar je 'kreiran' v svetovnih Centralnih bankah. V šolah nas ne

učijo ustvarjati denar, čeprav je to eno najpomembnejših znanj, odločilnih za naš obstoj. Kot primer vzemimo centralno banko federalnih rezerv Združenih držav Amerike, ki je v primarnem krogu zasebnih lastnikov. Šele v drugem ali tretjem krogu lastnikov oz. vplivnežev se pojavljajo svetovne multinacionalke agrokemične in farmacevtske industrije. Sedaj približno vemo, kdo je globalni nasprotnik zagovornikov temeljnih človekovih pravic, skrbi za javno zdravje, zdravo okolje in biološke raznovrstnosti.

Gorazd Pretnar
LASTNIKI ŽIVLJENJA

UTRINEK IZ SPREMINJANJA VEDENJSKEGA VZORCA

Eno izmed takšnih sprememb, vredno poglobljenih raziskav, sem našel v pismu izkušenega bankirja:¹

“Danes je moj zadnji dan v Goldman Sachs. Po skoraj 12 letih pri podjetju – najprej kot pripravnik, nato 10 let v New Yorku, sedaj v Londonu – mislim, da sem delal dovolj dolgo, da bi razumel usmeritve banke, njeno kulturo, njene ljudi in identiteto. In lahko rečem, da je okolje zdaj tako strupeno in uničujoče, da česa takega še nisem videl nikjer.

To morda zveni presenetljivo, ampak kultura je bila vedno pomemben del uspeha banke Goldman Sachs. Delo je bilo timsko in pošteno, v duhu spoštovanja naših strank. Kultura je bila skrivnost našega uspeha in nam je omogočila, da zaslužimo zaupanje naših strank v 143 letih obstoja. Ni šlo samo za denar. Žalosten sem, saj ko pogledam okrog sebe, ni videti skoraj nobene sledi o kulturi, zaradi katere sem rad delal za to podjetje. Toda ni bilo vedno tako. Vedel sem, da je čas za odhod, ko nisem več mogel pogledati študentom v oči in jim povedati, kako odličen kraj za delo je Goldman Sachs.

V času svoje kariere sem imel privilegij svetovati dvema izmed največjih skladov na svetu, petim največjim upravljavcem premoženja v Združenih državah Amerike in trem najpomembnejšim državnim naložbenim skladom na Bližnjem vzhodu in v Aziji. Moje

¹ Greg Smith, *Zakaj odhajam Goldman Sachs*, objavljeno 14. marec 2012 (New York Times, http://www.nytimes.com/2012/03/14/opinion/why-i-am-leaving-goldman-sachs.html?pagewanted=all&_r=0)

stranke imajo skupno premoženje več kot bilijon dolarjev. Vedno sem jim svetoval z veliko ponosa. Svetoval sem jim to, kar je bilo za njih dobro, in včasih je to prineslo manj denarja za Goldman Sachs. Ta pogled je vse bolj nepriljubljen pri Goldman Sachs. To je zame še en znak, da je čas za odhod.

Slabo mi je, ko vidim brezčutne ljudi, ki se pogovarjajo, kako so oskubili svoje stranke. V zadnjih 12 mesecih sem videl pet različnih generalnih direktorjev, ki imenujejo svoje stranke ‘Muppets’ – lutke.” Smith v svojem odstopnem pismu navaja še druga metaforična imena strank.

Gorazd Pretnar
LASTNIKI ŽIVLJENJA

Greg Smith je 14. marca 2012 odstopil kot izvršni direktor Goldman Sachs in kot vodja podjetja Združenih držav Amerike, ki posluje z izvedenimi finančnimi instrumenti lastniškega kapitala v Evropi, na Bližnjem vzhodu in v Afriki. Kaj se je dogajalo in kaj se bo dogajalo s Smithom, za nas ni več zelo pomembno. Seveda se je po objavi njegovega odstopnega pisma v New York Timesu odvil nešteto krat viden scenarij zmanjševanja pomembnosti dogodka, reduciranja neprimerne vedenja zgolj na nekaj posameznikov itd.

Odlomki iz tega pisma odpirajo pomemben vidik, pravzaprav odpirajo fenomen kulture današnje družbe. Ampak tu ne gre zgolj za družbeni vedenjski vzorec, ki naj bi bil zanimiv za sociologe, psihologe in antropologe, ki v takšnih primerih zgolj popisujejo fenomenologijo in v okviru orodij svojih ved poskušajo razložiti družbeno spremembo. Kar nekaj somišljenikov nas je, tako doma kot po svetu, ki se zavedamo, da so vedenjski vzorci, zaradi katerih je Smith odstopil, s svojimi koreninami globoko v kemijski obremenjenosti planeta, ki se je odrazila v fetalnem razvoju mlajših Smithovih sodelavcev. In indikator psihosomatskega razvoja, pogojenega v fetalnem razvoju, ki velja za oba spola, je falus.

Pa ni bilo vselej tako. Etika in morala sta bila v preteklem času pravilo in ne izjema. Dejstvo je, da smo z leti izgubili temeljne človeške vrednote, ki so po mojem mnenju osnova za preživetje človeške vrste. Etika in morala ali preprosteje povedano razlikovanje med prav in ne prav je biokemijski proces kot posledica vpliva okolja, s svojim začetkom v fetalnem razvoju nevralnega dela fetusa. Le-ta,

kot bo povedano pozneje, se razvija skladno z biološko uro in genskim zapisom pod posrednim ali neposrednim vplivom signalnih molekul. Nekatere od njih imenujemo hormone.

V znanosti in vsakdanjem življenju je velikokrat tako, da najprej opazimo neko spremembo in potem zanjo iščemo razlago. Uradna znanost ima raje postavljanje hipotez in njihovo potrjevanje z znanimi in vsesplošno sprejemljivimi metodami. Osebnost imam mnogo raje naključno spremembo in razvozlanje zakonitosti le-te. Ta pot je težja, ker hitro pripelje do meje znanega in od posameznika zahteva samostojen korak v neznanu. Na drugi strani, na strani neznanega, si sam, moraš se znajti, moraš poslušati svoj notranji glas, svojo intuicijo. Množična znanost je na varni strani, tam, kjer jih je veliko, tam, kjer lahko vprašaš za nasvet, tam, kjer se med že izmerjenima točkama A in B izmeri nadaljnjih nekaj točk in se dopolni ali potrdi prvotno dejstvo meritev med A in B. Aplikativna ali 'komfortna' znanost ima poleg ležernosti tudi finančno prednost. Ker sta točki A in B že znani in opisani v mednarodnih revijah, je financerju veliko lažje razvezati mošnjo še za vmesne meritve, ker bo porabo denarja z lahkoto upravičil, učinek pa ga itak ne zanima. Kadar pa financer dobi na mizo predlog znanstvenih raziskav, ki bodo prečile mejo med znanim in neznanim, naleti na težavo, mejo v lastni glavi, ki ni zmožna razumeti nove ideje. Tukaj se temeljni razvoj ustavi. Drugo mejo postavlja politika ali samocenzura kot preventiva pred politiko. Znani raziskovalec na področju hormonskih motilcev mi je osebno priznal, da ker so bazične raziskave na področju hormonskih motilcev blokirane, jih izvede tako, da prihrani pri drugih projektih in ta prihranek uporabi za bazične raziskave hormonskih motilcev. Verjamem, da je to prej pravilo kot izjema v svetovnem merilu.

FALUS, ZGODOVINSKI SIMBOL PLODNOSTI IN RAVNOVESJA

Falus je simbol spolne in oplodilne moči, imenovan tudi sedmi ud (poleg rok, nog, hrbtenice in glave). Je faktor ravnotežja v človeškem ustroju, saj hkrati podpira svet in ga drži v ravnovesju. Falični predmeti so tisti, ki po obliki spominjajo na nabrekli penis.

Arheološke najdbe predmetov, ki spominjajo na falus ali pa so dejansko njegove kopije različnih velikosti, so iz vseh časovnih obdobj človeške zgodovine, ne glede na raso in kulturo. Ena najstarejših tovrstnih najdb je stara 28.000 let. Predmet dolg 20 cm in debel 3 cm je bil najden v jami blizu Ulma v Nemčiji skupaj z ostalimi predmeti iz kamene dobe.

Naslednja omembe vredna najdba datira 8000 let pred našim štetjem. Na severu Izraela so med izkopavanjem neolitskega pokopališča med drugimi našli tudi falične figure kot simbol plodnosti.

Na vseh celinah se skozi zgodovino človeka pojavljajo ali simbolne ali zelo realistične falične oblike. Nekatere kulture so faličnost prepletle s svojo religijo oz. verovanjem. Mnoge od teh tradicij so se ohranile do danes. Vredno je omeniti festival jeklenega falusa Šinto Kanamara Matsuri, ki poteka vsako pomlad v svetišču Kanayama v Kawasakiju na Japonskem. Glavna svečanost se odvija prvo nedeljo v aprilu. Penis kot osrednja tema dogodka je upodobljen na slikah, njegovo obliko posnemajo sladkarije, zelenjava, okraski itd.

Izmed vseh arheoloških najdišč najbolj izstopajo Pompeji, predvsem zato, ker je tragičen dogodek, izbruh vulkana in zasutje Pompejev z vulkanskim pepelom ob hkratnem piroklastičnem toku, v trenutku ustavil življenje v mestu. Poleg številnih reliefov v obliki penisa na stavbah so ohranjene tudi številne freske z erotično vsebino. Vsebinsko je tako nazorna, da so bili artefakti dolga leta spravljani v posebni sobi in dostopni le izbrancem. Med izkopaninami so bili najdeni številni obeski in uhani v obliki penisa. Pogost motiv je Priap, lik iz grške mitologije z nenaravno velikim penisom, zaščitnik živine, sadja, zelenjave in moških genitalij, ki je bil popularen tudi med Rimljani.

Zelo pomembno je temu dodati primere iniciacije pri različnih plemenih ter primerjati skupne korenine. To bi nas vodilo do spoznanja različnih razlag, ki jih lahko dihotomno razdelimo na razlage antropologov in na razlage psihoanalitikov. Seveda so razlike. Primerjava le-teh bi nas pripeljala do fenomenologije, ki so jo vsak na svoj način popisali Jung, Freud in Lacan. Pa bi vendar v ospredje te razprave postavil lingam, ker me zanima dožemanje moškega in ženskega principa v preteklosti.

Lingam je interpretiran kot simbol moške ustvarjalne energije, ponazorjen v obliki falusa. Pogosto je prikazan skupaj z yoni, simbolom ženske ustvarjalne energije. Zveza lingama in yoni predstavlja nedeljivo enost moškega in ženske v času in prostoru, iz katerega izvira vse življenje. Nekateri razlagajo, da je lingam simbol boga Šive, yoni pa simbol boginje Šakti; skupaj predstavljata združitev in mesto umiritve energij stvarnika.

Moški princip lingam (pogosto destruktiven) in ženski princip yoni (umirjevalen) sta še kako aktualna v sedanjosti. Opisano razumem kot v preteklo religijo zakodirano sporočilo pomembnosti ravnotežja med obema principoma. Ko pogledam današnjo družbo globalno, uravnoteženega razmerja med moškim in ženskim principom ne vidim več. Vidim le neravnovesje in prevešeno težišče h kolektivni in individualne destruktivnost. Kot nekdo z naravoslovnim znanjem, ki pozna orodja naravoslovnih znanosti in spremlja znanstvene članke, to neravnovesje pripisujem kemizaciji okolja in predominantno vplivu hormonskih motilcev v času fetalnega razvoja.

SENTINELI, LJUDJE KAMENE DOBE

Pred časom sem se odločil, da najdem oddaljen konec planeta, ki bo dovolj odmaknjen od industrije, kemije in drugih posegov človeške roke. Hkrati sem želel opazovati sožitje kopnega in morskega ekosistema. Če se dobro spomnim, sem pred odločitvijo kar nekaj mesecev presedel pred računalniškim zaslonom, preden je padla odločitev, in sicer za obisk Andamanskih in Nikobarskih otokov. Pot je vodila najprej z letalom do indijskega pristaniškega mesta Chennai, bolj znanega pod imenom Madras, od tam z ladjo do pristanišča Port Blair na Andamanskih otokih, po prenočitvi pa je sledilo še pol dneva vožnje do otoka Havelock. Potapljaški izleti in enodnevni obiski nenaseljenih otokov in potepanje po neskončnih peščenih plažah je bilo zame kot biologa neskončno dragoceno. Marsikatera predhodna razmišljanja so tu dobila svojo potrditev.

Bolj kot vse ostalo mi je s te poti ostalo v spominu, da so ljudje pri svojem delu peli, najpomembnejše zame pa je seveda bilo novo antropološko spoznanje. Zadnjih nekaj kilometrov pred Port

Blairom smo se peljali mimo Severnega Sentinela. Gre za sorazmerno majhen otok, del Andamanskih in Nikobarskih otokov, ki je v celoti porasel z gozdom in obdan s praktično neprelovnim koralnim grebenom in ki leži v Bengalskem zalivu bliže Burmi kot Indiji. Greben je skozi zgodovino preprečeval izkrcaje Evropejcev.

Na otoku živijo staroselci, po videzu negriti, ki so jih prišleki poimenovali Sentineli. Kako sami sebe imenujejo, ne ve nihče, kajti zavračajo vse stike s civilizacijo. Pripadnikov je po zgolj približni oceni od 50 do 400. Govorijo jezik, ki ni podoben jeziku staroselcev na drugih otokih. So lovci in nabiralci kopnih in morskih plodov, ne oddaljujejo se od koralnega grebena in živijo na stopnji kamene dobe.

Po ocenah antropologov so izolirani približno 60.000 let. Zavračanje stikov ne glede na to, ali gre za Evropejce ali za plemena s sosednjih otokov, me navdaja z mislijo na prastar travmatičen dogodek, ki je v skupni zavesti in ustnem izročilu zakoreninil varovalni mehanizem obstoja. Agresivno vedenje in naravna danost otoka sta jim je omogočila ohraniti svoj način življenja in samozadostnost. Skoraj nepojmljivo je, da je tipična človeška lastnost, radovednost, med Sentineli tako podrejena nam neznanemu zakonu. Zgolj lahko pritrdimo antropologom in drugim raziskovalcem, da je to verjetno edini otok na planetu, na katerega civilizacija nima in ne bo imela vpliva. O tem ljudstvu praktično ne vemo ničesar.

Eden izmed poskusov zblizanja s Sentineli, raziskovalci so jih namreč hoteli podkupiti z darovanjem kokosovih orehov, je zanimiv tudi za razumevanje današnje civilizacije. Na Severnem Sentinelu ne rastejo kokosove palme, kokosove orehe pa domorodci zelo cenijo. Sentineli so s svojimi kretnjami dajali vedeti, naj jim vržejo še več orehov, hkrati pa so z gibi in kazanjem lokov in puščic sporočali 'ne stopite na otok'. Kazanje mišic in stopnjevanje agresivnega vedenja je v nekem trenutku prekinila domorodka z jasnim povabilom bojvnika k spolnemu odnosu. Temu vedenju so sledile tudi ostale pripadnice plemena, dokler večina bojvnikov ni končala v pragozdu. Le nekaj jih je ostalo na straži. Antropologi pravijo, da so tovrstni način zmanjševanja agresije in adrenalina s povabilom na spolno združitev opazili tudi pri drugih plemenih. Glede na to, da Sentineli živijo izolirano že tako dolgo, je ta vedenjski vzorec svojevrsten, morda

spregledan kolektivni arhetip samoohranitve vrste z umirjenjem testosterona. Tudi pri njih se stare modrosti in izkušnje prenašajo iz roda v rod, kar nesporno dokazuje dejstvo, da so Indijci leta 2004 po cunamiju poslali helikopter na ogled tega otoka in niso opazili, da bi bilo kaj žrtev. Očitno so cunami že doživeli in ga zahvaljujoč ustnemu izročilu tudi preživeli. Torej ima skupina Sentinelov prastara znanja samoohranitve in ohranitve skupine, kamor verjetno spada tudi nenavaden vedenjski vzorec kolektivne spolne pomiritve agresivnosti. Pred nami je primarni moški in ženski princip uravnoteženja preživetja skupine, ko moška testosteroška skupinska agresija fizično brani skupnost, ženski princip s skupinskim vabilom k spolnemu odnosu pa hkrati preprečuje nepotrebne izgube moških posameznikov. Sentineli nam ponujajo vpogled v človeško družbo kamene dobe in so dokaz, da je naravno ravnovesje, stabilnost človeške družbe, sorazmerno povezano z biološkim oziroma biokemijskim ravnovesjem signalnih molekul od oploditve do smrti.

Ob predpostavki, da je ravnanje sentinelovskih žensk prav tako staro najmanj 60.000 let, lahko brez zadržkov zapišem, da je zavedanje o pomembnosti ravnovesja med moškim in ženskim principom starejše od zapisanih ali izoblikovanih simbolov. Zame osebno gre za najlepše in najbolj razumljivo izoblikovano sporočilo iz preteklosti o pomenu harmoničnega ravnovesja teh dveh principov v združitvi Šive in Šakti.

PENIS

Penis oziroma falus igra pomembno vlogo v zgodovinskem razvoju. Dimenzije spolovila so predmet razprave tako med obema spoloma kot med raziskovalci. S povprečno dolžino penisa se znanost ukvarja najmanj 60 let. Navidez preprosta meritev se je izkazala kot precej zahteven proces, pri katerem je bilo treba določiti ustrezen parameter. V poštev so prišle dolžina in obseg, oboje v pokončnem in ohlapnem stanju, ter raztegljivost. Pri tem je pomembno, ali meritve opravlja zdravstveno osebje ali posameznik sam, ki rad pribije še kak centimeter ali dva.

Nekako splošno sprejeto povprečje je:

Povprečna dolžina ohlapnega penisa je od 8,6 cm do 9,3 cm.

Povprečna dolžina penisa med erekcijo je od 12,9 cm do 15,5 cm.

Povprečen obseg penisa med erekcijo je od 3,5 cm do 10,0 cm.

Zelo površen pregled strokovne in polstrokovne literature nam pove, da ima v očeh anketiranih žensk večji pomen obseg kot dolžina. Angleška raziskava je pokazala, da je 85 % žensk zadovoljnih z dolžino penisa svojih partnerjev, 65 % moških pa ni zadovoljnih z dolžino svojega penisa. Tovrstnim raziskavam lahko očitamo, da so v povprečju utopile vse starostne skupine od 22 do 50 let, saj je za preučevanje generacijskih sprememb in razlik potrebna bolj poglobljena in načrtovana študija. Aligatorjem iz floridskih jezer, onesnaženih z pesticidi, se penisi zmanjšujejo, zato nas lahko upravičeno skrbi, da se lahko kaj takega zgodi tudi moškim.

Z dolžino se spreminja tudi obseg, še posebej če so bili v fetalnem razvoju prisotni hormonski motilci. Pri tem moramo povedati, da je določen, majhen odstotek moških za velikost penisa prikrajšan zaradi mutacij na številnih genih. Zaskrbljeni pa smo lahko, kadar nam v roke pride strokovna literatura, ki nam pojasnjuje povezanost med okoljskimi vplivi in množičnim pojavom zmanjšanja velikosti penisa.

VPLIV OKOLJA NA DOLŽINO PENISA

Louis Guillette z univerze na Floridi več kot deset let proučuje dolžino penisov pri aligatorjih. Pravi, da so raziskave pokazale signifikantno zmanjšanje pri tistih aligatorjih, ki živijo v s pesticidi onesnaženih jezerih. Iste morfološke spremembe zaznava tudi pri novorojencih obeh spolov, malformacije spolovil celo strmo naraščajo. Guillette v svoji razpravi omenja kolegovo študijo, v kateri so pregledali 5000 zdravih novorojencev in opazili zmanjšanje dolžine penisa.²

² <http://healthvsmedicine.blogspot.com/2006/05/inverse-spam.html>

Najbolj dramatično obliko zmanjšanja stroka imenuje mikropenis. Gre za spolno deformacijo, ko je zaradi sprememb na osi hipotalamus-hipofiza-gonade penis velik le od 2,5 do 3,5 cm, ostale spolne funkcije pa so normalne.³

Poznavanje embriologije omogoča boljše razumevanje sindroma mikropenis. Na začetku osmega tedna nosečnosti začne materin LH (Luteinizing Hormone) iz hipofize spodbujati nastajanje testosterona v Leydigovih celicah zarodka. Pod vplivom dihidrotestosterona, ki nastane s spremembo testosterona, se začne diferenciacija penisa. Iz genitalnega tuberkula se razvije glavica, iz genitalne gube steblo penisa, iz genitalne izbokline pa skrotum. Razvoj penisa je zaključen do 12. tedna nosečnosti. V drugem in tretjem trimesečju nosečnosti je njegova rast odvisna od plodovih androgenov, predvsem MIS (Müllerian Inhibiting Substance), ki ga proizvajajo Sertolijeve celice. V času od 16. do 38. tedna penis zraste povprečno za 22 mm. Pojav mikropenisa je posledica hormonskih anomalij na osi hipotalamus-hipofiza. Mikropenis je eden izmed takih primerov, ki jih ni mogoče spregledati. Morale pa bi nas zanimati vse vmesne možnosti, na primer, kratkotrajno delovanje hormonskih motilcev na os hipofiza-hipotalamus-gonade v tako imenovanih razvojnih oknih fetusa. V praksi bi to pomenilo krajši in ožji penis glede na podedovan genetski potencial. Tovrstna sprememba potisne del populacije na rob povprečja. V tem primeru diagnostika odpove; zadovolji se zgolj s psihološko obravnavo in prepričevanjem, da je vse v mejah normale. Torej smo poleg globalnega pojava vse večje oplodilne nesposobnosti, zmanjševanja števila spermijev, priča globalnemu zmanjševanju dolžine in obsega moških spolovil. Krivdo lahko brez zadržkov pripišemo hormonskim motilcem v času fetalnega razvoja. Seveda bo ob tej trditvi marsikdo poskušal protestirati, zato ta poskus izpodbijam že vnaprej; v nadaljevanju besedila se bom osredotočil še na meritve prisotnosti pesticidov v zraku ter v krvi mater in novorojencev po porodu. Rezultati so skrajno zaskrbljujoči,

3 Jeremy Wiygul, Lane S. Palmer (2011). *Micropenis, Penile Anomalies in Children*. TheScientificWorldJOURNAL 11, 1462–1469 TSW Urology ISSN 1537-744X; DOI 10.1100/tsw.2011.135.

čeprav so omejeni le na 27 pesticidov in na ostale polutante, za katere danes vemo, da so hormonski motilci.

Na zgoraj opisan embriološki razvoj penisa lahko vpliva več faktorjev, skritih v mutacijah, ki so bodisi podedovane bodisi pridobljene v času po oploditvi. Najpogostejše mutacije pri sindromu mikropenisa so na dednini, ki kodira receptorje za hormone, vendar je ta odstotek izredno majhen. Epidemiološka študija Swana s sodelavci je ugotovila, da je pojav signifikantno povečan v okolju, kjer so v rabi fitofarmaceutska sredstva. To je neizpodbiten znanstveni dokaz, da tako pri poskusnih živalih kot pri ljudeh fitofarmaceutska sredstva prek 'razvojnih oken' vplivajo na os hipofiza-hipotalamus-gonade in s tem dramatično vplivajo na rast penisa pri zarodku. Uradna medicina diagnosticira zgolj skrajnost – sindrom mikropenisa; ker vemo, da svet ni črno-bel, da med povprečno dolžino penisa in mikropenisom obstaja prostor, ki je neraziskan oziroma slabo raziskan, nas lahko upravičeno skrbi dejstvo, da vmešavanje hormonskih motilcev povzroča globalno zmanjševanje penisov. Vse več je moških, ki se pritožujejo nad velikostjo svojega penisa, po angleški študiji kar 65 % svetovne populacije. Seksologi mirijo, da je to zgolj moška travma, da gre v resnici le za spodnjo mejo povprečja. Pa je res tako? Italija, ki po pojavnosti hipospadije in drugih razvojnih deformacijah prednjači v svetovnem merilu, je pred kratkim izdala študijo, ki ugotavlja, da se je v zadnjih petdesetih letih povprečni penis skrajšal za 10 %.⁴ Mar to ne sovпада z dejstvi, ki jih je v predhodnem poglavju napisal Anton Komat o zmanjšanju oplodilne sposobnosti moških in drastičnem padanju števila spermijev? Posledično so se pojavile kvazištudije, ki poskušajo prevaliti krivdo na žensko izbirčnost, češ da se glede majhnih penisov pritožujejo prevalentno ženske, ki uživajo zgolj v vaginalnem tipu orgazma. Zato sem pobrskal po spletnih klepetalnicah, kar sicer ni znanstveno, je pa dovolj indikativno. Najpomembnejšo vlogo pri ohranjanju zvez, v katerih nastopa pre-majhen moški spolni ud, so čustvene vezi, ki si jih partner zasluži s svojo zunanjo in predvsem notranjo podobo. Torej imamo pred

4 <http://www.chacha.com/gallery/4049/weirdest-scientific-discoveries/38585>

sabo velik globalni kompromis v partnerskem odnosu moški-ženska. Kapital je seveda izkoristil to moško stisko, po vsej verjetnosti povzročeno s poplavo hormonskih motilcev, zato ponuja številne naprave za podaljševanje penisa. Zanikanje tega globalnega problema je v interesu bolnih pohlepnežev iz uvoda, ki mislijo, da so lastniki našega planeta.

Tisti, ki tole berete in ste zadovoljni z dolžino in obsegom svojega penisa, ste se prezgodaj oddahnili. To, čemur rečemo 'moško premoženje', ni dokončno. Nenavaden pojav množične plešavosti med mladimi je zelo verjetno del te zgodbe, ki se jo iz različnih vidikov loteva pričujoča knjiga. Travme, ki jih moški doživljajo zaradi prezgodnje izgube las, so spodbudile farmacevtsko industrijo, da priskoči na pomoč. Prepričan sem, da bomo v naslednji knjigi že postregli z znanstvenimi dejstvi o povezavi plešavosti s kemizacijo okolja. Do takrat pa se posvetimo novemu čudežnemu zdravilu Propecia z aktivno snovjo encimom finesteride (Merk). Finesterid je sintetični 5 α -reduktazni inhibitor, ki spremeni testosterone v dihidrottestosteron. Namenjen je zdravljenju benignih oblik hiperplazije prostate in plešavosti.

Jemanje tega zdravila še najbolj ponazarja izpoved:

"Moji možgani so nehali delovati. Moj penis je nehal delovati, po štirih letih jemanja Propecie se počutim kot seksualni zombi."

"Sem žena nekdanjega uporabnika zdravila Propecia – to zdravilo nama je uničilo življenje. Verjemite mi, izguba las je malenkost v primerjavi z mlahavim penisom, nihajočim razpoloženjem in izgubo spomina. Bodite zadovoljni s svojo plešavostjo in se oklepajte svoje moškosti."

Moj predhodnik Anton Komat je v svojem prispevku v tej knjigi podal znanstvena dejstva o raku na prostati in testisih. Dr. Neil Flecher, vodilni avtor študije o finesteridu, pravi, da je upanje za moške med 30 in 60 letom. Tretjina moških razvije rakave tvorbe na prostati pri 40 letih; pri 60 letih število obolelih naraste na 60 %. Raka na prostati povzročajo okoljske kemikalije, zato dodatno ironijo pa poskrbi farmacevtska industrija z zdravilom, ki vam bo odvzela moškost in spomin, prinesla depresijo in nihajoče razpoloženje ter sesula družinsko harmonijo. Izbira je vaša.

Inhibitorje 5 α -reduktaze najdemo tudi med drugimi kemikalijami v splošni uporabi. Skrbijo nas predvsem tisti v množični uporabi, kot so pesticidi. Torej, dolžina in obseg vašega 'moškega premoženja' ni stalnica, lahko se spremeni ob nehotnem vnosu inhibitorjev 5 α -reduktaze v telo.

Marca 2012 je bil v reviji *Journal of Sexual Medicine* objavljen članek o zmanjšanju teže penisa pri podganah za 25 % pri oralnem tretiranju s finesteridom. Zmanjša se *corpora cavernosa*. To študijo komentira dr. Michael Irwing, profesor medicine na George Washington University School of Medicine: "Sedaj razumem, zakaj so moji pacienti tožili, da se je njihov penis skrčil pri jemanju zdravila Propecia."

Ugotovljeno je bilo, da razlik v velikosti penisa med posamezniki ne povzroča zgolj genetika, ampak tudi okoljski dejavniki, kot so izpostavljenost, kultura, prehrana in kemično onesnaževanje.⁵

Endokrine motnje so posledica izpostavljenosti kemikalijam, ki povzročajo spolne deformacije pri obeh spolih. Kemikalije, ki povzročajo manjšo velikost penis, so med drugim PCB in mehčalec DEHP.⁶

Metaboliti DEHP, najdeni v urinu nosečih žensk, so signifikantno povezani z zmanjšano širino in dolžino penisa, s krajšo anogenitalno razdaljo in z nepopolnim spustom testisov v skrotum. Podobni učinki so bili ugotovljeni pri živalih.⁷

Poleg tega so se nekatera estrogenska zdravila za neplodnost, podobna DES, izkazala za povzročitelja spolnih nepravilnosti, med katerimi je tudi sindrom mikropenisa (Center of Disease Control. DES Update: Consumers). Gre za zelo pomemben izsledek, ki potrjuje, da tovrstni sindrom ni zgolj genetskega izvora, ampak ga lahko izzovejo tudi zdravila in hormonski motilci. Gaspari s sodelavci je v dvoletni epidemiološki študiji našel signifikantno povezavo med

5 S. Swan, K. Main, F. Liu, S. Stewart, R. Kruse, A. Calafat, C. Mao, J. Redmon et al. (2005). *Decrease in anogenital distance among male infants with prenatal phthalate exposure*. Environmental health perspectives 113 (8): 1056–1061.

6 *PCBs reduce penis size*. Petting-zoo.net. Retrieved 2010-08-14), (Chemicals and Male Reproductive Health Ces.iisc.ernet.in. Retrieved 2010-08-14.

7 S. Swan (2008). *Environmental phthalate exposure in relation to reproductive outcomes and other health endpoints in humans*. Environmental Research 108 (2): 177–110.

uporabo pesticidov in pojavom prirojenih genitalnih deformacij. Omejil se je na 'pesticide v domači uporabi' in se izognil drugim okoljskim vplivom.

Dolgo je bil prisoten utemeljen sum, da so hormonski motilci krivi za povečanje števila deformacij zunanjih genitalij pri novorojenčkih v severovzhodni Braziliji. Dvoletna študija, ki je zajela 2710 novorojenčkov moškega spola, je pri 23 ugotovila kriptoorhidizem, pri 15 hipospadijo in pri 18 sindrom mikropenisa. Pri vseh 56 novorojenčkih z genitalnimi deformacijami je bila produkcija testosterona normalna in ni bilo mutacij na genu za androgeni receptor. Skupno vsem 56 novorojenčkom je bilo, da so njihove matere v gospodinjstvu poleg DDT uporabljale tudi druge hormonske motilce, njihovi očete na poljih pa pesticide. Stopnja pojavnosti sindroma mikropenisa v brazilski študiji je bila 0,66 %, kar je v primerjavi z incidenco v ZDA 44-krat več.⁸ V ZDA je bila v letih od 1997 do 2000 stopnja prevalen-ce 0,015 %.⁹

Zaradi navedenih razlogov sem še malo pobrskal po objavah o stanju okolja v tem delu Brazilije. V zadnjih petindvajsetih letih je severovzhod razvil intenzivno kmetijstvo z množično uporabo pesticidov. Volker s sodelavci je vzorčil površinske vode, usedline in deževnico. V površinskih vodah so bili prisotni endosulfan, ametrin, metolaklor in metribuzin; v usedlinah DDT, DDE, endosulfan-sulfat, endosulfan in ametrin; v deževnici pa endosulfan, alaklor, metolaklor, trifluralin, monokrotof in profenofos. Endosulfan je na listi kemikalij, ki povzročajo razvojne in endokrine motnje.¹⁰ Brazilski kolegi so ugotovili, da so v deževnici sorazmerno visoke koncentracije pesticidov, kar nas glede na obstoječo literature ne preseneča. Pri tem pa je treba povedati, da po dežju padavine izparijo s površin in prestopijo iz vodne faze v plinasto ter postanejo zračna vlaga. Ob prehodu agregatnih stanj voda s seboj odnese tudi tovor

- 8 L. Gaspari, D. R. Sampaio, F. Paris, F. Audran, M. Orsini, J. B. Neto, C. Sultan (2012). *High prevalence of micropenis in 2710 male newborns from an intensive-use pesticide area of Northeastern Brazil*. *Int J Androl*. Jun; 35(3): 253–264.
- 9 C. P. Nelson, J. M. Park, J. Wan, D. A. Bloom, R. L. Dunn, J. T. Wei (2005). *The increasing incidence of congenital penile anomalies in the United States*. *J Urol* 174, 1573–1576.
- 10 T. Colborn, F. S. vom Saal, A. M. Soto (1993). *Developmental effects of endocrine-disrupting chemicals in wildlife and humans*. *Environ Health Perspect*. October; 101(5): 378–384.

pesticidov. Zračni vlagi smo izpostavljeni vsi, tudi nosečnice, zato lahko pričakujemo vnos pesticidov v telo tudi skozi dihalne površine. Kadar imamo opravka s hormonskimi motilci, kjer koncentracije ne igrajo vloge, saj delujejo tudi pod mejo detekcije, in če temu dodamo tako imenovana razvojna okna, ki se odpirajo v vseh tromesečjih, imamo utemeljeno podlago za skrb. Nujno bi bilo torej v monitoring kemikalij uvesti tudi monitoring padavin na prisotnost kemikalij, bakterij in virusov. Vendar predlogi naletijo na gluha ušesa.

Skupina Robina Whyatta je v svojem raziskovalnem projektu merila prisotnost 29 pesticidov v krvi mater in novorojenčkov ob rojstvu (organofosforni insekticidi, klorpirifos, diazinon, diklorvos, fonofos, malation, metil-paration, paration, forat, terbufos, karbamati, bendiokarb, karbofuran, karbofuranfenol, naftol, propoksusur, 2-izopropoksifenol, piretroidi, trans-permetrin, cis-permetrin, herbicidi, acetoklor, alaklor, atrazin, klortal-dimetil, metolaklor, trifluralin, fungicidi, klorotalonil, dikloran, matalaksil, ftalimidea, tetrahidroftalimidea, repelent, dietiltoluamid).

Projekt je potekal v letih od 1998 do 2001 in vključeval 230 mater in njihovih novorojenčkov. V krvnih vzorcih so odkrili organofosfate, klorpirifos, diazinon, bendiokarb, 2-izopropoksifenol, dikloran, ftalamid in tetrahidroftalamid. Med nosečnostjo so matere nosile poseben nahrbtnik, v katerem je bil vzorčevalnik zraka. Klorpirifos, diazinon in propoksusur so odkrili 100 % v vseh osebnih vzorcih zraka (razpon 0,7–6,010 ng/m³). Preostalih 22 pesticidov je bilo odkritih v 0–45 % zraka ali vzorcih krvne plazme med letoma 1998 in 2001. Presoja je pokazala, da je izpostavljenosti pesticidov pogosta. Whyattovo diskusijo na koncu članka je mogoče razumeti, da so za zmanjšano težo novorojenčkov krivi koktajli pesticidov, prisotni tako v krvi matere kot v popkovnični krvi. Whyatt pravi, da bodo otrokom iz raziskave sledili še naprej z namenom ugotavljanja kognitivnih sprememb.¹¹

- 11 R. M. Whyatt, D. B. Barr, D. E. Camann, P. L. Kinney, J. R. Barr, H. F. Andrews, L. A. Hoepner, R. Garfinkel, Y. Hazi, A. Reyes, J. Ramirez, Y. Cosme, F. P. Perera (2003), *Contemporary-Use Pesticides in Personal Air Samples during Pregnancy and Blood Samples at Delivery among Urban Minority Mothers and Newborns*. *Environmental Health Perspectives* volume 111, No. 5, May.

Za slovenski prostor ima ta članek še poseben pomen zaradi pogo-
ste prisotnosti herbicida metolaklor v pitni vodi. Ker je v zadnjih
desetih letih več kot očitno, da direktorat za javno zdravje ne štiti
zdravja otrok, je le-ta še vedno v prostem prometu. Izhajajoč iz obja-
vljenih dejstev Whyattovega članka mi je jasno, da je bil del pestici-
dov, prisotnih v krvi porodnic in popkovnični krvi, vnesen s hrano
in zrakom.

Gorazd Pretnar
LASTNIKI ŽIVLJENJA

ZUNANJI VPLIVI NA FETALNI RAZVOJ MOŽGANOV

Tiroksin, ščitnični hormon, je znan po svojem pomenu za razvoj
možganov. Okoljski faktorji, ki se vpletejo v funkcijo tiroksina na
kateri koli stopnji njenega nastanka, imajo lahko za posledico ško-
dljive učinke na razvijajoče se možgane.¹²

Normalna funkcija žleze ščitnice med nosečnostjo je ključnega po-
mena za razvoj otrokovih možganov. Plodova ščitnica postane ak-
tivna šele med 12. in 14. tednom. Materin hipotiroidizem se kaže
v hudem pomanjkanju joda, kar je povezano napakami v nevrolo-
škem razvoju fetusa.¹³

Metolaklor iz skupine acetinilidov, kamor spada tudi acetoklor, je
globalno eden najpomembnejših herbicidov. Njegov vpliv na tiroidni
sistem rib je razvozljan. Rezultati kažejo na to, da deluje na home-
ostazo pri različnih stopnja na osi hipotalamus-hipofiza-ščitnica.¹⁴

Dejstva, navedena v zgornjih treh člankih, so zgolj vrh ledene gore
objav različnih raziskav, ki nam jasno povedo, kako pomembna je

- 12 R. T. Zoeller, K. M. Crofton (2000). *Thyroid Hormone Action in Fetal Brain Development and Potential for Disruption by Environmental Chemicals*. *NeuroToxicology* 21(6).
- 13 V. J. Pop, J. L. Kuijpers, A. L. van Baar, G. Verkerk, M. M. van Son, J. J. de Vijlder, T. Vulsma, W. M. Wiersinga, H. A. Drexhage, H. L. Vader (1999). *Low maternal free thyroxine concentrations during early pregnancy are associated with impaired psychomotor development in infancy*. *Clin Endocrinol (Oxf)*. Feb; 50(2): 149–55.
- 14 Y. Jin, R. Chen, L. Wang, J. Liu, Y. Yang, C. Zhou, W. Liu, Z. Fu (2011). *Effects of metolachlor on transcription of thyroid system-related genes in juvenile and adult Japanese medaka (Oryzias latipes)*. *Gen Comp Endocrinol*. Feb 1;170(3): 487–93. Epub 2010 Nov 21.

homeostaza v času fetalnega razvoja. Okoljski vplivi v obliki kemi-
kalij in njihovih razpadnih produktov imajo nedvomno posledice za
razvoj fetusa. Kot smo zapisali v razpravi o dolžini penisa, ni nujno,
da ta zraste do genetsko predvidene dolžine, kar je posledica hor-
monskih motilcev, česar medicina ne opazi. Ravno tako medicina ne
opazi ekstremnih vplivov hormonskih motilcev na razvoj možganov
v času fetalnega razvoja in s tem povezanih vedenjskih vzorcev. Te
spremembe opazijo vzgojitelji, učitelji, profesorji na univerzah in psi-
hologi. Prepričan sem, da je moj prispevek trden temelj, na katerega
lahko svoja opažanja postavijo psihiatri, psihologi, filozofi in antro-
pologi. Gre za dramatične globalne poškodbe na naših potomcih in
nas samih, ki v svojem bistvu podirajo ravnotežje med spoloma in
s tem ravnotežje v družbi kot celoti. Kako močna je genska erozija
v tem trenutku in kaj smo in bomo epigenetsko posredovali bodočim
rodovom, bo pokazal čas. Povem pa, da časa nimamo.

Dolgo je veljalo prepričanje, da so za eksogene vplive hormon-
skih motilcev bolj dovzetni moški potomci, vendar je to še ena izmed
znanstvenih zablod. V svojem razvoju sta enako prizadeta oba spola,
le mi tega nismo sposobni videti v enaki meri.

Spolna diferenciacija sesalcev je odvisna od hormonskega statusa
fetusa med kritičnimi obdobji nosečnosti. Razvoj moških spolnih
organov je predominantno odvisen od androgenih molekul. Deklice,
ki so bile v času fetalnega razvoja izpostavljene nenormalnim kon-
centracijam androgenih hormonov (npr. zaradi zdravil, ki jih jemlje
mati), razvijejo nenormalne zunanje in notranje spolne znake, po
rojstvu pa opazimo fantovske vzorce vedenja pri igri. Poskusi na
živalih so tako spremenili vedenjski vzorec samic, da so se začele
spolno vesti kot samci.¹⁵

Imamo družbo feminiziranih moških in maskuliniziranih žensk
ali porušeno ravnovesje med spoloma in posledično porušeno
ravnovesje v družbi. Imamo dva spola, ki nič več ne spadata v svoji

- 15 C. J. Wolf, A. Hotchkiss, J. S. Ostby, G. A. LeBlanc, L. E. Gray Jr. *Effects of Prenatal Testosterone Propionate on the Sexual Development of Male and Female Rats*. *Toxicological Sciences*, Volume 65, Issue 1, Pp. 71–86.

Gorazd Pretnar
LASTNIKI ŽIVLJENJA

telesi. Vedenjski vzorci po puberteti so zmedeni, Jungovi arhetipi so nezdružljivi s tem, kar je nastalo med fetalnim razvojem. Imamo totalno sfrustrirano feminizacijo določenih poklicev, ki so bili tipično moški. Imamo totalno nesorazmerje v večini poklicev, kje je bilo pomembno, da sta bila enakomerno prisotna oba, ženski in moški princip. V tej zmedi človeških himer je prostor za modrost v celoti izostal in izumira z odhajajočo starejšo generacijo, ki jo je cunami hormonskih motilcev obšel.

Gorazd Pretnar

LASTNIKI ŽIVLJENJA

Prof. dr. Vesna V. Godina

ZAPIS O PATOLOŠKEM NARCISU IN
PATOLOŠKEM NARCISIZMU

Vesna V. Godina, izr. prof. za področje socialne in kulturne antropologije, predava na Univerzi v Ljubljani in Univerzi v Mariboru. Njena bibliografija vsebuje več kot 400 enot, ki se nanašajo na različna področja – od zgodovine antropologije prek socializacijskih študij in antropoloških študij postsocializma do patološkega narcisizma. S problematiko patološkega narcisizma se ukvarja že od svojega doktorata, torej več kot tri desetletja.

1. KAJ SPLOH JE NARCISIZEM IN PATOLOŠKI NARCISIZEM ŠE POSEBEJ?

Za začetek razpravljanja o narcisizmu in patološkem narcisizmu je treba najprej sploh opredeliti, kaj oba pojma pomenita, kaj z njima opisujemo. Kot je ugotovil že Kernberg v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja, je pojem narcisizma *“uporabljan na številne zelo različne načine”* (Kernberg 1975: 315) oziroma je bil *“zlorabljen kot tudi preveč ohlapno uporabljan”* (ibid.: 227). Tudi v Sloveniji se je uveljavilo poenostavljeno razumevanje narcisizma in patološkega narcisizma. Tako na primer Musil in Flere (prim. Flere, Musil 2011), ko razpravljata o prisotnosti oziroma odsotnosti patološkega narcisizma med slovensko mladino, opredelita narcisizem takole:

“Narcisizem je pojem, ki ga je uvedel Freud, da bi nakazal patološko čutenje veličine kot rezultat nasprotujočih si procesov v osebnosti. Narcisistična poteza naj bi v neugodnih razmerah zagotavljala ravnotežje med libidinalno in destruktivno energijo. Številni avtorji, med katerimi je morda najbolj znan Lasch (1991), so mnenja, da je narcisizem tipičen, če ne tudi prevladujoč kot osebnostno stanje v sodobnih razmerah. Po Laschu (1991) naj bi poleg napihnjene veličine vseboval tudi sebičnost, hladnost, plitvost čustev, željo po večni mladosti oz. nesprejemanje starosti, strah pred staranjem ipd.” (ibid.: 427)

Iz povedanega tako izhaja, da naj bi bil narcisizem, kot ga je razumel Freud, patološki občutek lastne veličine, ki naj bi se mu v sodobnih družbah – torej pri patološkem narcisizmu – pridružile nekatere druge lastnosti, kot so sebičnost, hladnost, plitvost čustev, želja po večni mladosti, strah pred staranjem in druge lastnosti. Nikakor ne gre trditi, da pri Freudovem razumevanju narcisizma ne gre tudi za posameznikov občutek lastne grandioznosti, kot ne gre trditi, da Lasch poleg tega občutka kot značilnosti patološkega narcisa in patološkega narcisizma ni navajal zgoraj omenjenih lastnosti. Je pa res, da niti prvo niti drugo niso niti po Freudu niti po Laschu ključne značilnosti niti narcisizma, niti patološkega narcisizma, niti patološkega narcisa. Tako pri narcisizmu kot pri patološkem narcisizmu in patološkem narcisu gre namreč za bistveno bolj zapletene konstelacije, kot je zgolj zbir nekaj osebnostnih lastnosti posameznika.

Drugo, kar iz zgoraj navedene ugotovitve Musila in Flereta sledi, je, da sta narcisizem, kot ga je razumel Freud, in narcisizem, ki se pojavlja v sodobnih potrošniških družbah, en in isti pojav oziroma da naj bi šlo v sodobnih družbah za pojavljanje narcisizma, kakor ga je definiriral že Freud. Takšno stališče pa ni skladno z mnenji raziskovalcev, ki so proučevali patološki narcisizem v sodobnih zahodnih potrošniških družbah. Vsi pomembni proučevalci sodobnega patološkega narcisizma (prim. Kernberg 1975; Kohut 1975; Lasch 1979) stalno izpostavljajo, da narcisizem, ki se pojavlja v sodobnih potrošniških družbah, ni tisti narcisizem, o katerem je govoril že Freud. Tudi zato ga sistematično poimenujejo ‘patološki narcisizem’ (prim. Kernberg 1975, Kohut 1975, Lasch 1979) v nasprotju s Freudovim narcisizmom, ki je zgolj ‘narcisizem’. Ker je razlika med Freudovim narcisizmom in patološkim narcisizmom pomembna tudi za našo razpravo, bomo na kratko predstavili nekaj najpomembnejših značilnosti prvega in drugega tipa.

Freud je svoje razumevanje narcisizma razvil v okviru libidinalne ekonomije posameznikov, ki so razrešili Ojdipov kompleks klasično. V tem okviru Freud loči tako imenovani “primarni in normalni narcisizem” (Freud 1987/1914/: 38) oziroma “otroški primarni narcizem” (ibid.: 53) ter sekundarni narcisizem. Primarni narcisizem po Freudunastopi kot normalna faza v zgodnjem razvoju otroka: *“Pri Freudu označuje ‘primarni narcizem’ na splošno prvi narcizem otroka, ki ima sebe za ljubezenski objekt, preden izbere zunanje objekte.”* (Laplanche, Pontalis 1972: 321). V tem predobjektnem obdobju je torej celoten otrokov libido še usmerjen v samega otroka, pri čemer je po Freudu ta libido *“libidinalno dopolnilo egoizmu samoohranitvenega nagona, in določen delež tega nagona lahko upravičeno pripišemo vsakemu živemu bitju”* (Freud 1987/1914/: 38). V tem smislu Freud razume primarni narcisizem kot *“splošno in prvotno stanje, iz katerega se je šele kasneje oblikovala ljubezen do objektov, ne da bi moral narcisizem zato izginiti”* (Freud 1977/1916/: 389).¹ Zadnji poudarek, poudarek, da faza objektne ljubezni ne

¹ Je pa treba izpostaviti, da med drugimi avtorji oznaka ‘primarni narcizem’ “ekstremno variira” (Laplanche, Pontalis 1972: 321). Na tem mestu se s temi variacijami ne moremo ukvarjati, zato se bomo v nadaljevanju držali Freudovega razumevanja primarnega narcisizma.

pomeni ukinitve narcisizma, pa je vezan še za neko drugo bistveno Freudovo postavko v zvezi z narcisizmom, namreč na postavko, da narcisizem v posamezniku obstaja celotno življenje. Ima funkcijo zbiralnika libida, iz katerega kasneje potekajo libidinalne investicije v objekte in v katerega se te investicije spet vračajo (prim. *ibid.*: 390).

V kasnejših fazah otrokovega razvoja se torej libido preusmeri z otroka na druge zunanje osebe oziroma na zunanje objekte, praviloma najprej k objektu nege (mama) in nato še k drugim objektom. Narcisistično investicijo zamenja objektna investicija,² vendar le takrat in tako dolgo, dokler in kadar zunanji objekt ustrezno zadovoljuje potrebe otrokovega libida. To dejstvo predpostavlja paralelen obstoj tako objektnih investicij kot tudi narcisizma. Kadar in če zunanji objekt teh potreb ne zadovoljuje ustrezno, če torej objektna investicija ni ustrezna, se otrokov libido ponovno usmeri na otrokov Jaz. Takšna zasedba lastnega Jaza seveda predstavlja regresijo v otrokovem razvoju, vendar po Freudu tovrstne regresije niso problematične. Nasprotno, v vsakodnevnem življenju so pogoste in normalne, če so začasne oziroma če se libido na Jaz ne fiksira trajno (Freud 1987/1914/: 45–52). V življenju posameznika se začasne zasedbe lastnega Jaza izmenjujejo z zasedbami zunanjih objektov. To po Freudovem mnenju predstavlja celoživljenjsko dinamiko, ki je bistvena za normalno funkcioniranje posameznika. V tem smislu “sekundarni narcisizem ni neko ekstremno regresijsko stanje, ampak *permanentna struktura subjekta*” (Laplanche, Pontalis 1972: 321).

Drugače pa je, če se libido ponovno iz katerih koli razlogov trajno fiksira na posameznikov Jaz. Po Freudu namreč takšnega razvoja ni več mogoče razumeti za normalnega. Gre za nenormalen razvoj, gre za patološki razvoj oziroma za patološki narcisizem. V *Vpeljavi narcizma (1914)* Freud opiše obe različici narcisizma takole:

2 Prav tako ne obstaja med različnimi avtorji soglasje o tem, da faze otrokovega razvoja potekajo na tak način. Številni menijo, da v otrokovem razvoju ne obstajajo predobjektne faze razvoja oziroma da obstajajo stanja, kot so ‘primarna ljubezen do objekta’ (Laplanche, Pontalis 1972: 322). Tudi s temi razlikami se na tem mestu ne moremo ukvarjati.

“Termin narcisizem izhaja iz klinične deskripcije, leta 1899 ga je P. Naecke izbral za opredelitev tistega obnašanja, pri katerem določeni individuum lastno telo obravnava podobno kot sicer telo seksualnega objekta – s seksualnim ugodjem ga torej opazuje, boža, ljubkuje, vse dokler tako ne dospe do popolne zadovoljitve. Tako izoblikovani narcisizem dobi pomen perverzije, ki se je polastila celotnega seksualnega življenja določene osebe, in je zato deležen tistih pričakovanj, s katerimi se lotevamo študij perverzij.

Pri psihoanalitičnem opazovanju pa se je nato pokazalo, da je mogoče posamezne poteze narcističnega obnašanja najti pri mnogih osebah z drugimi motnjami, po Sadgerju npr. pri homoseksualcih, in naposled ni bila daleč domneva, da bi naložba libida, označena kot narcisizem, utegnila priti v poštev v veliko širšem obsegu in bi lahko terjala svoje mesto v običajnem človeškem seksualnem razvoju.” (Freud 1987/1914/: 37).

Primarni narcisizem ima torej po Freudu v nadaljnjem razvoju otroka dva možna izhoda: da se razvije v normalni sekundarni narcisizem, ali pa da se razvije v patološki narcisizem. Pri tem sekundarni narcisizem eksplicitno definira kot narcisizem, ki nadgrajuje primarni narcisizem: “To nas navaja k domnevi, da je narcisizem, ki nastane z vrnitvijo objektnih investicij, treba dojeti kot sekundarni; ta nadgrajuje neki primarni narcisizem, ki ga zamegljujejo različni vplivi.” (*ibid.*: 39).

Odločilno vlogo pri tem, v katero od obeh različic narcisizma – ali v sekundarni narcisizem ali v patološki narcisizem – se bo primarni narcisizem razvil, odigra po Freudovem mnenju Ojdipov kompleks.³ Pri klasični razrešitvi Ojdipa⁴ bo namreč otrok razvil nove instance, kot je na primer Ideal jaza, ki odigrajo v razvoju narcisizma

3 Z vprašanjem Freudovega razumevanja Ojdipovega kompleksa se na tem mestu ne bomo mogli ukvarjati podrobneje. V nadaljevanju se bom v zvezi s to temo naslanjala na ugotovitve, ki sem jih o tem problemu predstavila drugje (prim. Godina 1995). Vse bistvene informacije pa je mogoče najti v Laplanche, Pontalis 1972: 351–356.

4 Tudi z razlikami med klasično in neklasičnimi razrešitvami Ojdipa se na tem mestu ne bomo mogli ukvarjati podrobneje. Je pa treba izpostaviti, da prav oblikovanje patološkega narcisizma pomeni značilen primer neklasične razrešitve Ojdipa, k čemur se bomo še vračali.

ključno vlogo.⁵ Če je v otroštvu v fazi primarnega narcisizma otrok sam svoj lastni ideal, v postojdipalnih fazah posameznik ve, da ni idealen. Ideal mu predstavlja instanca idealnega Jaza oziroma Ideal jaza, ki je, kot pravi Freud, “dedič Ojdipovega kompleksa” (Freud 1987/1923/: 334). V to instanco postojdipalni otrok in odrasli usmerja svoje občudovanje. Tako Freud na primer v *Vpeljavi narcizma (1914)* eksplicitno izpostavi vlogo, ki jo pri normalnem sekundarnem narcisizmu igra Ideal jaza (prim. ibid.: 56): tisto, kar posameznik “pred sabo projicira kot svoj ideal, je nadomestek za izgubljeni narcizem njegovega otroštva, ko je bil sam svoj lastni ideal” (ibid.).

Tudi pri klasično razrešenem Ojdipu pa se, kot smo že omenili, v odraslem posamezniku ohranja paralelni obstoj narcisizma in objektnih odnosov, zato tudi posameznik s klasično razrešenim Ojdipom prakticira številna obnašanja, ki jih je mogoče razumeti kot narcisistična. Poleg že omenjenih občasnih libidinalnih zasedb Jaza Freud kot tovrstna stanja eksplicitno omenja še stanja organskih bolezni,⁶ spanje in sanje⁷ ter človekovo ljubezensko življenje⁸ (Freud 1987/1914/: 45–52).

Drugi možni izhod v razvoju primarnega narcisizma pa po Freudu predstavlja patološki narcisizem. Kot omenjeno gre za stanja, ko

- 5 O Idealu jaza je mogoče vse bistvene informacije najti v Laplanache, Pontalis 1972: 202/205.
- 6 Freud tako izpostavi, da se pri stanjih organskih bolezni posameznik normalno povsem osredotoči zgolj in samo nase in na svojo bolezen, kar je narcisistična praksa: “Splošno znano je in zdi se nam samoumevno, da tisti, ki ga mučijo organske bolečine in slabo počutje, opusti zanimanje za zadeve zunanjega sveta, kolikor se ne tičejo njegovih muk. Podrobnejše opazovanje nam pokaže, da objektom svoje ljubezni odtegne tudi libidinalni interes in da dokler boluje, preneha ljubiti. Banalnost tega dejstva nas ne sme ovirati, da ga ne bi prevedli v način izražanja teorije libida. Potem bi rekli takole: bolnik umakne svoje libidinalne investicije nazaj na svoj jaz, po okrevanju pa jih zopet odpošlje ven.” (Freud 1987/1914/: 45). Enako se po Freudovem mnenju dogaja pri hipohondriji (prim. ibid.: 46), ki pa je kot preorientacijo libida nazaj na Jaz ne gre izenačevati s stanjem bolezni; če je namreč slednja del normalnega življenja, hipohondrijo Freud razpozna za bolezensko preorientacijo (prim. ibid.: 49).
- 7 Freud tako v zvezi s spanjem in sanjami eksplicitno izpostavlja, da “podobno kot bolezen pomeni tudi spanje narcisistični umik pozicij libida na lastno osebo ali točneje, v eno samo željo, željo po spanju. Egoizem sanj se s tem dobro ujema.” (Freud 1987/1914/: 45–46).
- 8 Freud izpostavlja, da je mogoče, ko gre za človekovo ljubezensko življenje, ločiti dva načina izbora objekta: naslonitveni tip in narcisistični tip (prim. Freud 1987/1914/: 50). Pri tem narcisistični tip izbora objekta pomeni, da posamezniki s tovrstnim tipom izbora objekta svojega objekta “ne izbirajo po zgledu matere, temveč po zgledu svoje lastne osebe. Očitno hočejo same sebe kot ljubezenski objekt.” (ibid.)

libido ne le začasno ponovno zasede Jaz, ampak je ta zasedba iz katerega koli razloga trajna. Ta trajna zasedba prav tako ni spremljana s tem, da bi posameznik v svoji domišljiji realne objekte nadomestil z imaginarnimi⁹ (prim. ibid.: 38).

Narcisizem je torej po Freudu multipli fenomen, ki ga nikakor ni mogoče zreducirati zgolj na zbir nekaj posameznikovih lastnosti. Gre za kompleksne libidinalne dinamike, od katerih je samo nekatere mogoče obravnavati kot pojave iste vrste. V osnovi, kot smo videli, Freud loči tri tipe postojdipovskih preorientacij libida iz objektov nazaj na Jaz. Prvo skupino tvorijo začasne preorientacije, ki so del normalnega življenja vsakega posameznika (spanje, sanje, bolezen, narcisistični izbor objekta ljubezenskega življenja, nevroze). Drugo skupino predstavljajo bolezenske preorientacije libida iz objektov na Jaz (hipohondrija, afektne motnje, regresije in povečevalne blodnje) (prim. ibid.: 49). V tretji skupini pa so trajne preorientacije libida z objekta na Jaz, kamor spadajo prave parafrenije (*dementia praecox*) ter prisilne nevroze (paranoja) (prim. ibid.).

Iz povedanega sledi, da Freud narcisizma nikakor ne izenačuje z občutki grandioznosti. Čeprav se ti v narcisizmu pojavljajo, za narcisizem niso opredeljujoči. Tisto, kar je po Freudovem mnenju osnovna karakteristika narcisizma, je namreč nekaj drugega: libidinalna zasedba samega sebe, ki pa je lahko ali predojdipovska (primarni narcisizem) ali postojdipovska (sekundarni narcisizem, patološki narcisizem); ali trajna (patološki narcisizem) ali začasna (normalni sekundarni narcisizem in začasna bolezenska stanja); ali bolezenska (hipohondrija, afektne motnje, regresije, povečevalne blodnje, prave parafrenije /*dementia praecox*/, prisilne nevroze /paranoja/) ali nebolezenska (spanje, stanje bolezni, ljubezensko življenje, introverzije libida).

Natančno preorientacija libida nazaj na Jaz je ostala tudi tista značilnost narcisizma, ki jo kot temeljno prav tako priznavajo drugi

- 9 Umik libida z zunanjih objektov na imaginarne objekte oziroma objekte v domišljiji ne spada v patološki narcisizem, ampak gre za t. i. introverzijo libida (prim. Freud 1987/1914/: 38).

avtorji. Kohut narcisizem opredeli kot "libidinalno zasedbo Jaza" (Kohut 1975: 140) oziroma kot "zasedbo jaza" (Kohut 1988: 13), Kernberg pa eksplicitno dodaja, da mora biti "termin narcisizem ... rezerviran za normalne in patološke različice libidinalne investicije v self"¹⁰ (Kernberg 1975: 338).

Vesna V. Godina 2. SODOBNI PATOLOŠKI NARCISIZEM

ZAPIS

O PATOLOŠKEM

NARCISU IN

PATOLOŠKEM

NARCISIZMU

Kot smo že omenili, se sodobni patološki narcisizem, vsaj po mnenju najpomembnejših preučevalcev tega fenomena, bistveno razlikuje od zgoraj navedenih značilnosti Freudovega razumevanja narcisizma, in to v vrsti značilnosti. Če pustimo ob strani razpravo, ali gre Freudovo razlago primarnega, normalnega sekundarnega in patološkega narcisizma jemati za ustrezno,¹¹ ter Freudovo ugotovitev, da

10 Kernberg terminološko na tem mestu ne uporablja koncepta 'ego', ampak koncept 'self' (*investment in the self*), ki ga bomo v nadaljevanju prevajali kot *self*, kot 'jaz' pa bomo prevajali koncept 'ego' ob vednosti, da so problemi razumevanja in prevajanja koncepta 'self' bistveno bolj zapleteni in da je enačenje *selfa* z egom lahko le pogojno (prim. Musil 2010). Sam Kernberg razmerje med *selfom* in egom opiše takole: "Self je del ega, ki vsebuje ... reprezentacije objektov in tudi idealne podobe o samem sebi in idealne podobe o objektih na različnih stopnjah depersonifikacije, abstrakcije in integracije. Normalni self je integriran." (Kernberg 1975: 316).

11 Razprava o ustreznosti Freudovega razumevanja in razlage primarnega, sekundarnega in patološkega narcisizma je stara. Prva je njegovo razlago narcisizma postavila pod vprašaj Melanie Klein, nato pa tudi Kohut in Kernberg. Tako na primer Kohut meni, da si primarni narcisizem in objektna ljubezen ne sledita razvojno v fazah, ki jih je predpostavil Freud, ampak da nastaneta istočasno, koeksistirata in se kasneje razvijata relativno neodvisno drug od drugega (prim. Kohut 1975). Kernberg pa meni, da narcisistične in objektno investicije ne le obstajajo istočasno, temveč da se tudi razvijajo v medsebojnem vplivanju (prim. Kernberg 1975). Posebej razlike med Kohutom in Kernbergom so postale predmet številnih sodobnih diskusij, pri čemer je pomen teh razlik ne le teoretske, ampak tudi praktične narave. Oba sta namreč na osnovi lastnih razlik v razumevanju patološkega narcisizma razvila tudi različno razumevanje možnih tretmajev patoloških narcisov in posameznikov z *borderline* (mejnimi osebnostnimi) motnjami. Kernberg je o teh razlikah tudi eksplicitno pisal (prim. Kernberg 1975: 263–315). Razlike v njunem razumevanju patološkega narcisizma zajemajo med drugim razliko v razumevanju izvora grandioznega *selfa* (prim. ibid.: 266), razliko v razumevanju idealizacije (prim. ibid.: 278), razliko v razumevanju odnosa med patološkim narcisizmom in psihozo (prim. ibid.: 284), razliko v prognozah in obravnavi pacientov s patološkim narcisizmom (prim. ibid.: 263, 286) itd. Glede prognoz in terapije Kernberg tako meni, da je treba različno obravnavati paciente, ki imajo vsaj deloma razvit Ideal jaza, in tiste, ki te instance nimajo razvite (prim. Kernberg 1975: 331–338). Za prve je po njegovem mnenju primerna direktna konfrontacija z njihovo grandioznostjo, ki naj bi jih pripeljala do razumevanja vzrokov zanjo (prim. ibid.: 333), za ostale pa tak pristop v terapiji ni primeren (prim. ibid.: 333–334). Kot edino možnost za slednje predlaga suportivno terapijo (prim. ibid.). Še posebej to velja za tiste patološke narcise, ki funkcionirajo kot *borderline* posamezniki (prim. ibid.: 268, 290, 334, 338). Kohut pa po drugi strani vse paciente s patološko narcisistično in *borderline*

so patološki narcisi neanalizabilni,¹² in se osredotočimo zgolj na tiste razlike, ki so bistvene za našo razpravo, je treba za začetek izpostaviti Kernbergovo ugotovitev, da gre pri patološkem narcisizmu sicer res za ponovno zasedbo Jaza, vendar ta Jaz ni tisti Jaz, o katerem je v zvezi z narcisizmom govoril Freud, ampak gre za zasedbo patološke strukture *selfa* oziroma, kot pravi Kernberg dobesedno, za "patološki self" (Kernberg 1975: 271). Ta 'patološki self' pa se po svojih značilnostih in funkcijah bistveno loči od Freudovega Jaza. Kernberg značilnosti 'patološkega selfa' opiše takole: "Če povzamemo, v egu vztrajajo primitivne, nerealistične podobe selfa, te so v svojih značilnostih ekstremno protislovne in integriran koncept selfa se ne more razviti; tudi podobe objektov se prav tako ne morejo integrirati." (ibid.: 36). Zato se po Kernbergu "patološki narcisizem ... razlikuje od obeh, tako od običajnega, odraslega narcisizma, kot tudi od fiksacije na ali regresije k normalnemu infantilnemu narcisizmu" (ibid.: 271). Loči se v neobstoju klasičnega freudovskega Jaza. Prav zato po Kernbergu tudi "patološki narcisizem ne more biti obravnavan le kot fiksacija na nivo normalnega primitivnega narcisizma"¹³ (ibid.: 283). Po njegovem mnenju gre pri omenjenih vrstah narcisizma za razliko "v naravi" (ibid.: 271).

Za Kernberga torej pri patološkem narcisizmu ne gre za to, da bi se libidinalna investicija preusmerila iz objektov nazaj na Jaz, kot je to značilno za normalni sekundarni narcisizem: "patološki narcisizem ne označuje enostavno zgolj libidinalne investicije v self v nasprotju

simptomatiko obravnava enako; za vse kot metodo predlaga suportivni pristop z zrcalnim in idealiziranim transferjem, ki naj bi analizanda vodil k razvoju zdravega narcisizma (prim. Kohut 1975: 252–262; Kohut 1988). Hkrati njuni razumevanji patološkega narcisizma in patoloških narcisov vsebujeta tudi pomembne enakosti: Kernberg je od Kohuta prevzel termin 'grandiozni self' (prim. ibid.: 266), med njima obstaja strinjanje, da se je v terapiji treba orientirati natančno na to instanco, torej na instanco grandioznega selfa (prim. ibid.: 286) itd.

12 Že Freud je ugotovil, da pri posameznikih, za katere je značilen patološki narcisizem, psihoanaliza ne deluje. Pri analizi takšnih analizandov se namreč po njegovem mnenju zgodi to, "da po kratkem napredovanju pridemo do zidu, pred katerim se moramo ustaviti ... Pri narcisističnih nevrozah je odpor nepremagljiv." (Freud 1977/1916: 396).

13 Kernberg je natančno analiziral razlike med temi tipi narcisizma (prim. Kernberg 1975: 315/347). Razlike med njimi so bistvene ne zgolj teoretsko in razvojno, ampak tudi terapevtsko; patološki narcisizem tako zahteva drugačne tehnike obravnave in ima drugačne prognoze kot normalni odrasli narcisizem ali kot fiksacije na ali regresije k normalnemu infantilnemu narcisizmu (prim. ibid.: 271).

Vesna V. Godina

ZAPIS

O PATOLOŠKEM

NARCISU IN

PATOLOŠKEM

NARCISIZMU

z libidinalno investicijo v objekte, ampak označuje libidinalno investicijo v patološko strukturo selfa” (ibid.: 271). Povzema Van der Waalsa, ki ugotavlja, da patološki self ne zadeva le “fiksacije na zgodnje narcisistične faze razvoja in preprosto odsotnost normalnega razvoja k objektu ljubezni, ampak je zanj značilen hkratni razvoj patoloških oblik ljubezni do samega sebe in patoloških oblik objektne ljubezni” (ibid.: 230). Torej:

Vesna V. Godina

ZAPIS

O PATOLOŠKEM

NARCISU IN

PATOLOŠKEM

NARCISIZMU

“Strukturnih značilnosti narcisistične osebnosti ni mogoče razumeti zgolj v okviru fiksacije na zgodnjo fazo razvoja, ali le kot odsotnost razvoja določenih intrapsihičnih struktur. Te značilnosti so posledica razvoja patološke (v nasprotju od normalne) diferenciacije in integracije struktur ega in superega, ki izvirajo iz patoloških (v nasprotju od normalnih) objektivnih odnosov.” (ibid.: 271)

Patološki objektivni odnosi, ki jih Kernberg tako eksplicitno izpostavi, pomenijo značilno zgodovinsko organizirano obliko objektivnih odnosov, ki je od petdesetih let 20. stoletja začela prevladovati v družinah zahodnih kapitalističnih družb, še posebej v ameriških družinah, in ki jo je prvi natančno popisal v svoji analizi prav Lasch (prim. Lasch 1979).¹⁴ Kot ugotavlja, gre pri tem tipu družine za nov tip liberalne družine, ki se v vrsti značilnosti bistveno loči od tradicionalne zahodne družine.

Prva bistvena razlika je zaobjeta v dejstvu, da so starši v tej ‘modernejši družini’ opustili tradicionalno vzgojo, vzgojne postopke in tehnike: “V strahu, da bi ponovili napake svojih staršev, so sodobni starši zavrgli koristne vzgojne postopke iz preteklosti in sprejeli ‘rutinizirane polresnice ekspertov, ki se razumejo na zakone življenja.’” (ibid.: 282). Otroke skušajo vzgajati v duhu sodobnih vzgojnih načel, ki na primer trdijo, da je treba otroke vzgajati skladno z “otrokovimi potrebami” (ibid.: 184), da se morajo “otroci počutiti želeni” (ibid.), da se otrok v vzgoji ne sme zatirati (ibid.) ipd.

¹⁴ Te spremembe pa so se, gledano zgodovinsko, pričele že prej, in sicer z uvedbo permissivne socializacije v tridesetih letih 20. stoletja (prim. Lasch 1979: 280) in niso bile značilne le za ZDA, ampak prav tako za Evropo, posebej za Zahodno Evropo (prim. Mitscherlich 1984/1963/; Berger, Berger 1983; Kress 1983; Doehring, Kress 1986).

Ta preorientacija od tradicije k modernim vzgojnimi pristopom je za sabo potegnila negotovost staršev glede tega, ali vzgajajo prav ali ne. Čeprav starše vodi “želja ... da naredijo tisto, kar je za otroka prav” (ibid.: 283), jih hkrati preveva občutek, da “jim ni uspelo za svoje otroke narediti tistega, kar so njihovi starši naredili zanje, pri čemer ne vedo, zakaj oziroma v čem jim je spodletelo, ali kaj bi lahko naredili zoper to” (ibid.: 281–282). Sodobni straši so torej negotove figure, ki so v “stanju vsiljene tesnobe” (ibid.: 186), obremenjeni z občutki krivde, ker otroku niso uspeli dati tistega, kar bi mu morali dati, ter z občutki krivde za vse napake svojih otrok (prim. ibid.: 185). To stanje trajne tesnobe in negotovosti pa še dodatno podpirajo in izkoriščajo najrazličnejši strokovnjaki (prim. ibid.: 187).

Vesna V. Godina

ZAPIS

O PATOLOŠKEM

NARCISU IN

PATOLOŠKEM

NARCISIZMU

Starši so skupaj s tradicionalnimi vzgojnimi postopki opustili tudi avtoriteto in kazen,¹⁵ saj otroke vzgajajo v svetu, v katerem je “v celotni psihiatriji in psihologiji postalo modno ... govoriti v pretiranem, dramatičnem jeziku o pogubnih vplivih avtoritete in tradicije” (ibid.: 282–283). V družinsko vzgojo so kot dominantni agenti vdrli strokovnjaki, ki vodijo zmedene, negotove in s krivdo obremenjene starše: “Če otrok noče jesti, kar starši misijo, da bi moral, se starši sklicujejo na medicinske avtoritete. Če ne uboga, obiščejo psihiatra, da pomaga otroku rešiti ‘problem.’” (ibid.: 311). S posegi strokovnjakov se v družinski vzgoji širijo “terapevtski načini razmišljanja, ki diskreditirajo avtoriteto” (ibid.: 315). Vdor v družinsko socializacijo je spremljan s celo vrsto značilnosti: z idejo, da je treba starše vzgajati za vzgojo otrok, saj bo takšna “vzgoja staršev” izboljšala kvaliteto skrbi za otroke” (prim. ibid.: 276); z gibanji za izboljšanje družine (prim.

¹⁵ Očetovska avtoriteta in sploh vsaka vzgojna in socializacijska avtoriteta je v zahodnih vzgojnih in socializacijskih praksah vsaj sumljiva, če ne celo prepovedana. Klasični opis tega stanja je podal že Lasch. V sodobnih ideologiziranih in ideoloških razpravljanih o vzgoji in socializaciji otrok je avtoriteta postala sinonim za vse slabo v vzgoji ter vzrok za vse negativne posledice in težave, ki jih ima posameznik kasneje v življenju. Ta diskurz se je močno uveljavil tudi v Sloveniji. Enako je tudi kazen v današnjih razpravah o vzgoji in socializaciji otrok videna kot problem, in to ne le fizična kazen (ki naj bi bila na primer z novim družinskim zakonikom v Sloveniji tudi zakonsko prepovedana), ampak tudi vsaka druga oblika kazni (govorjenje, da je psihična kazen celo hujša oblika kazni kot fizična kazen, se je povsem udomačilo in je postalo samo po sebi umevno). Kot ustrezná zamenjava za kazen se predlagajo terapevtski ukrepi, kar so natanko tisti ukrepi, za katere Lasch ugotavlja, da predstavljajo temeljno značilnost narcisistične vzgoje in socializacije (prim. Lasch 1979).

ibid.: 277); s poskusi "reševanja družine" (ibid.: 277) ipd. Strokovnjaki staršem dajejo dvosmerne, celo protislovne nasvete, kot je na primer nasvet, da morajo poskrbeti ne le za otrokove, ampak tudi za svoje potrebe (ibid.: 280). Hkrati uvajajo logiko, da naj za otroka namesto staršev raje poskrbijo strokovnjaki, ki so za delo z otroki usposobljeni bolje kot starši: "Na vsaki stopnji otrokovega življenja bo kakšen sodobno organiziran agent staršem povedal: 'Mi lahko to postorimo bolje od vas.'" (ibid.: 311). Socialni delavci so na primer prevzeli pričanje, da otrok ne uničujejo le disfunkcionalne družine, ampak tudi normalne družine, iz česar logično sledi, da imajo socialni delavci neomejeno pravico mešati se v družinske razmere drugih ljudi (prim. ibid.: 275) oziroma da "bi bilo najbolje, da specializirane agencije povsem prevzamejo vzgojo otrok" (ibid.).

Vesna V. Godina
ZAPIS
O PATOLOŠKEM
NARCISU IN
PATOLOŠKEM
NARCISIZMU

Vsa opisana podpora strokovnjakov torej ni povečala operativne sposobnosti staršev, ampak jo je nasprotno – zmanjšala. Starši so pod vplivom nasvetov in vodstva strokovnjakov postali tako negotovi vase, da so deloma ali v celoti operativno nesposobni. Ta operativna nesposobnost se morda najjasneje kaže v tem, da nekateri starši niso sposobni opraviti niti najbolj vsakodnevnih in običajnih reči: "nekateri starši so nesposobni za takšne reši, kot so na primer spraviti otroka v posteljo, če ta protestira, ali kot je obrzdanje otrokove agresivnosti ... prehranjevanje otrok je postal ezoterični obred, ki se ga bo le malo staršev upalo lotiti brez pomoči strokovnjaka" (ibid.: 286, 311).

Zato ni čudno, da so popularni priročniki za starše, kot je bil na primer Spockov, vključevali nasvete z vseh področij, od otroških oblačil (prim. Spock 1973: 44) prek bolezni in prve pomoči (prim. ibid. 406–484) do dojenja (prim. ibid.: 72–105) in navodil "kako otroka navaditi, da bo pil iz skodelice" (ibid. 143).

Z opuščanjem tradicionalnih vzgojnih postopkov starši niso opustili le svoje tradicionalne avtoritete, ki jo je nadomestila avtoriteta strokovnjakov, ampak prav tako tudi tradicionalno kaznovanje otrok. V duhu terapevtske mentalitete je kaznen nadomestila terapija (Lasch 1979: 310). Starši enako kot ostali tradicionalni nosilci avtoritete v duhu terapevtske mentalitete "kadar koli je le mogoče prenašajo

nalogo vsiljevanja discipline na nekoga drugega, tako da se sami lahko prikazujejo kot svetovalci, 'zatočišče' in prijatelj" (ibid.).

Skladno z opuščanjem tradicionalne avtoritete in kazni je bila v družinski socializaciji opuščena tudi tista socializacijska instanca, ki ju je najbolj jasno utelešala: tradicionalna očetovska vloga. Tradicionalnega avtoritarnega in kaznovalnega očeta je v sodobnih družinah nadomestil "odsoten oče" (prim. ibid.: 296), ki "se zdi mnogim opazovalcem najbolj presenetljiva značilnost sodobne družine" (ibid.: 322).¹⁶ Alexander Mitscherlich je že v 60. letih 20. stoletja govoril o tem, da smo "na poti v družbo brez očetov" (prim. Mitscherlich 1984/1963/). Odsotnost očeta v moderni družini pomeni njegovo funkcionalno odsotnost, torej dejstvo, da oče ne glede na svojo telesno prisotnost ali odsotnost ne opravi svoje očetovske funkcije, ki se veže predvsem na klasično razrešitev Ojdipa ter na ključne posledice te razrešitve, kot so na primer separacija otroka od matere in vpeljava Zakona.¹⁷

Funkcionalna odsotnost očeta ima v sodobnih družinah več oblik. Prvo predstavljajo enostarševske družine, kjer ima otrok le mamo in je oče tudi fizično odsoten. Število teh družin se je v zadnjem stoletju na Zahodu močno povečalo, tako zaradi statističnega porasta razvez kot zaradi tega, ker je družina, sestavljena le iz matere in otroka, postala družbeno sprejeta oblika družinskega življenja.¹⁸

16 Kot namreč izpostavlja Lasch, očetje preteklosti "niso bili niti odsotni niti impotentni" (Lasch 1979: 373).

17 V lacanovski psihoanalizi se ta funkcija konceptualizira kot 'Ime Očeta'.

18 Treba je izpostaviti, da lahko očetovsko funkcijo v takšni družini sicer opravi mati, vendar pa tovrstna realizacija očetovske funkcije ne vodi v klasično razrešitev Ojdipa, saj mati v otrokovi libidinalni konstelaciji hkrati zaseda dve izključujoči se mesti: mesto prvega Vsemogočnega Velikega Drugega (objekt nege) in mesto očetovskega Velikega Drugega. Če prvi Veliki Drugi deluje po logiki kaprice, torej kot kapriciozni Veliki Drugi, potem očetovski Veliki Drugi deluje kot Veliki Drugi Zakona, torej kot Veliki Drugi, podrejen socialnim pravilom, moralnemu kodu (prim. Žižek 1984: 12). Sinteza teh dveh instanc v eno sinhrono delujočo instanco ni mogoča. Otrok matere, ki sama izvrši očetovsko funkcijo, ima ob sebi nemogočo instanco, ki jo morda najbolj slikovito opiše Freudovo vprašanje o tem, kaj ženska v resnici hoče: ko se namreč otrok naslavlja na takšno mamo, ne more nikoli vedeti, kaj ona hoče, po katerem principu naj deluje, ali po principu kaprice ali po principu Zakona. To pa bistveno določa in omejuje tako otrokov razvoj kot tudi razvoj njegovih značilnosti.

Vesna V. Godina
ZAPIS
O PATOLOŠKEM
NARCISU IN
PATOLOŠKEM
NARCISIZMU

Drugo skupino predstavljajo vsaj na videz popolne družine, torej družine, v kateri ima otrok tako očeta kot tudi mamo, vendar oče ne izvede več očetovske funkcije, temveč se z vzgojo in socializacijo otrok ne ukvarja (tradicionalno slovenski pristop), ali pa v vzgoji in socializaciji otroka predstavlja prav tako kot mama objekt nege, nekakšno drugo mamo (vedno bolj prevladujoč pristop v sodobnih zahodnih, tudi slovenskih družinah). V tem primeru ima otrok v družini funkcionalno dve mami in nobenega očeta, kar predstavlja izjemno zapleteno objektno situacijo, ki mu vsaj praviloma onemogoča klasično razrešitev Ojdipa. Funkcionalna odsotnost očeta se v praksi udejanja skozi zahtevo po ukinitvi dvotirne vzgoje, ki je bila skupaj z avtoriteto in kaznijo razumljena kot temeljna napaka tradicionalne družinske socializacije otrok.¹⁹

Funkcionalna odsotnost očeta pa ni bistvena zgolj zato, ker nerealizirana očetovska funkcija pomeni nerealizirane objektno odnose z očetom, temveč tudi zato, ker bistveno določi odnos med mamo in otrokom. V družini s funkcionalno odsotnim očetom postane namreč mati dominanten starš. Ob tem sodobna mati, kot izpostavlja Lasch, “*skuša biti idealen starš tako, da svoje pomanjkanje spontanih občutkov do otroka kompenzira s tem, da ga duši s skrbnostjo. Abstraktno prepričana, da si njen otrok zasluži le najboljše, s pretirano prizadevnostjo ureja sleherno podrobnost njegovega življenja ter s tem*

Primer, da očetovsko funkcijo opravi nekdo drug, ne biološki oče, je sicer medkulturno znana praksa. V evropskih kulturah, tudi pri Slovencih, je znano, da jo lahko opravi na primer dedek ali brat, pri Trobriandcih jo opravi mamin brat (torej stric) itd. Evidenca kaže vsaj dvoje: prvič, da je za otroka ključno, da nekdo, ki ni mati, opravi to funkcijo; in drugič, da bo variiranje osebe, ki to funkcijo opravi, povzročilo tudi variiranje razrešitve Ojdipa (Malinowski je trobriandsko različico te razrešitve poimenoval 'trobriandski kompleks' – prim. Malinowski 1953). V antropologiji se je na tej osnovi uveljavilo tudi razlikovanje med biološkim in socialno-kulturnim očetom (prim. Mair 1992/1965/: 93–94.). Slednji je tisti moški, ki opravi očetovsko funkcijo. Je pa zanimivo videti, da danes v nekaterih drugih disciplinah izpostavljajo ugotovitve, da očetovsko funkcijo lahko opravi tudi oseba, ki ni biološki oče, kot pomembno novost (prim. Žerjav 2010). Antropološki material kaže še nekaj drugega: da namreč ni nujno, da to funkcijo opravi določena konkretna oseba, da zadostuje, če jo opravi simbolna instanca, na primer duh prednikov, božanstvo ipd. Tak je primer plemena Na v Yunnanu na Kitajskem, kjer očetovsko funkcijo opravi boginja Aboagdu (prim. ibid.: 206). Za slednjo informacijo se zahvaljujem Mitji Tomažiču.

19 Socializacijsko imamo v družini opraviti s tremi možnimi situacijami: s situacijo, kjer svojo funkcijo opravi fizično prisoten oče; s situacijo, kjer očetovsko funkcijo opravi mati; in s situacijo, v kateri očetovske funkcije ne opravi nihče. Vse tri imajo za možnost razreševanja Ojdipa odločilen pomen in kot takšne dolgoročno opredelijo otroka.

uničuje otrokovo sposobnost, da si pomaga sam. Kot ugotavlja Kohut, pušča otroka v občutku, da 'nima lastnih možganov'” (Lasch 1979: 296).²⁰

Tudi ta sodobna mati je rezultat opustitve tradicionalne materinske vloge. Slednja je bila prav tako kot tradicionalna očetovska vloga v 20. stoletju tarča strokovnjakov, ki so najprej napadli materinski instinkt kot temelj materinske vloge (prim. ibid.: 279), nato pa ostro kritizirali povprečno ravnanje matere z otrokom, kar je vodilo v uničenje samozaupanja in samozadovoljstva mater (prim. ibid.). Odslej ni več mati tista, ki najbolje ve, kaj je dobro za otroka, ampak so to strokovnjaki. Nove matere ostanejo v polju otrokove vzgoje in socializacije negotov starši, ki prebira priročnike in vzgaja otroka po navodilih zdaj tega, zdaj onega strokovnjaka.

Posebno poglavje v sodobnih družinah predstavljajo narcisistične matere, ki s svojo vzgojo “ustvarijo obrazec narcisistične odvisnosti, ki ga tako pogosto srečujemo v *borderline* stanjih” (ibid.: 293).²¹ Tudi Kernberg v zvezi s patološkimi narcisi oziroma patološkim narcisizmom izpostavlja, da je “*prevladovanje kronično hladne narcisistične in hkrati pretirano zaščitniške materinske figure ... glavni etiološki dejavnik psihogeneze te patologije*” (Kernberg 1975: 276). Kot ključno značilnost izpostavi predvsem njihovo hladnost in prikrito agresivnost. Tako pravi dobesedno:

“Kronično hladne starševske figure s prikrito, toda intenzivno agresijo, so zelo pogoste značilnosti ozadja teh pacientov. Slika številnih primerov, ki sem jih lahko preučil ali obravnaval, vedno znova vsebuje

20 Originalni Kohutov primer je naslednji: “*Pacientova mama je bila z njim (t. j. s pacientom) močno prepletena in ga je nadzirala ter kontrolirala. Natančno uro njegovega dojenja in kasnejše hranjenja je določala budilka, ki jo je mati uporabljala kot podaljšek lastne potrebe po nadziranju otrokovih aktivnosti, kar spominja na sredstva, ki jih je pri svojih otrocih uporabljal Schreberjev oče ... in tako je otroka vedno bolj preveval občutek, da nima lastnega uma.*” (Kohut 1975: 103–104)

21 Termina ‘*borderline*’ ne bomo slovenili, čeprav ga običajno prevajajo kot ‘mejno stanje’/‘mejna stanja’, nekateri tudi kot ‘mejne osebnostne motnje’ ali MOM (prim. Mason, Kreger 2011/2010/), in sicer zato, ker termin ‘*borderline*’ jasno in enopomensko označuje značilen libidinalni ustroj posameznika, kar pa se pri slovenjenju v (večpomensko) ‘mejno stanje’ (lahko) izgubi. V angleščini je poleg termina *borderline* v uporabi tudi termin ‘*borderline personality disorder*’ ali BPD (prim. Elliott, Smith 2009).

starševsko figuro, najpogosteje mamo ali njen nadomestek, ki v do potankosti organiziranem domu na zunaj funkcionira dobro, kar pa spremlja velika mera hladnosti, indiferentnosti, neverbalizirane kljubovalno-maščevalne agresije.” (ibid: 235)

Omenjena družinska konstelacija hkrati pomeni radikalno redefinicijo ne le tradicionalnih vlog očeta, matere in otroka, ampak tudi hierarhičnih razmerij med njimi. Če je bila v tradicionalni družini hierarhija sestavljena iz otroka, ki je bil podrejen materi, ta je bila podrejena očetu, vsi skupaj pa so bili podrejeni Zakonu,²² je hierarhija v moderni družini povsem drugačna; tu je oče podrejen materi, ta pa otroku, ki zaseda ne le centralno, ampak tudi najvišje mesto. Otrok ima, kot izpostavlja Lasch, v družini “poseben položaj, ali zaradi njegovih dejanskih nadarjenosti ali pa zato, ker ga eden od staršev obravnava kot nadomestek za odsotnega očeta, mamo ali partnerja” (ibid.: 295). Ali kot dobesedno izpostavi Kernberg v zvezi s pacienti, ki so patološki narcisi: “Ti pacienti pogosto zasedajo v svojih družinah privilegiran položaj, pa naj bo zato, ker so edinci, ali ker so ‘briljantni’ otroci, ali ker so tisti, ki naj bi izpolnili pričakovanja družine; precejšnje število jih je v svojem otroštvu v družini igralo vlogo ‘genija.’” (Kernberg 1975: 235). Kot izpostavlja Lasch, je prav to tudi najbolj razpoznavna značilnost družin, ki jih drži skupaj narcisistični način življenja (Lasch 1979: 295). V nadaljevanju povzema Kohutovo mnenje, da te družine zaradi narcisističnih motenj enega člana trpijo bolj, kot bi trpele od prave psihoze, saj je bolnik s psihozo deležen manj podpore širšega okolja kot patološki narcis, ki udejanja idealnega posameznika sodobne potrošniške družbe (ibid.: 295–296).²³

22 Te tradicionalne hierarhije mnogokrat niso ustrezno razumeli in interpretirali. Zelo pogosta so namreč razumevanja, da je v tradicionalni družini najvišjo pozicijo zasedal oče, kar ni točno. Skladno s tem razumevanjem je tudi poimenovanje tovrstne družine kot patriarhalne družine.

23 Idealnega zato, ker je svojo libidinalno ekonomijo najbolje prilagojen zahtevam in potrebam sodobnih zahodnih kapitalističnih družb. Kot izpostavlja Lasch dobesedno: “Realistično gledano se zdi, da je narcisizem najboljši način za spoprijemanje z napetostmi in tesnobami sodobnega življenja in zato prevladajoči družbeni pogoji težijo k temu, da obelodanijo narcisistične lastnosti, ki so v različnih stopnjah prisotne pri vsakem posamezniku.” (Lasch 1979: 101)

Tovrstna družinska socializacija ima za otroka in njegov razvoj usodne posledice, ki so bile že natančno popisane in analizirane. Lasch je že ob koncu 70. let prejšnjega stoletja kot najpomembnejše izpostavil naslednje: opuščanje tradicionalne avtoritete ne pomeni konca omejitev, ampak omejitvam le jemlje racionalno osnovo, s čemer pa preprečuje upor (prim. ibid.: 316); ukinjanje tradicionalne avtoritete ne rezultira v svobodi, ampak v popolnem opustošenju (prim. ibid.: 282); vpeljava terapevtskega nadzora pomeni v resnici prehod na bolj učinkovit znanstveni terapevtski nadzor posameznikov (prim. ibid.: 314); izginjanje starševske avtoritete samo po sebi vsajuje v mlade karakterne značilnosti, ki jih potrebuje skorumpirana, permisivna, hedonistična kultura (prim. ibid.: 305); takšna socializacija otroku otežuje odraščanje, to je, “če starejši od mladih nič ne zahtevajo, jim tako rekoč onemogočijo, da odrastejo” (ibid.: 245); če starši otroka ne kaznujejo, to spodkopava otrokovo samospoštovanje (prim. ibid.: 316); tovrstna socializacija “onemogoča otrokovo iniciativo ter to, da razvije samoobvladovanje in samodisciplino” (prim. ibid.: 304) ter proizvaja “osvojenost od emocionalne navezanosti na lastne starše” (prim. ibid.: 279), ki je spremljana s tem, da se otrok ne more identificirati najprej s starši in nato z drugimi socialnimi avtoritetami (prim. ibid.: 158); s to socializacijo je povezana naraščajoča stopnja kriminalitete, mladoletniškega prestopništva, samomorov in psiholoških zlomov (prim. ibid.: 289) itd.

Dve za našo razpravo ključni posledici tovrstne družinske situacije sta neuspela klasična razrešitev Ojdipa ter z njo povezan “zaton superega” (ibid.: 305) oziroma “odsotnost razvoja superega” (Kernberg 1975: 254). Obe sta neposredno povezani z zatonom avtoritete staršev (prim. Lasch 1979: 305) in z odsotnostjo klasične moralne instance (v literaturi in vsakodnevnem življenju imenovana ‘vest’) oziroma z odsotnostjo Ideala jaza pri narcisistično socializiranih posameznikih,²⁴ kar onemogoča razvoj normalnega sekundarnega narcisizma,

24 Ta odsotnost je po Kernbergu lahko popolna ali delna (prim. Kernberg 1975: 253). Kot dobesedno pravi: “Vendar pa nekateri od teh pacientov v nekaterih področjih premorejo depersoniziran in abstraktni superego. Tako so lahko na primer v številnih situacijah pošteni, lahko držijo obljube in so zmožni emocionalno neinvolveranih vsakodnevnih interakcij z drugimi. Lahko občutijo sram ali

saj posamezniku umanjka instanca, v katero bi preusmeril svojo libidinalno investicijo. Posledično libido ostaja fiksiran na instanco nefreudovskega Jaza oziroma 'patološkega *selfa*', ob čemer posameznik ne preorientira svojega občudovanja iz sebe na Ideal jaza, ki ga ni, enako kot ga ne preorientira na zunanje objekte. Občudovanje zato ostane trajno fiksirano na 'patološki *self*', pri čemer lahko zaradi odsotnosti normalne strukturiranosti Jaza in Ideala jaza ohranja stabilnost libidinalne strukture zgolj ob zunanji podpori v obliki občudovanja drugih, ob podporni terapiji ipd.

Če povzamemo: sodobni patološki narcisi so tisti posamezniki praviloma zahodnih potrošniških družb,²⁵ ki so rezultat socializacije in vzgoje otrok brez avtoritete in kazni, ki ju je v vzgoji zamenjala t. i. terapevtska mentaliteta. So posamezniki brez klasično razrešenega Ojdipa, ki jim zato umanjajo rezultati oziroma značilnosti, ki iz takšne razrešitve izhajajo, predvsem klasično strukturirani instanci Jaza in Ideal jaza. Za razumevanje sodobnega patološkega narcisizma pa je treba poleg že omenjene odsotnosti klasičnega Ideala jaza izpostaviti še nekatere druge značilnosti sodobnih patoloških narcisov.

3. ZNAČILNOSTI PATOLOŠKEGA NARCISA

Že Freud je ugotavljal, da je s patološkim narcisizmom povezana vrsta psiholoških značilnosti posameznikov, med katerimi je omenjal nejasno, razpršeno nezadovoljstvo z življenjem, izenačeno z brezciljno, nesmiselno eksistenco, nihanje samozavesti, nihanje volje do življenja, kar je vse pogosto povezano z depresijo (prim. Lasch 1979: 42). Sodobni opisi natančneje izpostavljajo vrsto

krivdo, če kršijo manj pomembne konvencije, ki zadevajo medosebne odnose. Ti pacienti imajo boljše prognoze kot tisti, pri katerih je ostalo zelo malo te 'minorne moralnosti'. Pacienti, ki daljše obdobje lažejo analitiku, enako kot tudi drugim ljudem, ali ki prakticirajo druge oblike antisocialnega vedenja, imajo slabo prognozo. Verjetno sploh ni treba posebej izpostavljati, da ima antisocialna osebnostna struktura, ki predstavlja ekstremno obliko te odsotnosti razvoja superega, od vseh najslabšo prognozo." (ibid.: 253–254).

25 Patološki narcisi se pojavljajo tudi v drugih družbah. Tako je na primer Katarina Vodopivec v svoji raziskavi dokazala, da so pomembno prisotni že v slovenski šolski socializaciji in vzgoji, skupaj z navodili za narcisistično socializacijo in vzgojo vred (prim. Vodopivec 2008).

značilnosti, ki morajo biti za to, da se posameznika lahko klasificira kot patološkega narcisa, večinsko prisotne.

Ameriška psihiatrična zveza je v svojih merilih za kategorizacijo duševnih bolezni patološki narcisizem opredelila kot narcisistično motnjo osebnosti (Narcisistic Personality Disorder – NPD) z naslednjimi značilnostmi (prim. DSM-IV-TR, 1999):²⁶

- "Občutek veličastnosti oz. grandioznosti in pomembnosti, povezano s pretiravanjem glede dosežkov, talentov, pomembnosti, vrlin, kontaktov ter posameznikovih osebnostnih lastnosti; to pretiravanje lahko doseže stopnjo laganja; omenjene lastnosti so povezano z zahtevo po priznanju večvrednosti, ki ni utemeljena na dejanskih dosežkih;
- obsedenost s fantazijami o izjemnem uspehu, slavi, izjemni moči oziroma vsemogočnosti, omnipotentnosti, izjemni bistrosti (gre za t. i. kognitivni tip narcisizma) oziroma izjemni telesni lepoti in/ali seksualnosti (gre za t. i. somatski tip narcisizma) oziroma idealni, vseprežemajoči ljubezni in strasti;
- prepričanje o lastni edinstvenosti in posebnosti, povezano s prepričanjem, da lahko to edinstvenost in posebnost razumejo le drugi enako izjemni in edinstveni ljudje oziroma posamezniki z visokim družbenim statusom;
- zahteve po pretiranem občudovanju, laskanju, pozornosti in potrjevanju oziroma, če to spodleti, želja po ustrahovanju in razvpitosti (t. i. narcisistična dopolnitev);
- želja po naslavljanju z nazivi in zahteva po uslužnosti ter ne-utemeljena pričakovanja po posebnem naklonjenem prioritetenem obravnavanju;
- izkoriščanje drugih za doseganje svojih ciljev;
- odsotnost empatije oziroma nesposobnost ter nepripravljenost istovetiti se z dosežki, čustvi, potrebami, prioriteta in izbirami drugih;
- zavidanje drugim ter prizadevanje za uničenje objekta lastne frustracije, spremljano s paranoidnim prepričanjem, da si tudi drugi prizadevajo za isto;

26 Posameznik, kategoriziran kot oseba z narcisistično motnjo osebnosti, mora izpolnjevati vsaj sedem od naštetih devetih kriterijev (prim. DSM-IV-TR, 1999).

- *arogantno, ošabno obnašanje, občutek superiornosti, vsemogočnosti, vsevednosti, nepremagljivosti ter neobčutljivost za zakon, kar je vse spremljano z besnenjem kot posledico frustracij in konfrontacij z manjvrednimi in nepomembnimi drugimi.”*

Lasch v svoji analizi sodobnih patoloških narcisov naštetim značilnostim doda bolj literarne opise. Tako pravi, da nam pojem patološkega narcisizma “nudi precej točen portret ‘osvobojene’ osebnosti našega časa, z njenim šarmom, z njeno psevdo zavestjo o lastni situaciji, z njeno promiskuitetno panseksualnostjo, z njeno obsedenostjo z oralnim seksom, z njenim strahom pred kastrirajočo materjo (gospa Portnoy), z njeno hipohondrijo, zaščitniško plitkostjo, z njenim begom pred odvisnostjo, z njeno nesposobnostjo, da žaluje, z njenim paničnim strahom pred starostjo in smrtjo” (Lasch 1979: 101). Ali povedano še natančneje, sodobni patološki narcis je oseba, ki:

“Sanjari o svoji vsemogočnosti in močno verjame, da ima pravico izkoriščati druge ... V superegu teh pacientov prevladujejo arhaični, kaznujoči, sadistični elementi, ki se podrejajo družbenim pravilom bolj iz strahu pred kaznijo kot iz občutka krivde. Svoje z besom prežete potrebe in pohote doživljajo kot izjemno nevarne in proti njim gradijo obrambe, ki so enako primitivne, kot so same želje, ki jih želijo zadušiti ... z lahkoto upravlja z vtisi, ki jih naredi na druge, je pohlepen, ko gre za občudovanje, ter prezira vse tiste, ki mu občudovanja ne izkazujejo in s katerim manipulira; čuti nenasitno lakoto po emocionalnih izkušnjah, s katerimi bi izpolnil svojo notranjo praznino ... Čeprav narcis lahko funkcionira v vsakdanjem življenju in čeprav pogosto očara druge ljudi (velikokrat tudi s ‘psevduvidom v svojo osebnost’), njegovo necenjenje drugih in pomanjkanje resničnega zanimanja za druge siromaši njegovo življenje in krepí ‘subjektivno doživljanje izpraznjenosti’. Ker se ni na noben način resnično angažiral v svetu – kljub svojim pogosto pretiranim ocenam o lastnih intelektualnih sposobnostih – ima majhno zmožnost sublimiranja. Zaradi tega neizogibno potrebuje stalno odobravanje in občudovanje drugih. Mora se prilepiti na nekoga in živeti skorajda parazitsko življenje ... Takšni ljudje v izjemno potencirani meri izražajo obsedenost s slavnimi ter hkrati odločnost, da tudi sami dosežejo slavo ... Obožujejo heroje, čeprav se bodo obrnili proti njim takoj, ko jih le-ti razočarajo ... Narcis

se ne more poistovetiti z drugimi, ne da bi tega drugega doživljal kot lastni podaljšek ... V teh pogojih pa je njegov superego sestavljen iz introjekcij staršev, ne pa iz identifikacij z njimi. Ta superego egu vsiljuje pretirano visoke standarde slave in uspeha in ga obsoja z divjo okrutnostjo vsakič, kadar teh standardov ne uspe doseči. Iz tega izhajajo oscilacije v ravni samospoštovanja, ki so tako pogoste pri narcisističnih pacientih.” (ibid.: 42–43, 85, 155–156, 158, 305)

Žižek (po Kernbergu) v svoji analizi patološkega narcisa izpostavi osem temeljnih značilnosti, in sicer:

“[V] prvem približku je PN [...] prilagojen okolju, uspešno ‘funkcionira’, včasih celo socialno ‘blesti’ in dominira v svojem okolju, vendar pa ob njem kmalu naletimo na neko temeljno protislovje: PN prezira soljudi, jih izkorišča, vidi v njih le sredstvo za svojo afirmacijo, hkrati pa je povsem odvisen od njihovega priznanja in občudovanja, obstaja le prek ugleda, ki ga ima v očeh vrstnikov [...]; - skoraj popolna nezmožnost empatije: PN se ne more nikoli zares ‘vstopiti v drugega’, se ‘vživeti’ vanj, izkusiti to, čemur pravimo ‘globina osebnosti’, brezno subjektivnosti [...]; – od tod je kajpada jasno, da je za PN razpoložljivost soljudi nekaj samoposebiumevnega: najbolj naravna stvar na svetu je, da ravnamo s soljudmi brez slehernega obzira, da se jih zgolj poslužujemo [...] zato imamo pri PN pogosto občutek globoke indiferentnosti, hladu in preračunljivosti [...]; – iz povedanega je prav tako že jasno, da je PN nezmožen resnične navezanosti na drugega, odvisnosti od drugega: odvisnosti v pomenu zaveze in obveze, angažmaja, zaupanja, predanosti[...]; – vsak Narcis se ima v svoji notranjosti za izjemo, za nekakšnega ‘izobčenca’: na zunaj seveda spoštuje ‘pravila igre’, je konformist, vendar v resnici ‘igre ne jemlje resno’, ‘igra jo’ le zato, da bi se izognil kazni in socialno uspel[...]; – pri PN naletimo na patološki strah pred sleherno obliko neuspeha [...]; – PN je povsem nezmožen pravega žalovanja: ko je soočen z izgubo bližnje osebe, izbruhne v nemočen bes [...]; – in končno še zadnja poteza, ki nas vrne k začetnemu paradoksu: PN je v temelju nezmožen uživanja, ker je pri njem uživanje povsem odtujeno, povnanjeno v drugem – uživanje sovпада s tem, da mu drugi (vrstniško okolje) prizna njegovo uživanje.” (Žižek 1985: 111–112).

Sam Kernberg ključne značilnosti patološkega narcisa opredeli v primerjavi z infantilnim (tj. primarnim) narcisizmom in normalnim (tj. sekundarnim narcisizmom). Ko primerja infantilni in patološki narcisizem, izpostavi pet ključnih razlik. Prva zadeva razliko v idejah o lastni grandioznosti. S tem v zvezi Kernberg pripominja, da so "grandiozne fantazije normalnih malih otrok, njihovi jezni poskusi kontrolirati mamo in biti v centru pozornosti vseh ... bistveno bolj realistični, kot je to primer pri narcisističnih osebnostih" (Kernberg 1975: 272). Druga bistvena razlika zadeva zmožnost libidinalne investicije v druge: "Zmožnost dve leti in pol starega otroka, da ohrani libidinalno investicijo v mamo med začasnimi ločitvami, je v ostrem nasprotju z nesposobnostjo narcisističnih pacientov, da bi ohranili odvisnost od drugih (vključno z analitikom), ki kakorkoli presega neposredno zadovoljitev potrebe" (ibid.: 272–273).²⁷ Kot tretjo izpostavi razliko v zmožnosti zadovoljitve narcisističnih potreb malega otroka in patološkega narcisa: "Normalni infantilni narcisizem se odraža v otrokovih zahtevah, ki so povezane z realističnimi potrebami, medtem ko so zahteve patološkega narcisizma ekscesne in ne morejo biti nikoli zadovoljene" (ibid.: 273). Četrta razlika zadeva dejstvo, da je "hlad ... pacientov s patološkim narcisizmom v obdobjih, ko njihova sposobnost za socialno očaranje ne deluje ... v ostrem nasprotju s toplino vaseosrediščenega malega otroka" (ibid.). Kot zadnjo, peto razliko izpostavlja ekskluzivnost zahteve po občudovanju: "Normalne infantilne narcisistične fantazije moči in bogastva in lepote ... ne predpostavljajo ekskluzivne posesti vsega, kar je na svetu vredno in kar je mogoče zavidati; ... to pa je značilna fantazija narcisističnih osebnosti" (ibid.). V nadaljevanju Kernberg izpostavi tudi, da patološkega narcisizma ne gre razumeti kot zgolj ene same vrste motenj, ampak da gre za kontinuum od normalnega odraslega narcisizma do najbolj boleasnih oblik patološkega narcisizma (ibid.: 330), pri čemer še najlažje motnjo predstavlja patološka identifikacija *selfa* z infantilnimi objekti (ibid.), najtežjo

27 Kernberg natančno analizira nezmožnost ohranjati stabilno navezanost na analitika (prim. Kernberg 1975). Tako dobesedno izpostavlja, da je pri pacientih s patološkim narcisizmom "idealizirani analitik zgolj njihov podaljšek, ali pa so sami podaljšek idealiziranega analitika; v obeh primerih gre za isto situacijo" (ibid.: 236). Ta nezmožnost stabilne navezanosti na analitika pa bistveno določi tudi možne rezultate same obravnave pacienta.

pa čisti patološki narcisizem oziroma posamezniki (ibid.), ki delujejo kot *borderline* posamezniki²⁸ (ibid.: 266, 268), oziroma tisti, ki kažejo popolnoma antisocialno vedenje (ibid.: 254).²⁹

Po Kernbergovem mnenju je za patološke narcise značilna izrazita motenost odnosov z drugimi, ki se kaže na primer kot nesposobnost odnosov z drugimi (ibid.: 236 idr.), doživljanje drugih le kot svoj podaljšek, ki ga po potrebi uporabijo in po uporabi zavržejo (ibid.), odvisnost od občudovanja oziroma od socialnega priznanja drugih (ibid.: 237), pri čemer te druge obenem prezirajo,³⁰ oboževanje herojev oziroma slavni posameznikov (ibid.: 236) itd. Hkrati jih preganja občutek praznine (ibid.), kronično se dolgočasijo (ibid.), zavidajo drugim vse, kar imajo (ibid.), itd. Eden od Kernbergovih opisov patološkega narcisa se na primer glasi takole:

28 Na tem mestu nimamo možnosti podrobneje predstaviti odnosa med *borderline* posamezniki in patološkimi narcisi. Omenimo le, da je po Kernbergu patološki narcisizem podskupina *borderline* osebnostnih motenj, oziroma da govori dobesedno o "podskupini *borderline* pacientov, namreč o narcisističnih osebnostih" (Kernberg 1975: xii), za katere je značilno, da je njihova "as-if osebnost" *borderline* osebnost (ibid.: 13). To seveda pomeni, da je za razumevanje patološkega narcisizma še kako ključno razumeti tudi *borderline* motnje. Kernberg je tudi prvo polovico svoje klasične študije *Borderline Conditions and Pathological Narcissism* posvetil prav *borderline* posameznikom (prim. Kernberg 1975: 3–213), pri čemer kot njihove ključne značilnosti v diagnostičnem smislu našteje anksioznost, polisimptomatske nevroze, polimorfno perverzno orientacijo v spolnosti, 'klasično' predpsihotično osebnostno strukturo, impulzivne nevroze in odvisnosti, karakterne motnje 'nižjega reda', kot strukturne karakteristike pa nespecifične manifestacije šibkega ega, primarne miselne procese, specifične defenzivne operacije na ravni *borderline* osebnostne organizacije ter patologijo internaliziranih objektnih odnosov (ibid.: 3–49). Podrobnih opisov naštetega na tem mestu ne moremo predstaviti, zadošča naj kratka Žižkova skica, po kateri sta patološki narcisizem in *borderline* povezana takole: "Patološki narcisizem zajema, nekoliko poenostavljeno in v prvem približku, vse simptome *borderline* + tako imenovani 'patološki', 'veliki' Jaz ... pri *borderline* problem ni v premočni represiji, v potlačitvi nagonskih silnic, kar bi nato sprožilo nevrotične reakcije v obliki simptomalnih 'vrnitev potlačenega', marveč nasprotno v sami slabotnosti jaza, v tem, da se pacientov jaz sploh ni izoblikoval do stopnje, na kateri bi lahko opravil svojo integrativno funkcijo" (Žižek 1985: 113). Ali kot razliko med *borderline* in patološkim narcisizmom opiše Kernberg: "Ker razlikuje mnoge paciente s patološkim narcisizmom od običajnih *borderline* pacientov, je njihovo relativno dobro socialno funkcioniranje, njihova boljša kontrola impulzov ter tisto, kar bi lahko opisali kot 'pseudosublimacijski' potencial, namreč sposobnost za aktivno, konsistentno delo na nekaterih področjih, ki jim omogočajo delno zadovoljitev njihovih ambicij po veličini ter doseganje občudovanja drugih ... Razlika med narcisistično osebnostno strukturo in *borderline* osebnostno organizacijo je v tem, da pri narcisistični osebnosti obstaja integriran, vendar zelo patološki self" (Kernberg 1975: 229, 265).

29 Kernberg antisocialno vedenje razume kot skrajno obliko patološkega narcisizma (Kernberg 1975: 254).

30 S tem v zvezi Kernberg govori o 'tragediji' patoloških narcisov: "To je tragedija teh pacientov: da potrebujejo toliko od drugih, ne da bi bili sposobni biti hvaležni za to, kar prejemajo." (ibid.: 237).

“Ti pacienti predstavljajo primere skrajne absorbcije samih sebe, ki gre z roko v roki z izjemno dodelano, gladko in učinkovito socialno adaptacijo, toda z resnimi težavami v njihovih odnosih z drugimi ljudmi. Predstavljajo različne kombinacije intenzivne ambicioznosti, grandioznih fantazij, občutkov inferiornosti in pretirane odvisnosti od zunanjega občudovanja in priznanja; trpijo zaradi kroničnih občutkov dolgočasje in praznine, stalno iščejo zadovoljitev lakote po briljantnosti, bogastvu, moči in lepoti ter imajo resne primanjkljaje v svoji zmožnosti ljubiti in biti osredotočeni na druge. Druge prevladujoče značilnosti vključujejo odsotnost zmožnosti za empatično razumevanje drugih, kronično negotovost in nezadovoljstvo s svojim življenjem, zavestno ali nezavedno izkoriščanje in brezobzirnost do drugih in še prav posebej prisotnost kronične, intenzivne zavisti in obramb zoper to zavist.” (ibid.: 331).³¹

Vsi analitiki sodobnih patoloških narcisov pa kot morda najbolj ključno značilnost tovrstnih posameznikov izpostavljajo prisotnost “grandioznega selfa” (ibid.: 332) oziroma Velikega jaza. Kernberg ga definira kot “patološko kondenzacijo rudimentov realnega selfa, idealnega selfa in idealnih objektov iz zgodnjega otroštva, kar pomeni, da vključuje nekatere komponente, ki bi bile drugače vključene v superego. Rezultat tega je, da je integracija superega defektna, da se meje ega in superega na določenih področjih prekrivajo ter da je celoten notranji psihični svet objektnih odnosov deteritoriziran; nadomeščen je z grandioznim selfom in z nejasnimi reprezentacijami selfa in drugih ter s potencialnimi podobami, ki predstavljajo neintegrirane sadistične predhodnike superega” (ibid.; prim. tudi 231, 235 idr.).³² Posledično posameznika ne obvladuje klasični moralni Ideal jaza, ampak prav ti “sadistični predhodniki superega” (ibid.: 283). Tako superego patološkega narcisa “vsebuje v glavnem derivate primitivnih, agresivnih, deformiranih predstav o starših,

31 To je seveda zgolj eden od mnogih klasičnih Kernbergovih opisov patološkega narcisa. Drugi znan opis je najti v istem viru, na začetku razprave o *borderline* posamezniku (prim. Kernberg 1975: 17).

32 Ali kot to sintezo opisuje Žižek: “Veliki Jaz kot osrednja integrativna instanca patološkega narcisa (je) rezultat fuzije treh elementov: (1) realnega Jaza (samozaznave subjekta kot posebnega, dejanskega bitja), (2) idealnega Jaza (idealizirane podobe, ki jo ima subjekt o sebi) in (3) idealnega objekta (idealnega drugega, bližnjika, ki ga patološki narcis doživlja kot podaljšek, kot del lastnega ‘velikega Jaza’).” (Žižek 1985: 113).

ki jim manjka tako normalna integracija agresivnih predhodnikov z idealom jaza in z idealnimi podobami objektov kot tudi kasnejša depersonifikacija in abstrakcija superega” (ibid.: 253).

Ali kot to dinamiko opiše Žižek: pri patološkem narcisu imamo torej “šibek jaz, ki regredira v primarne oblike mišljenja in primitivne obrambne mehanizme, s patološko relacijo do objektov itd., vendar pa vse te slabosti nekako ‘kompenzira’ z ‘velikim Jazom’, patološko tvorbo, ki namesto ‘normalnega’ Jaza opravi integrativno funkcijo” (Žižek 1985: 111).³³

Stopitev omenjenih teh treh instanc, ki so pri posamezniku, ki je Ojdipa razrešil klasično, ločene, ima za patološkega narcisa usodne posledice. S to stopitvijo se namreč “izgubi kritična distanca med realnim jazom in objektom, distanca, ki ‘normalnega’ subjekta žene k nenehnemu izboljševanju, približevanju Idealu” (Žižek 1985: 113). Pri patološkem Narcisu je “realni Jaz že itak neposredno stopljen z idealnim” (ibid.), kar pomeni, da patološki narcis ne teži k lastnemu izboljševanju zato, da bi se približal lastnemu idealu, temveč zato, da bi si pridobil socialni aplavz, od katerega je odvisna stabilnost njegovega velikega Jaza. Po drugi strani pa z zgoraj omenjeno stopitvijo tudi “idealizirani Drugi ... izgubi kritične poteze in nastopi predvsem v obliki vsemogočnega ‘dobrega Drugega’, subjektovega skritega zaščitnika, ki skrbi za njegovo dobrobit in garantira njegovo narcisistično zadovoljitev” (ibid.). Ker patološki narcis ne razlikuje svoje samopodobe niti od Ideala jaza niti od idealnega drugega, je za njegov libidinalni ustroj značilna odsotnost kritične instance, kar se kaže v odsotnosti in nezmožnosti kritične distance tako do samega sebe kot tudi do lastnih ravnanj. Pri patološkem narcisu torej kritična instanca ne nastopa niti v obliki vesti, ki opazuje in razsoja o posameznikovem vedenju, niti v obliki ideala, ki se mu skuša posameznik s svojimi ravnanji približati. Kritična instanca pri njem nastopa v povsem drugačni obliki, namreč v obliki “sodomazohistične ga nadjaza” (Lasch), oziroma kot “sadistični predhodniki superega”

33 Dejstvo, da je patološki narcis posameznik, ki ga obvladuje Veliki Jaz oziroma grandiozni self, pa ima za vedenje posameznika usodne posledice. Grandiozni self namreč “dovoljuje zanikanje odvisnosti od drugih, varuje posameznika pred narcisističnim besom in zavistjo, ustvarja predpogoje za trajno necenjenje in razvrednotenje drugih, in prispeva k pohabi tako narcisističnih kot tudi objektnih investicij” (Kernberg 1975: 283).

(Kernberg 1975: 283), kot “neka grozljiva, slepa, kruta, paranoidna, ogrožajoča nadjazovska sila, ‘zla usoda’, utelešena v ‘sovražniku’, v katerega subjekt kajpada projicira svojo lastno agresivnost” (Žižek 1985; 113).³⁴ To pa pomeni, da je patološki narcis “v resnici nemočen, zgrožen subjekt, žrtev krutega, neobvladljivega nadjaza, subjekt, ki se ne more najti, ko je soočen z nedoumljivimi zahtevami okolja in s svojo lastno agresivnostjo. V osnovi imamo tu opraviti s predojdipsko situacijo: na eni strani vsemogočna, varujoča, skrbčea Mati, model ‘idealnega objekta’, na drugi strani agresivno, grozljivo, neobvladljivo okolje ... in narcisistični ‘veliki Jaz’ je zgolj reakcijska tvorba, reakcija na to nerazrešeno, nesimbolizirano konfliktno situacijo, je edini način, kako jo lahko subjekt prenese: tako, da si izgradi ‘imaginarno dopolnilo’, ‘veliki Jaz’, stopljen z vsemogočnim idealiziranim materinskim zaščitnikom” (ibid.).

Opisano seveda pomeni, da patološki narcis ne premore niti normalnega klasičnega freudovskega Ega niti normalnega klasičnega freudovskega Superega:

“Normalni superego integrira idealne predstave o sebi in idealne predstave o objektih; napetost med dejanskimi samopodobami in integriranimi idealnimi predstavami postane napetost med egom in superegom. Pri pacientih s patološkim narcisizmom pa patološko zlitje med idealnim selfom, idealnim objektom in aktualnimi predstavami selfa preprečuje takšno integracijo superega ... Prav tako so dejanske predstave o samem sebi, predstave, ki so del strukture ega, patološko zlite s predhodniki superega in zato motijo normalno diferenciacijo superega in ega.” (Kernberg 1975: 232)³⁵

34 Podoba 'sovražnika' igra pri patološkem narcisu zelo pomembno vlogo. Zaradi že omenjene nezmožnosti integracije pozitivnih in negativnih plati objektov v enotno podobo je v očeh patološkega narcisa zunanji svet zanj poseljen s sovražniki, ki mu škodijo, ali pa mu vsaj želijo škoditi: “Neprestana projekcija ‘vseh slabih’ predstav o selfu in objektih vedno znova ustvarja svet nevarnih, grozečih objektov” (Kernberg 1975: 36).

35 Ob tem je treba pripomniti, da je fuzija ega in superega tudi značilnost psihoze. Vendar po Kernbergu med psihozo in skrajno obliko patološkega narcisizma, torej *borderline* motnjami, vendarle obstaja razlika. Tako dobesedno pravi: “Če skušamo razločiti psihotične, *borderline* in nevrotične paciente, je mogoče na kratko reči, da je za psihotične paciente značilno dosledno pomanjkanje razvoja ega, z v glavnem nediferenciranim selfom in objektnimi predstavami s hkratno odsotnostjo razvoja meja ega ...; *borderline* pacienti imajo boljše integriran ego kot psihotiki, z v večji meri vzpostavljeno diferenciacijo med selfom in objektnimi predstavami ter z razvitimi mejami ega na vseh področjih, razen na področju tesnih medosebnih odnosov; predstavljajo torej tipične primere sindroma difuzije identitete” (Kernberg 1975: 39). Zato tovrstni posamezniki

Pri posamezniku, ki je Ojdipa razrešil klasično, zaznava samega sebe kot posebnega, dejanskega bitja nikakor ni izenačena z idealnim jazom, ki ga, kot smo že pokazali, zastopa instanca Ideala jaza, ti dve instanci pa sta seveda ločeni od idealnega drugega, ki ga posameznik s klasično razrešitvijo Ojdipa zgolj v izjemnih situacijah (npr. v zaljubljenosti) dojema kot podaljšek samega sebe in lastnega narcisizma, sicer pa ga razume kot ločeno instanco in entiteto. Pri patološkem narcisu zaradi nerazrešenosti Ojdipa umanjajo omenjene diferenciacije instanc. Povedano seveda pomeni, da je prav “nerazrešenost Ojdipa kot taka temeljni problem ... PN: subjektu ni uspešno ‘ponotranjiti’ očetovskega zakona, kar je edina pot pretvorbe, natančneje – heglovski – rečeno *Aufhebung*, ukinitve, prevlade krutega, ‘analnega’, ‘sadističnega’ nadjaza v pomirjujočem ‘notranjem zakonu’, *Idealu jaza*” (Žižek 1985: 113).

Ti nekoliko daljši opisi značilnosti patoloških narcisov sicer ne izčrpajo vseh njihovih bistvenih lastnosti; dovolj jasno pa kažejo na posebnost njihovih osebnostnih lastnosti, enako kot tudi na njihovo značilno prepletenost. Tako je iz opisov na primer jasno razvidno, da narcisistična grandioznost ni v nasprotju z narcisistično izkoriščevalnostjo, temveč gre z roko v roki z njo. Enako je razvidno, da socialna uspešnost ni lastnost, ki bi ne bila značilna za patološkega narcisa. Res je prav nasprotno: socialna uspešnost je natančno izraz patološkega narcisizma, seveda zgolj, kadar nastopa z drugimi omenjenimi značilnostmi. V tem smislu bi bil narcisistični izbor med dvema možnostma 27. merila narcisizma Calhounove in sodelavcev: “A. V življenju bom uspel. B. To, da v življenju uspem, mi v resnici ni posebej pomembno.” (prim. Calhoun, Glaser, Stefurak, Bradshaw 2000: 576) izbor možnosti A, torej možnosti za uspeh. Nekritično razumevanje uspeha kot narcisistične značilnosti, ki ni povezana s patološkim narcisizmom, je torej napačen. Kot je napačno tudi siceršnje poenostavljanje značilnosti in delovanja patološkega narcisa.

prav na področju medsebojnih odnosov kažejo značilnosti psihoze, npr. izgubo stika z realnostjo, čeprav navzven lahko delujejo skrajno prilagojeno, brez problemov, ‘normalno’.

4. NEKAJ KONKRETIZACIJ

Zdi se, da je za boljše in vsebinsko razumevanje zgoraj omenjenih značilnosti patološkega narcisa in patološkega narcisizma treba dati še nekaj konkretizacij, ki bodo pokazale, kaj opisane lastnosti patoloških narcisov pomenijo v vsakodnevnih socialnih praksah, še posebej tistih slovenskih.

Vesna V. Godina

ZAPIS

O PATOLOŠKEM

NARCISU IN

PATOLOŠKEM

NARCISIZMU

Najprej se vrnimo na začetek, k Musilu in Fleretu. Avtorja med drugim ugotavljata, "da prisotnost narcisizma med mladimi v Sloveniji ni skrb vzbujajoča razsežnost" (Flere, Musil 2011: 444). Svoje mnenje izpeljujeta iz podatkov, ki jih je raziskava *Mladina 2010* pridobila v zvezi s prisotnostjo narcisizma med mladimi v Sloveniji.

Raziskava je namreč ugotovila, da so zbrani podatki, obdelani s faktorsko analizo, pokazali na obstoj dveh faktorjev v zvezi z narcisizmom, ki "sta teoretično smiselna in smo ju poimenoval narcisistična grandioznost in narcisistična izkoriščevalnost" (ibid.: 428). Pri tem je grandioznost razumljena kot "nekoliko napihnjena samopodoba, ki posameznika žene k pozitivnim dosežkom in prizadevanjem" (ibid.). Kot taka "utegne biti zdrava" (ibid.). Po drugi strani je narcisistična izkoriščevalnost negativen pojav: "*Narcisistična izkoriščevalnost pa se v primerjavi z grandioznostjo tudi v literaturi pogosto omenja kot značilna za narcisizem v povezavi z goljufanjem, zavajanjem, izkoriščanjem, ki ne temelji vedno na objektivnih možnostih, ampak lahko tudi na navidezni*" (ibid.: 428–429). Ugotavljata še, da je povezana "s šolsko (ne)uspešnostjo v srednji šoli ... in šolskim dosežkom" (ibid.). Za narcisistično grandioznost ugotavljata, da "ni povezana s šolsko uspešnostjo, statistično značilno pa je povezana z deviantnostjo" (ibid.: 428). Nadalje ugotavljata, da sta tako narcisistična grandioznost kot tudi narcisistična izkoriščevalnost povezani z usmerjenostjo v prihodnost, in sicer narcisistična grandioznost "pozitivno" (ibid.), narcisistična izkoriščevalnost pa "negativno" (ibid.).

Po ugotovitvah raziskave *Mladina 2010* sta narcisistična grandioznost in narcisistična izkoriščevalnost med slovenskimi mladimi prisotni različno: "narcisistična grandioznost je večinski, vendar neškodljiv pojav" (ibid.: 429, 444), po drugi strani pa je "narcisistična

izkoriščevalnost ... manjšinski in destruktiven pojav" (ibid.: 429, 444). Ker je po njunem mnenju narcisistična grandioznost pozitiven in neškodljiv pojav, čeprav je značilno povezana z deviantnostjo, dodatno zaključujeta, da "narcisistična grandioznost kot večinski pojav ni patološki pojav" (ibid.: 428). Po drugi strani narcisistična izkoriščevalnost nima tovrstnih pozitivnih dimenzij, a ker ni večinska, to dejstvo ni zaskrbljujoče. Iz tovrstne analize seveda logično sledi sklep, da je narcisistična grandioznost, ki jo je raziskava zaznala kot večinski pojav, v resnici neškodljiva ali celo pozitivna (saj posameznika sili k uspehu), narcisistična izkoriščevalnost, ki je nedvomno negativna in zaskrbljujoča lastnost, pa je ne večinska. Torej nas nima kaj skrbeti: med slovenskimi mladimi je večinsko prisotna le tista dimenzija narcisizma, ki je dobra, slaba dimenzija pa ni pogosta.

Tovrstni sklep pa je seveda v popolnem nasprotju z že predstavljenimi ugotovitvami o patološkem narcisizmu. Ugotovitev, da nas večinsko prisotna grandioznost nima kaj skrbeti, je v popolnem nasprotju z že predstavljenimi ugotovitvami o grandioznosti oziroma grandioznem *selfu* kot temeljni strukturni karakteristiki in tudi temeljnemu strukturnemu problemu patološkega narcisizma. Ugotovitev, da je med slovenskimi mladimi grandioznost večinski pojav, bi namreč prav lahko bila osnova za (vsaj) hipotezo, da se je patološki narcisizem med slovensko mladino že pomembno uveljavil oziroma da se je uveljavil bolj, kot si to nekateri želijo priznati, čeprav podatki, pridobljeni v raziskavi *Mladina 2010*, za verodostojno sklepanje niso zadostni. Slednje priznavata tudi Flere in Musil, saj jasno povesta, da narcisizma "nismo povsem sistematično raziskovali" (ibid.: 444) oziroma da je bil raziskovan tako, "da smo uporabili omejeno število trditev o narcisizmu (pet)" (ibid.: 428). Seveda je težko trditi, da pet trditev o narcisizmu zadošča za kakršno koli verodostojno raziskovanje patološkega narcisizma med mladimi v Sloveniji, še posebej če upoštevamo nekatere druge pristope in njihov zapleten raziskovalni aparat (prim. Calhoun, Glaser, Stefurak, Bradshaw 2000),³⁶ kot je neustrezno trditi tudi, da je mogoče na osnovi petih

36 Calhoun, Glaser, Stefurak, Bradshaw so tako razdelovali raziskovalni aparat za proučevanje prisotnosti narcisističnih značilnosti med mladimi. Njihov pristop vsebuje listo osemdesetih trditev, ki so razvrščene v štirideset parov (prim. Calhoun, Glaser, Stefurak, Bradshaw 2000: 576–577). Raziskovalci v vsakem paru izbirajo eno izmed dveh trditev. Pari trditev so na primer: "1. A. Rad

Vesna V. Godina

ZAPIS

O PATOLOŠKEM

NARCISU IN

PATOLOŠKEM

NARCISIZMU

trditev o narcisizmu postaviti kakršne koli zaključke o tem, ali je ali ni narcisizem, posebej patološki narcisizem, med slovenskimi mladimi pomembno prisoten. Zato se zdi smiseln sklep, da o prisotnosti narcisizma med mladimi v Sloveniji na osnovi rezultatov raziskave *Mladina 2010* ne gre razpravljati, saj v resnici sploh ni ustreznih podatkov.

Vendar bomo na tem mestu ubrali drugo pot: pokazali bomo, da je mogoče rezultate, ki so jih zbrali avtorji raziskave *Mladina 2010*, brati tudi kot dokaz prisotnosti patološkega narcisizma med slovenskimi mladimi, in to zato, ker je treba rezultate o narcisistični grandioznosti in narcisistični izkoriščevalnosti brati drugače, kot sta jih prebrala Flere in Musil, in ker jih nikakor ne gre brati izolirano od drugih rezultatov omenjene raziskave. Patološki narcisizem je namreč kompleksen in večplasten pojav s pozitivnimi in negativnimi dimenzijami, ki se ne izraža zgolj v trditvah in prepričanjih, ki so na videz neposredno povezane z narcisizmom, temveč v vrsti praks in stališč, ki na prvi pogled z narcisizmom nimajo nobene zveze. Šele takšno branje lahko pokaže, kaj ugotovitve iz factorske matrike narcisizma v resnici sploh pomenijo.

Prvi nujni sklep, ki sledi iz doslej povedanega, je seveda dejstvo, da narcisistične grandioznosti in narcisistične izkoriščevalnosti ne gre razumeti kot dveh izključujočih se, temveč kot dve dopolnjujoči se značilnosti narcisističnih posameznikov. Gre za dve strategiji, ki jih, kot smo že pokazali v teoretskem delu tukajšnje razprave, patološki narcisi posedujejo hkratno in prakticirajo paralelno, pač odvisno od situacije. Zato tudi ni ustrezno eni pripisovati pozitivnih, drugi pa negativnih dimenzij in učinkov. Navidez pozitivni učinki narcisistične grandioznosti, ki se kažejo v socialnem uspehu (oziroma v nekoliko napihnjeni samopodobi, ki posameznika žene k pozitivnim dosežkom in prizadevanjem), so v veliki meri pogojeni in doseženi prav s prakticiranjem narcisistične izkoriščevalnosti z vsemi značilnostmi, povezanimi z njo (torej z goljufanjem, zavajanjem,

se gledam v zrcalu. B. V resnici nimam interesa za to, da bi se gledal v ogledalu ... 13. A. Postal bom velika osebnost. B. Upam, da bom uspešen ... 17. A. Raje imam, da sem le "eden/ena od fantov/deklet". B. Želim biti center pozornosti ... 27. A. V življenju bom uspel. B. To, da v življenju uspem, mi v resnici ni posebej pomembno ... 38. A. Ne brigam se veliko za to, da se oblačim po modi. B. Rad(a) sem tista, ki uvaja nove stile v oblačenju ... 40. A. Od drugih pričakujem veliko. B. Rad(a) počnem dobre stvari za druge ljudi." (ibid.)

izkoriščanjem, samoocenami, ki ne temeljijo na objektivnih možnostih itd.). Pri patoloških narcisih te strategije niso izključevalne, ampak vključevalne, kar praviloma pomeni tudi, da tam, kjer zasledimo ene, praviloma obstajajo še druge. To seveda pomeni, da bi bilo treba rezultate narcisistične matrike v raziskavi *Mladina 2010* reinterpreterirati.

Hkrati je taista raziskava postregla še s številnimi drugimi rezultati, ki kažejo na možno prisotnost patološkega narcisizma med mladimi v Sloveniji. Zanimivi so na primer rezultati, ki kažejo na odsotnost socialne solidarnosti s starejšimi generacijami. Kar "dobrih 40 odstotkov mladih meni, da je v Sloveniji bolje poskrbljeno za starejše kot za mlade in da bi se morali starejši odreči delu svoje blaginje v korist mladih" (Lavrič, Flere, Tavčar Krajnc, Klanjšek, Musil, Naterer, Kirbiš, Divjak, Lešek 2011: 79). V nadaljevanju je zanimivo tudi dejstvo, "da mladi pričakujejo od družbe/države predvsem razmere, v katerih bodo lahko prišli do stabilne zaposlitve, ki jim bo omogočala materialno podlago za uresničitev prehodov v odraslost" (ibid.: 80). To pričakovanje je na videz razsodno in neproblematično, vendar mladi pričakujejo, da se bo uresničitev teh razmer realizirala na račun starejših generacij, na način, "da bi morali starejši zmanjšati svoje zahteve v korist mlajših" (ibid.: 79). Ali kot je razvidno iz mnenja enega izmed anketirancev: "Družba bi morala pravično upravljati s temi viri ... tako kot pobirajo davke, bi lahko skrbeli za primerno zaposlovanje in delovanje ljudi. Pa namesto da starim podaljšujejo delovno dobo, bi dali mladim delo ... pa še za penzije bi ostalo." (ibid.: 80).

Navedeni rezultati kažejo na jasno prisotnost dveh že omenjenih značilnih dimenzij patološkega narcisizma, na instrumentalizacijo drugih in na odsotnost empatije. Ugotovitve raziskave namreč kažejo, da mladi vidijo starejše zgolj kot osebe, ki škodijo uresničevanju njihovih koristi in ciljev, ki jih je zato treba odstraniti iz igre. Državi zamerijo, da starejših ne izključi iz socialne igre, saj bi takšna izključitev omogočila vključitev mladih v socialno igro. Hkrati je večinsko odsoten sleherni občutek empatije oziroma sposobnosti dojeti položaj in probleme drugih. Tako je na primer značilno odsoten pomislek oziroma uvid, da je boljši položaj starejših povezan z njihovim preteklim delom in da številni, posebej upokojeanci kljub letom dela

živijo na robu preživetja, saj imajo realno prenizke prejemke oziroma pokojnine. Povedano kaže tudi na jasno prisotnost asocialnosti med slovensko mladino, kar je prav tako znana značilnost patološkega narcisizma.

Podobno povedno je nezadovoljstvo, ki ga imajo mladi glede odnosa slovenske družbe do njih. Raziskava ugotavlja, da "skoraj dve tretjini vprašanih izražata nezadovoljstvo s splošnim odnosom slovenske družbe do mladih" (ibid.: 81). To nezadovoljstvo so mladi izražali z izborom dveh odgovorov: najprej z odgovorom "Mladi v slovenski družbi stalno doživljajo nezaupanje in to negativno vpliva na njih.", ki ga je izbralo 47,9 % mladih (ibid.: str. 80), in nato z odgovorom "Na mlade se v naši družbi gleda kot na kriminalce, samo ker ne spoštujejo nekaterih neumnih pravil, ki so si jih izmislili starejši.", ki ga je izbralo 14,1 % mladih (ibid.). Pozitivni odgovor "Naša družba naredi veliko za mladino in mladi povsod čutijo družbeno skrb za njih" (ibid.) je izbralo le 9,4 % mladih, kar je docela neskladno z v raziskavi ugotovljenim dejstvom, da je revščina mladih v Sloveniji pod evropskim povprečjem (prim. ibid.: 331). Poleg dimenzije jasne osredotočenosti le nase, na lastni položaj in lastne potrebe, ter odsotnosti realistične ocene lastnega položaja, kar so vse značilnosti narcisistične osebnosti, je zanimiva prisotnost percepcije pravil kot neumnosti, ki so si jih izmislili starejši. Tak odnos do družbenih pravil kaže na možno neponotranjenost socialnega zakona, kar je prav tako značilnost patoloških narcisov.

Drugi podatki, ki navajajo na možno prisotnost patološkega narcisizma med slovenskimi mladimi, so še zadovoljnost z družino in neodselsevanje mladih iz izvorne družine.

Tako so na primer avtorji raziskave ugotovili, da se "mladi v Sloveniji ... vse bolj zgodaj enačijo z odraslostjo, hkrati pa vedno pozneje uresničujejo dejanske prehode, kot so odselitev od staršev, vzpostavitev gmotne neodvisnosti in lastne družine" (ibid.: 72). Oba omenjena trenda – torej vse zgodnejše enačenje z odraslostjo ter vse kasnejše dejansko osamosvajanje od staršev – sta znana trenda narcisistične kulture. Avtorji raziskave teh značilnosti ne vidijo v tej luči, temveč dejstvo, da se kljub zgodnejšemu enačenju z odraslostjo mladi vedno kasneje osamosvajajo od staršev,

pripisujejo podaljševanju šolanja ter manjšim možnostim za zaposlitev. Zanimivi so tudi dodatni podatki, ki jih navajajo: tako na primer ugotavljajo, da je povprečna starost, v kateri se mladi osamosvojijo, višja v mestih kot na vasi: "Med mladimi iz Ljubljane in Maribora povprečje na primer znaša 24,1 leta, med mladimi, ki živijo na podeželju, pa le 22,9 leta" (ibid.: 73). Hkrati ugotavljajo: "Ekonomsko neodvisnost v povprečju prej dosežajo (ali želijo doseči) posamezniki, ki so bolj avtoritativni ..., socialno nestrpni ... in fatalistično usmerjeni v sedanost ... To so vse lastnosti, ki se tendenčno povezujejo z nižjimi stopnjami izobrazbe ... Nekoliko pozneje pa si ekonomsko neodvisnost želijo ali jo dosežajo mladi z narcisistično grandioznostjo, to je z izrazito visokim mnenjem o sebi ... To lahko vsaj deloma povežemo z dejstvom, da je grandioznost povezana z višjo doseženo izobrazbo ..., kar logično odmika vstop na trg dela v poznejša leta." (ibid.: 74). Vprašanje, zakaj je višja izobrazba povezana z izrazito visokim mnenjem o sebi, torej z grandioznostjo, ostaja neodgovorjeno, čeprav stopnja izobrazbe nakazuje v smer možnega odgovora, značilnega za narcisistične zahodne kapitalistične družbe: višje ravni izobrazbe namreč praviloma dosežajo mladi, ki izvirajo iz višjih socialnih slojev, praviloma iz srednjega in višje, nižje pa mladi, ki izvirajo iz nižjih slojev. Ob tem je treba upoštevati, da sta se narcisistična socializacija in vzgoja bolj uveljavila med starši srednjega sloja in višje kot med starši nižjih slojev, ki svoje otroke praviloma še zmeraj vzgajajo in socializirajo bolj tradicionalno.³⁷ V tej luči se zdi prisotnost nenarcisističnih vrednot in značilnosti med mladimi iz nižjih slojev smiselna in logična. Povezanost poznega osamosvajanja z višjo izobrazbo bi tako lahko izražala dejansko povezanost poznega osamosvajanja z narcisističnim tipom družinske socializacije in vzgoje, značilne za višje sloje

37 To dejstvo potrjuje tudi praktična izkušnja: predavanja za starše in učitelje, ki sem jih imela v zadnjih dveh letih na več kot sto slovenskih srednjih in osnovnih šolah, so jasno pokazala, da je narcisistična logika vzgajanja in socializacije otrok izrazito bolj prisotna v mestih kot pa v manjših slovenskih krajih in vaseh, bistveno bolj v Ljubljani, Mariboru in Celju, kot na primer v Polhovem Gradcu. Ob opisovanju značilnosti narcisistične socializacije na šolah v Ljubljani, Mariboru in Celju tako učitelji kot tudi starši odkrito prepoznajo svoje lastne socializacijske in vzgojne prakse, medtem ko učitelji in starši na podeželju in v manjših slovenskih krajih te prakse še vedno prepoznajo kot izjeme, značilne predvsem za prišleke iz večjih mest, predvsem Ljubljane.

slovenske družbe. Enako bi zgodnejše osamosvajanje, povezano z nižjimi stopnjami izobrazbe, lahko izražalo dejansko povezanost zgodnejšega osamosvajanja z nenarcisističnim tipom socializacije in vzgoje, značilne za nižje sloje slovenske družbe. Še posebej je sklepanje v smeri tipa socializacije smiselno v luči ugotovitve avtorjev raziskave, ki zadeva povezanost med dolžino izobraževanja in bivanjem pri starših: *“Kljub izrazitemu podaljševanju vključenosti v izobraževalni sistem se ta vključenost ne kaže kot pomemben dejavnik podaljševanja obdobja bivanja pri starših.”* (ibid.: 362).

Vesna V. Godina

ZAPIS

O PATOLOŠKEM

NARCISU IN

PATOLOŠKEM

NARCISIZMU

Če za konec na kratko komentiramo še problem odseljavanja oziroma neodseljavanja mladih v Sloveniji iz družin lastnih staršev, bomo lahko tudi na tem področju odkrili prisotnost skritih elementov narcisizma med slovensko mladino. Prva zanimiva ugotovitev je jasno izražen trend večanja števila mladih, ki se ne odseljujejo iz gospodinjstev s svojo materjo. V zadnjih desetih letih se je tako delež mladih, ki živijo v gospodinjstvu z lastno materjo, povečal za več kot 20 %: *“Delež mladih med 25. in 29. letom, ki živijo v skupnem gospodinjstvu z materjo, se je v obdobju 2000–2010 povečal s 45,4 na 66, 8 odstotka”* (ibid.: 349). In še: *“V starosti 15–18 let se 92,1 odstotka mladih želi odseliti od doma do 29. leta starosti. Na drugi strani jih pri 29 letih starosti le 31,6 odstotka živi povsem ločeno od staršev.”* (ibid.: 355). Povedano pomeni, da v Sloveniji pri starosti 29 let niti tretjina mladih ne živi povsem ločeno od staršev. Ta trend neosamosvajanja od staršev se sklada s podaljšanim infantilizmom kot značilno dimenzijo narcisističnih kultur in narcisističnih posameznikov. Zato je zgoraj navedene podatke mogoče brati tudi kot dokaz o prisotnosti narcisističnih elementov med mladimi v Sloveniji.

Enako zanimive so ugotovitve avtorjev raziskave o vzrokih za povečano neodseljavanje mladih iz matične družine. Avtorji tako na prvem mestu izpostavljajo pomen materialnih dejavnikov: *“Materialni dejavniki se kažejo kot zelo pomemben dejavnik verjetnosti, da se mladi odselijo od staršev. Pri starših živijo kar dobre tri četrtine mladih (25–29 let), katerih starši živijo v hiši, sami pa nimajo zaposlitve, in manj kot tretjina takih, katerih starši živijo v stanovanju, sami pa imajo redno zaposlitev in mesečni dohodek vsaj 1000 evrov.”* (ibid.: 353). Čeprav navedena ugotovitev na prvi pogled

res govori o dominantnem pomenu materialnih dejavnikov, ostaja odprto vprašanje, zakaj so se mladi iz prejšnjih generacij bistveno v večjem številu odseljevali iz gospodinjstev lastnih staršev, kljub morda prav tako slabim ali še slabšim materialnim razmeram; čeprav so današnje možnosti za pridobitev redne službe in lastnega stanovanja res bistveno manjše kot pred desetletjem ali več, bi verjetno težko trdili, da so na primer slabše kot so bile takoj po drugi svetovni vojni ali v prvih desetletjih po njej, pa je bilo odseljavanje v tem obdobju običajno. Povedano nakazuje na dejstvo, da morajo biti pri rastočem neodseljavanju mladih iz gospodinjstev lastnih staršev na delu poleg materialnih razlogov še drugi razlogi.

Tudi avtorji raziskave *Mladina 2010* so izpostavili kar nekaj takšnih razlogov. Kot prvega gre omeniti visoka pričakovanja mladih (prim. ibid.: 353). Ko so jih spraševali o zaželenih stanovanjskih pogojih, so kot zaželeno obliko rešitve lastnega stanovanjskega vprašanja navajali ali lastno hišo ali lastno veliko stanovanje (ibid.). Te želje seveda ne izražajo le idealnih oblik možnega bivanja, temveč tudi standarde, pod katerimi bi se bili mladi pripravljene izseliti iz gospodinjstev lastnih staršev, še posebej, če le-ti živijo v hiši. Ta pričakovanja oziroma standardi so, kot so izpostavili tudi avtorji raziskave, v jasnem nasprotju z dejanskimi možnostmi mladih, ki si zaradi cen nepremičnin praviloma ne morejo kupiti niti (večjega) stanovanja, kaj šele hiše. Povedano na poseben način potrjuje ugotovitev, da si je “le dobrih 15 odstotkov mladih, ki so se odselili od staršev, ... nepremičnino, v kateri živijo, kupilo s svojimi sredstvi ali posojilom” (ibid.: 354). Sledi sklep, da si mladi med možnostjo živeti v stanovanju, ki ne ustreza njihovim pričakovanjem, in neodselitvijo od doma, kjer je infrastruktura, ki jo potrebujejo in na katero so navajeni, praviloma prisotna, raje izberejo neodselitev. Kot ugotavljajo tudi avtorji raziskave je “za mlade ... bivanje pri starših sorazmerno ugodno” (ibid.: 355).

Podatki avtorjev raziskave izpostavljajo še nekaj dodatnih dejavnikov, ki vplivajo na tak potek izbir oziroma na sorazmerno ugodno bivanje pri starših. Kot enega ključnih navajajo dobre odnose med slovenskimi starši in njihovimi otroki. Tako ugotavljajo, da je “Slovenija ... po kakovosti odnosov med starši in otroki v samem

Vesna V. Godina

ZAPIS

O PATOLOŠKEM

NARCISU IN

PATOLOŠKEM

NARCISIZMU

vrhu evropskih držav” (ibid.). Slovenski mladi eksplicitno poročajo o visoki stopnji zadovoljstva z odnosi s svojimi starši: “Po podatkih iz leta 2010 med vsemi anketiranimi 84,5 odstotka svoje odnose z materjo ocenjuje kot dobre ali zelo dobre. Ko gre za očeta, je ta delež 76,4-odstoten, kar 88,8 odstotka pa se pretežno ali popolnoma strinja, da jih imajo starši zelo radi. To potrjujejo tudi opisi udeležencev naših intervjujev.” (ibid.: 355–356). Če ob tem upoštevamo znano dejstvo, da stopnja nezadovoljstva z odnosi s starši pomembno prispeva k odseljivanju mladih iz gospodinjstev lastnih staršev in da je ta stopnja nezadovoljstva povezana s pogostostjo nesoglasij med straši in otroki (prim. ibid.: 355), potem je na mestu sklep, da je ta dejavnik odseljivanja pri slovenskih mladih v veliki meri odsoten, kar potrjuje tudi ugotovitev, da se slovenski “mladi ... po odselitvi od staršev v svojem novem domu v povprečju ne počutijo nič bolje” (ibid.: 356). Tudi avtorji raziskave iz tega sklepajo, da je to “jasen znak, da bivanje pri starših za mlade v čustvenem smislu ne pomeni bistvene prikrajšanosti” (ibid.).

Te na videz izjemno ugodne ugotovitve pa jasno navajajo na hipotezo o močni prisotnosti narcisističnih elementov tako v družinski socializaciji slovenskih otrok kot v osebnostnih ustrojih mladih v Sloveniji. Klasična družinska socializacija evropskega tipa, ki je vodila v že omenjeno klasično razrešitev Ojdipa, je namreč vključevala ne le očetovsko avtoriteto in uporabo kazni v družinski socializaciji, temveč tudi prisotnost konfliktnih odnosov otroka z lastnimi starši, še posebej z očetom kot figuro, ki je bila z otrokom v vsaj dveh značilnih konfliktnih fazah. Prva je, kot smo že videli, zasedala vpeljevanje socialnega Zakona, kar je za otroka pomenilo, da mora delovanje po principu lastnega ugodja omejiti in zamenjati za delovanje po socialnih pravilih, ki je bilo praviloma za otroka manj ugodno. Ta situacija se je vezala na travmatičnost ojdipovske faze in njene razrešitve. Druga konfliktna faza pa je bila značilna za obdobje pubertete, ko se je mladostnik v imenu ponotranjenega socialnega Zakona upiral socialnim avtoritetam, s katerimi je bil v stiku, predvsem staršem. Umiritev tega konfliktnega odnosa s starši je bila značilna šele za obdobje zgodnje odraslosti.

Narcisistična socializacija tak potek odnosov med starši in otroci pomembno spremeni. Starši, ki po predpisih narcisistične vzgoje in socializacije poskušajo biti ‘najboljši prijatelji svojih otrok’, se kolikor je mogoče izogibajo konfliktom z njimi, še posebej ker se v sodobnih potrošniških družbah ne vztraja več na tem, da otroci interiorizirajo klasični moralni Zakon (Lasch 1979, Žižek 1985). Takšna logika socializacije bistveno zmanjšuje konfliktnost odnosov med starši in otroci, je pa seveda po drugi strani spremljana z razvojem narcisističnih značilnosti pri otrocih (prim. ibid.). V tej luči se lahko odsotnost konfliktnih odnosov med slovenskimi starši in otroci bere kot ‘slaba novica’, namreč kot dokaz dejstva, da je klasični konfliktni potek socializacije v veliki meri odsoten in da ga je že nadomestil nekonfliktni potek narcisistične socializacije.

Da je mogoče pozno odseljivanje slovenskih mladih iz gospodinjstev lastnih staršev povezati tudi s socializacijskimi oziroma vzgojnimi razlogi, so prav tako ugotovili avtorji raziskave *Mladina 2010*. Sami sicer niso govorili o narcisistični socializaciji in narcisistični vzgoji kot možnem dejavniku, ki zamika odselitev mladih od staršev, temveč zgolj o eni izmed ključnih značilnosti narcisistične socializacije, namreč o permisivni socializaciji in vzgoji. Tako dobesedno izpostavljajo, da bi “glede na razpoložljive podatke ... bila lahko naraščajoča permisivnost socializacije poleg zaostrovanja strukturnih možnosti osamosvajanja pomemben dejavnik podaljševanja bivanja pri starših v Sloveniji” (ibid.: 358). To svoje stališče po našem mnenju tudi pravilno utemeljijo:

“Naši izsledki po drugi strani kažejo na negativen vpliv permisivne vzgoje za verjetnost odseljenosti od staršev v starostni skupini 25–29 let ... Ta podatek ni presenetljiv, saj različne študije jasno kažejo povezanost med permisivno socializacijo v otroštvu ter nižjimi ravnmi socialne in instrumentalne kompetentnosti v poznejših letih ..., ki pa so seveda ključne pri vzpostavljanju neodvisnosti. V zvezi s tem je pomenljiva ugotovitev, da zelo permisivno vzgajani mlajši mladostniki (15–18 let) v povprečju bistveno prej načrtujejo odselitev od staršev, kot pa to velja za njihove vrstnike, katerih vzgoja je bila manj permisivna. Permisivno vzgojeni mladostniki bi si sicer želeli osamosvojiti se čim prej, vendar pa jim to v resnici uspeva sorazmerno pozno. Razlog za to

se zdi smiselno iskati v pomanjkanju ključnih kompetenc, ki vplivajo na tovrstni prehod v odraslost, hkrati pa tudi v iskanju ugodja, ki naj bi bilo posebej značilno za permisivno vzgajane posameznike (prim. Godina, 2009: 8). Pri tem je treba upoštevati tudi, da so permisivno naravnani starši verjetno tudi v obdobju mladosti svojih otrok še vedno usmerjeni predvsem na povečevanje ugodja svojega otroka.” (ibid: 357).

Vesna V. Godina

ZAPIS

O PATOLOŠKEM

NARCISU IN

PATOLOŠKEM

NARCISIZMU

Temu pravzaprav, če pod permisivno vzgojo in socializacijo v resnici razumemo narcisistično vzgojo in socializacijo, ni kaj dodati.

LITERATURA

- Berger Brigitte, Peter L. Berger, 1983: THE WAR OVER THE FAMILY. London, Melbourne, Sydney, Auckland, Johannesburg: Hutchinson.
- Calhoun Georgia B., Brian A. Glaser, Tres Stefurak, Catherine P. Bradshaw, 2000: *Preliminary validation of the narcissistic personality inventory-jouvenile offender*. V: International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology, 44(5):564–580.
- Doehring Baebel, Brigitta Kress, 1986: ZEUGUNGSANGST UND ZEUGUNGSLUST. Darmstadt/Neuwied: Luchterhand.
- DSM-IV-TR, 1999: DIAGNOSTIC AND STATISTIC MANUAL OF MENTAL DISORDERS. Washington: American Psychiatric Association.
- Elliot Charles H., Laura L. Smith, 2009: BORDERLINE PERSONALITY DISORDER FOR DUMMIES. Indianapolis, Indiana: Wiley.
- Fištravec Andrej, Matej Cepin, Anita Hrast (ur.), 2009: MODELI IZOBRAŽEVANJA ZA MLADINSKO DELO: STROKOVNE PODLAGE: RAZVOJ MODELOV NEFORMALNEGA IN FORMALNEGA IZOBRAŽEVANJA ZA MLADINSKEGA DELAVCA ZA VKLJUČEVANJE V PROGRAME ORGANIZACIJ. Maribor: IRDO-Inštitut za razvoj družbene odgovornosti.
- Flere Sergej, Bojan Musil, 2011: Osebnostne značilnosti in religioznost mladih. V: Lavrič Miran, Sergej Flere, Marina Tavčar Krajnc, Rudi Klanjšek, Bojan Musil, Andrej Naterer, Andrej Kirbiš, Marko Divjak, Petra Lešek, 2011: MLADINA 2010. DRUŽBENI PROFIL MLADIH V SLOVENIJI. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, Urad RS za mladino, Maribor: Aristej: 423–447.
- Freud Sigmund, 1977/1916/: Teorija libida in narcizem. V: Freud, Sigmund, 1977/1916/: PREDAVANJA ZA UVOD V PSIHOANALIZO: 386–402.
- Freud Sigmund, 1977/1916/: PREDAVANJA ZA UVOD V PSIHOANALIZO. Ljubljana: DZS.
- Freud Sigmund, 1987/1914/: Vpeljava narcizma. V: Freud, Sigmund, 1987: METAPSIHOLOŠKI SPISI: 31–65.
- Freud Sigmund 1987/1923/: Jaz in nadjaz (Ideal jaza). V: Freud, Sigmund, 1987: METAPSIHOLOŠKI SPISI: 326–338.
- Freud Sigmund, 1987: METAPSIHOLOŠKI SPISI. Ljubljana: ŠKUC, FF.
- Godina V. Vesna, 1995: *Drugost ženskega pogleda ali zakaj nisem feministka*. V: Delta, 1 (1/2): 52–70.

Vesna V. Godina

ZAPIS

O PATOLOŠKEM

NARCISU IN

PATOLOŠKEM

NARCISIZMU

Godina V. Vesna, 2009: Mladinsko delo in socializacijski stili: kontekstualizacija problema. V: Fištravec, Andrej (ur.), Cepin Matej (ur.), Hrast Anita (ur.): *MODELI IZOBRAŽEVANJA MLADIH ZA MLADINSKO DELO: STROKOVNE PODLAGE: RAZVOJ MODELOV NEFORMALNEGA IN FORMALNEGA IZOBRAŽEVANJA ZA MLADINSKEGA DELAVCA ZA VKLJUČEVANJE V PROGRAME ORGANIZACIJ*. Maribor: IRDO - Inštitut za razvoj družbene odgovornosti: 1-12.

Vesna V. Godina
ZAPIS
O PATOLOŠKEM
NARCISU IN
PATOLOŠKEM
NARCISIZMU

Kernberg Otto F., 1975: *BORDERLINE CONDITIONS AND PATHOLOGICAL NARCISSISM*. New York: Jason Aronson.

Kohut Heinz, 1975: *DIE ZUKUNFT DER PSYCHOANALYSE*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.

Kohut Heinz, 1988/1971/: *NARZISSMUS*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.

Kress Brigitte, 1983: *DER NEUE MANN*. München: Causa.

Laplanche J., J.-B. Pontalis, 1972: *DAS VOKABULAR DER PSYCHOANALYSE*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.

Lasch Christopher, 1979: *THE CULTURE OF NARCISSISM*. New York: W. W. Norton and Company.

Lavrič Miran, Sergej Flere, Marina Tavčar Krajnc, Rudi Klanjšek, Bojan Musil, Andrej Naterer, Andrej Kirbiš, Marko Divjak, Petra Lešek, 2011: *MLADINA 2010. DRUŽBENI PROFIL MLADIH V SLOVENIJI*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, Urad RS za mladino, Maribor: Aristej.

Mair Lucy, 1992/1965/: *AN INTRODUCTION TO SOCIAL ANTHROPOLOGY*. Oxford: Clarendon Press.

Malinowski Bronislaw, 1953 /1929/: *SEX AND REPRESSION IN SAVAGE SOCIETY*. London: Routledge and Kegan Paul.

Mason Paul T., Randi Kreger, 2011/2010/: *NE STOPAJTE VEČ PO PRSTIH*. Ljubljana: Chiara.

Mitscherlich Alexander, 1984/1963/: *AUF DEM WEG ZUR VATERLOSEN GESELLSCHAFT*. München, Zuerich: R. Piper & Co.

Musil Bojan, 2010: *SOCIO-KULTURNA PSIHLOGIJA*. Maribor: Zora.

Spock Benjamin, 1973/1968/: *NEGA IN VZGOJA OTROKA*. Ljubljana: Naša žena.

Vodopivec, Katarina, 2008: *PATOLOŠKI NARCIS KOT PRODUKT PERMISSIVNE VZGOJE*. Analiza situacije v izbranih slovenskih šolah. Magistrsko delo. Ljubljana: FDV.

Žerjav Ana, 2010: *Oedipus and the Paternal Metaphor*. V: *Filozofski vestnik*, 31/2: 205–216.

Žižek Slavoj, 1984: *FILOZOFIJA SKOZI PSIHOANALIZO*. Ljubljana: DDU Univerzum

Žižek Slavoj, 1985: *“Patološki narcis” kot družbeno nujna forma subjektivnosti*. V: *Družboslovne razprave* 2 (2): 105–141.

Vesna V. Godina
ZAPIS
O PATOLOŠKEM
NARCISU IN
PATOLOŠKEM
NARCISIZMU

Predepalčev anonimni dnevnik

KLINIČNI PRIMER Z UVODNIM MNENJEM
PSIHOLOGA

Patološko formiranje samopodobe je tragična zgodba o ujetosti vase v smislu izkrivljenega, pristranskega presojanja zunanjih dogodkov, drugih ljudi in predvsem – sebe. Govorimo tudi o šibki realitetni kontroli ter slabo diferenciranem, plitvem čustvovanju takega človeka. Patološko narcisoidna oseba nima kohezivne predstave o sebi (self) in svojih realnih sposobnostih, pri čemer fragmentiranost samopodobe preplavljajo nerealne fantazije o lastni grandioznosti (lažni self), ki so v funkciji obrambe pred sicer nizkim samovrednotenjem.

Prededipalčev
anonimni dnevnik
KLINIČNI PRIMER
Z UVODNIM
MNENJEM
PSIHOLOGA

Narcisistično moten človek išče drugega, ki bi ga lahko idealiziral in si v fuziji z njim (Kohutov selfobjekt) povrnil občutek notranje kohezivnosti. Ali pa išče ljudi, ki bi na daljavo idealizirali njega in mu na ta način zagotavljali občutek pomembnosti, izjemnosti. Pristne medčloveške bližine se namreč boji in izogiba, saj zelo hitro dobi občutek ujetosti, zadušljivosti. Plitvo, slabo razdrugačeno čustvovanje se konča v plitvih in nezavezujočih odnosih z drugimi, ki jih zmore doživljati zgolj kot povsem dobre, naklonjene ali popolnoma slabe, negativne, ogrožajoče. Zrelega zlitja dobrih in slabih predstav o drugih žal ne premore.

Odnose z ljudmi vzpostavlja in vzdržuje z namenom zadovoljevanja zgolj lastnih potreb. Zaznamuje ga infantilna potreba po zlihanju z drugimi, po brisanju mej med posameznimi Egi (tipična značilnost adolescentske klape). Moč, spolnost, denar, lepota mu kot prisila za vsako ceno služijo za pridobivanje občudovanja drugih (t. i. narcisistična oskrba). Z brežhibno zunanjo podobo poskuša ščititi krhko samopodobo in šibko samozaupanje.

Za doživljanje patološko narcisoidnega je značilna preobčutljivost ob vsakem nestrinjanju; sleherni drugačen pogled sogovornika v narcisoidnem sproži občutke kritiziranosti in posledičnega sramu ter tesnobe. Ima nizko frustracijsko toleranco za konfliktne situacije, zrelega soočenja argumentov v smislu razumske analize problema večinoma ni zmožen.

Zmožnost prilagajanja, sprejemanje pobud s strani drugih, sicer znak osebnostne zrelosti, doživlja kot šibkost, kot nesprijemljivo prepuščanje pozicije moči drugim. Vase ne zmore pogledati zaradi stalne tesnobe in sramu, zato postopoma izgublja stik s svojimi pristnimi občutki. V smislu obrambe beži v povnanjene aktivnosti ('vikendaška popivanja s prijatelji ...'), se peha za zunanjim uspehom, išče smisel v hedonizmi različnih vrst ('... v primerjavi z večino človeštva živimo izprijeno razkošna, lagodna, razvajena, razsipniška življenja, ki v takem tempu ne morejo več dolgo obstati ...') Posledično pa postaja vse bolj notranje izpraznjen, plitek, odtujen, oropan globlje smiselnosti življenja.

Prededipalčev
anonimni dnevnik
KLINIČNI PRIMER
Z UVODNIM
MNENJEM
PSIHOLOGA

Fizična selitev, kot zmotno misli prenekateri mlad človek, še ne prinese 'psihološke odraslosti'. Osebnostno osamosvajanje v smislu simbolne ločitve od ponotranjenih čustveno pomembnih oseb iz zgodnjega otroštva in oblikovanje lastne kohezivne identitete je dolgotrajen intrapsihičen proces pridobivanja realnih praktičnih znanj, izkušenj ter življenjskih uvidov o okolju in predvsem o samem sebi.

DNEVNIK

13. 10. 2005

Po napornem popoldnevu ter večeru v Lokalu št. 1 bo ta dan verjetno minil v odsotnosti resnejše telesne aktivnosti, kar me malo živcira, saj že nekaj dni nisem tekel. Mogoče bom do večera le prišel popolnoma k sebi in se bo to zgodilo. Trenutno pa me malo glava boli in zato nisem napravil še niti enega trebušnjaka.

V kratkem pričakujem Novakov klic, ko nas bo rabil za pomoč pri selitvi. Ne vem, v kakem obsegu se bo to izvršilo, a upam, da ne bo tako kot takrat, ko smo pomagali Horvatovi materi in smo precej garali skoraj cel dan. Preselil se bo skupaj z Marijo v blok, v eno manjših ulic v centru mesta. Mogoče bo priredil kakšno žurkico za rojstni dan, ki ga je imel prejšnji teden. Odlično pa je v šali ponazoril

našo trenutno navezanost na Lokal št. 1, ko je pravil, da mu je stanovanje, ko ga je šel pogledat, v celoti ustrezalo, le lokacija je bila taka, da si je rekel: "Pizda, malo daleč je od Lokala št. 1." Kaj naj šele jaz rečem, ki se bom vselil v stanovanje blizu avtobusne postaje, tako da bom imel do tja dobrih deset minut. Ampak glavno je, da se je začelo osamosvajanje in bomo v kratkem vsi v mestu ter se bomo z lahko-to tam dobivali na kratkih pijačah, čez teden, če nam bo do tega, ne pa tako kot sedaj, ko imam 800 metrov do postaje, avtobus pa vozi vsako uro dvajset. Ampak je včasih vredno, zaradi česar še vedno odlagam selitev.

Prededipalčev
anonimni dnevnik
KLINIČNI PRIMER

Z UVODNIM

MNENJEM
PSIHOLOGA

Razlog za to se imenuje Ana B. in obiskuje 4. letnik ene od srednjih šol v našem mestu, se pravi da je rojena 1987 in bo šele v kratkem stopila v klub polnoletnih. Česa vse ne izveš v dobi interneta. Zavedam se, da je zadnji podatek malce moteč in bi bilo primerneje, če bi bila zadnja številka letnice njenega rojstva nekoliko nižja. A v kolikor sem jo imel priložnost slišati, kako se pogovarja, bi rekel, da je za svoja leta zrela, kot bi le lahko bila. Poleg tega (in poleg tega, da je čudovita) je na njej nekaj onkraj besed, globoko v podzavesti, bi rekel, kar me noro privlači, in bi lahko ubesedil zgolj ob pomoči kakšnega psihologa, ki se ukvarja s teorijami o nezavednih razlogih za izbiro partnerja. A v fazi zaljubljenosti za to ni nobene potrebe. Dovolj je, da zadnjih nekaj mesecev zaseda absolutno največji in najpomembnejši prostor v mojih mislih (sploh sedaj, ko sem diplomiral, a še ne delam in niti ni potrebe, da bi glava bila polna česa drugega) ter bi bil prvovrstni bedak, če ne bi storil česa v smeri poskusa izboljšanja tega mizernega stanja. Saj, do včeraj sem mislil, da bom kar ostal ta bedak. Da bi jaz šel na avtobusu, ki je edini prostor, kjer jo srečam, do nje in jo ogovoril? Prosim te lepo, dovolj se poznam, da tega ne bi bil zmožen, razen če bi od nje dobil kak namig, kar pa se ni zgodilo in se ne nadejam, da bi se kdaj. Lahko čakam na kakšno situacijo, kjer bi jo srečal in bi se mogoče bolje znašel, denimo, ponoči, v katerem od nočnih klubov, a na to lahko čakam tudi tako dolgo, da ona vmes zamenja že petnajst frajerjev. Kaj pa naj potem naredim? Lahko jo s težkim srcem recimo pozabim. A po drugi strani je na spletni strani srednje šole, ki jo obiskuje, moč najti naslov njene elektronske pošte.

Pa mi je Horvat včeraj, ko sva imela resno debato o tem problemu, predlagal, da bi se ji poskusil na ta način približat, se pravi, da bi ji poslal kak mejl. Včasih se mi je tudi samemu vsilila misel na tovrsten način približevanja, a se mi je zdel odvraten. Proti temu se mi je zdel pristop, ki sem ga sam predlagal, enkrat na pijači s Horvatom in Kovačičem, da bi šel do nje ter jo poklical po imenu in bi tako vzbudil njeno pozornost, a sta me oba odločno zavrnila, češ da bi v takšnem primeru izpadel kot kak psiho, prava milina. Potem pa mi je Horvat pripovedoval o nekem svojem primeru, ko mu je bila ena podobno všeč in je v ta namen navezal stik z nekim znancem, ki jo je poznal, in tako izvedel njeno ime. Potem ji ni poslal mela, ampak klasično voščilnico za valentinovo, v kateri se je razpisal, in mu je odgovorila ter sta se nekaj mesecev dobivala, a ga nisem vprašal, zakaj je ostalo zgolj pri tem. Pa sem pomislil, če bi se potrudil in ji na pravi način povedal, kar me teži, pa magari po mejlu, bi se meni utegnilo isto zgoditi. Glede na to, da zagotovo ne bom storil česa drugega, mislim, da res nimam česa izgubiti. Ja, (dokaj) trdno sem se odločil, da bom tako tudi storil. Pa zdaj sem se spomnil, kako sem prej pozabil povedati, da je absolutno glavni izmed zavestnih razlogov, da me tako privlači njeno dobesedno požiranje leposlovnih bukev, saj bere kar na avtobusu, pa vsakič, ko jo vidim, recimo dvakrat na teden, ima v roki novo knjigo. Predvidevam, da ne blefira in jih vse resnično hlastno prebere. In zaradi tega jo verjetno vidim kot nekakšno oazo širine ter globine v puščobi vsesplošne plitvosti.

Prededipalčev
anonimni dnevnik
KLINIČNI PRIMER

Z UVODNIM

MNENJEM
PSIHOLOGA

19. 10. 2005

V sredo sem se odpravil na državno tožilstvo na razgovor za službo. Ura za vstajanje je bila še kar človeška, se pravi ob sedmih na avtobus, ter nato ob osmih na vlak. Na prvem je sedela tudi alfa in omega, nebo in zemlja, center vesolja, najčudovitejše bitje, ki je kdaj koli počastilo mater zemljo s svojim rojstvom na njeno bedno obličje ... Mogoče sem jo še zadnjikrat videl, preden grem v napad.

22. 10. 2005

Včeraj sem poslal mejl objektu svojega najbolj vročega poželenja. Tam nekje ob štirih. Zatem sem šel na rekreacijo v lokalno telovadnico in nato še na pir v lokalni pajzl. Ko sem okrog enajstih prišel domov, sem šel pogledat, če mi je slučajno že odpisala, pa sem bil prepričan, da to ni možno. A očitno je bilo in odgovor niti ni bil zavrnilen. Hotela pa je vedeti kaj več o tem, kdo sem, pa sem ji v odgovoru to malo namignil. Njen odgovor na odgovor pa še čakam.

Prededipalčev
anonimni dnevnik
KLINIČNI PRIMER
Z UVODNIM
MNENJEM
PSIHOLOGA

28. 10. 2005

Imela sva pravo korespondenco, a očitno bo pri tem tudi ostalo. Ko sem ji predlagal, da bi se srečala v živo, se je izmikala, češ da ima trenutno vse preveč obveznosti.

Zaupam Horvatu, da mi lahko v takih primerih še najbolje pomaga z nasveti. Verjetno zato, ker bo v kratkem postal diplomirani psiholog, a tudi če ne bi, se mi zdi, da bi bil za kaj takega še najprimernejši. Nekako se mi zdi, da se zna vživeti vate in ti na pravi način, s pravim mero, s pravim tonom, s pravimi besedami, s pravim izrazom na obrazu in ob pravem času pravilno dozirati in te soočiti tudi z zelo neprijetnimi stvarmi, katerih si drugače niti ne bi želel slišati, ter ti tako omogočiti, da začneš o njih razmišljati, se pravi, da se predvsem zamisliš nad seboj in svojimi pomanjkljivostmi in razmisliš, kaj boš naredil za to, da se boš spremenil na bolje, ne pa da udobno kriviš cel svet za svoje bedno stanje. Tako sem ga sproti klical in spraševal, kaj meni, kako naj si razlagam posamezen njen mejl. Takoj ko sem dobil tistega, kjer se je izmikala srečanju v živo, je menil, da naj nanjo kar pozabim, ker bo ostalo le pri dopisovanju, saj ji verjetno paše, da ji tako malo nabijam samozavest. A rabil sem še enih par, da sem se s tem dokončno sprijaznil.

V sredo sem jo srečal na avtobusu in sva se prijetno, sproščeno pogovarjala. Ob tem me je preveval prav omamen občutek. A ko sem prišel domov, sem se hočeš nočeš moral strezniti. In kaj potem, če

si se z njo pogovarjal? Si opazil kak žar v njenih očeh, ti je postavila sploh kakšno vprašanje o tebi ali je bilo zgolj obratno? Odgovori na ta vprašanja so privedli do spoznanja, da bi se moral verjetno na zobe metati, če bi jo hotel imeti, pa še to mogoče ne bi bilo dovolj. Do tega pa mi ni. Ali pa mogoče ne verjamem dovolj vase? No, po drugi strani me je Horvat tudi (relativno) prepričal (kar bi me verjetno poskušal prepričati vsak od prijateljev, a ne tako uspešno, in česar se tudi sam precej zavedam, a tisti 'onkraj besed' je bil vendarle močnejši), naj pozabim nanjo, saj je lahko prebrala že ne vem koliko knjig in je še tako pametna, pa bo še vedno ena navadna, v vato zavita najstnica, ki živi v čisto drugem svetu kot mi, sedemindvajsetletniki, in prav je tako, ker če ne bi, bi bilo z njo nekaj narobe. In na splošno mi je debata o tem z njim včeraj precej pomagala, da jo bom, upam, dejansko uspel hitro pozabiti.

Prededipalčev
anonimni dnevnik
KLINIČNI PRIMER
Z UVODNIM
MNENJEM
PSIHOLOGA

Sedaj bom pa tukaj v knjižnici še malo zabluzil, ne vem, mogoče bom celo odprl Kazenski zakonik, potem, čez kako uro, pa sledi klasični petek, najprej v Lokalu št. 1, kasneje morebiti kje drugje?

4. 11. 2005

Nastopil sem pripravništvo na sodišču. No, ja, ta prvi dan je bil bolj informativni razgovor s predsednikom Višjega sodišča, čeprav nekaj novih, koristnih informacij, razen tega da se sodniški in na splošno pravniški poklic radikalno feminizira, pa se to vidi tudi pri novih pripravnikih, ki prihajajo, tako da imajo obdobja, ko sploh ni nobenega 'fanta', kot se je izrazil, in so že kar veseli če se kakšen najde med samimi puncami, pa ne da bi imeli kaka napačna nagnjenja, se razume, ampak lepo pa je, če se lahko punce, če imajo kakšno žurko, s kom zasučejo, na pa da samo same skačejo po plesišču.

Od ene izmed punc sem izvedel, da nam volonterjem ne krijejo potnih stroškov. Če je to res, sem ga milo rečeno najebal, če si ne bom ob tem našel še kakšne službe. Mesečna avtobusna vozovnica bi me namreč stala 'ugodnih' 30.000 in nekaj SIT. In če bom dobil polnih 40.000 SIT podpore, mi ostane za kaj? Kilo suhega kruha na dan pa

adijo. Kaj naj še dodatno shujšam, ko pa sem tako že na spodnji meji suhosti? Ni drugega, treba bo zraven imeti še službo. Čeprav ga bom v takem primeru po drugi strani prav tako najebal, saj bom imel dvojno delo, ne glede na to, kako malo me bojo videli na sodišču. Joj, upam da me vzamejo na tožilstvu in bom na sodišču nadaljeval kar v tisti regiji.

Prededipalčev
anonimni dnevnik
KLINIČNI PRIMER
Z UVODNIM
MNENJEM
PSIHOLOGA

A imam še kaj drugega za povedati? Hm, razen tega, da mi Ana še ni šla čisto iz glave in da danes dan mogoče ne bo potekal kot običajno ob petkih, ker imajo vsi neke obveznosti ali pa jih ni, niti ne.

Nocoj se mi obeta druga noč v stanovanju v centru mesta. Nekega posebnega šoka v zvezi z novim okoljem nisem doživel. Je pač tako, da ne dam dosti na te banalne, trivialne, materialistične zadeve, povezane z bivanjem. Ja, seveda, to si lahko dopovedujem, a v resnici seveda ni čisto tako. Nobenemu normalnemu človeku ne more biti vseeno, v kakšnem stanovanju in v kakšnem okolju biva. In ko sem okrog enih popoldne danes stopil ven, mi je bilo novo okolje prav všeč. Prijetno spremembo sem doživel, saj mi paše, če stopim iz stanovanja, pa sem že sredi mestnega vrveža. Bolj umirjenega slovenskega sicer, a ni tako slabo v primerjavi z domačo vasjo, kjer sem moral prehoditi dolgo pot do postaje in prestati še vožnjo z avtobusom, da sem do tega vrveža prišel.

7. 11. 2005

Upi za delo na tožilstvu so splahneli. Bodi dovolj o tem, gremo dalje, novim 'zmagam' naproti.

To žalostno novico sem izvedel danes po telefonu, tik zatem, ko sem s kolegico, sodelavko Anjo, zjutraj stopil z avtobusa in jih poklical. Še sreča, da nama je mentor, okrajni sodnik na kazenskem oddelku,

ob prihodu na sodišče sporočil, da danes ne bo nobene obravnave, ker se pri večini napovedanih bodisi obdolženci bodisi njihovi zgovorniki izmikajo prihodu in sva se lahko zato kar obrnila in šla na naslednji avtobus za rodno mesto. Pred tem naju je peljal še v svojo pisarno, da nama izroči vsakemu en spis, na podlagi katerega naj do naslednjič napiševa sodbi. Jaz sem si izbral tistega v zvezi z mučenjem živali, ki se je končal tri dni nazaj, ko sva prisostvovala kar petim obravam. Zelo zanimivo in vznemirljivo je bilo videti, kako stvar poteka v praksi. A ker gre za Okrajno sodišče, lahko kar rečem, da obravnavajo bolj ali manj kurje tatove. Predstavljam si, da se tega kot sodnik kmalu naveličaš in si zaželiš novih izzivov. Bi pa rekel, v kolikor sem uspel dobiti vpogled v zadevo, da ta služba niti ni preveč stresna in naporna, kar ji lahko štejem v velik plus.

Prededipalčev
anonimni dnevnik
KLINIČNI PRIMER
Z UVODNIM
MNENJEM
PSIHOLOGA

Ta primer z mučenjem živali je bil še posebej zanimiv, saj se je tisti dan končal in sva dobila prvi vtis, kako sodnik na prvi stopnji odloča o zadevah. Vsi navzoči, razen njega, zapisnikarice in naju pripravnikov, morajo zapustiti prostor in potem se on odloči. Morebiti sam, na podlagi lastnega znanja, modrosti in izkušenj? Nikakor ne, najprej se je na veliko posvetoval z zapisnikarico, da mu je na koncu že morala odvrniti: "Ej, ne vem, ti si sodnik, ti odloči." Potem je pogledal še naju, pripravnika z enournim stažem na sodišču: "Kaj pa vidva pravita?" V kolikor se spomnim s faksa, mora biti krivda nedvoumno dokazana, o čemer pa tu ne moremo govoriti, sem rekel, ona pa nekaj podobnega. Nato naju je poklical k svojemu pultu in nama kazal slike ubogih, sestradanih poginulih živali, češ, kaj pa zdaj pravita? No, na koncu se je nekako s težkim srcem odločil za 'oprostilko'. Sicer pa je tožilka zahtevala le tri mesece pogojno (no, tri mesece je pri mučenju živali sicer maksimum).

Anja pa je čisto v redu punca, tako, malo za preživljati čas tukaj na sodišču, pa na pijačah ob pavzah, pa na avtobusu, ni mi pa nekaj posebnega, da bi bil recimo resnično vzradoščen v njeni družbi in bi komaj čakal, da jo bom videl in preživel čas z njo. Na zunaj pa tudi (ali pa predvsem) ne.

21. 11. 2005

Z Okrajnega sodišča sem se za dva tedna preselil na tožilstvo in za mentorja dobil majhnega, debelega, plešastega Akakija Akakijeviča, v nasprotju z Anjo, ki ji je bila dodeljena, če malo pretiravam, ena prelestna, prijazna, a nekako za moj okus preveč umirjena, zaspana, neenergična okrožna državna tožilka. Akakij mi je dal neko ovadbo s prilogami, da jo pogledam in mogoče napišem zahtevo za preiskavo, kar sem storil, a mu je nisem uspel izročiti, ker ga tisti dan ni bilo več na tožilstvo. Pri pisanju mi je, v posebej za pripravnike namenjeni, kar veliki pisarni, pomagal tožilski pripravnik, ki je tam zaposlen za tistih dobrih 100.000, za katere sem se sam nekoč potegoval.

Prededipalčev
anonimni dnevnik
KLINIČNI PRIMER
Z UVODNIM
MNENJEM
PSIHOLOGA

3. 12. 2005

Včeraj smo imeli ponovno okušanje piva, pri Novaku. Nabavili smo ga v Leclercu in na prvi pogled se je zdelo, da je njihova izbira precej manjša kot v Intersparu, a izkazalo se je drugače. Nabrali smo jih okrog štirideset, za razliko od štiriintrideset prejšnjikrat, in še jih je nekaj ostalo na voljo. Ko smo pričeli, so me demokratično hoteli izključiti iz vzvodov odločanja o čemer koli, pa sem na svoj način popizdil in so to namero opustili. Smo pa nadaljevali z demokracijo v odločanju o večini stvari, tudi o tem, če lahko gre kdo na wc ali ne. To sprejemem, a da bi me kar izključili iz odločanja, pa čeprav seveda za zajebancijo, o ne, to pa ne bo šlo.

Novakovo vlogo iz prejšnje pokušine je prevzel Kovačič, ki je v trgovini zahteval, naj ne vzamemo tistega Unionovega v debeli steklenici, ne vem niti, kako se imenuje, ker je gnojšnica in ga on že ne bo pil. Potem pa mu je dal oceno 8,5. V manjši meri se je zajebal tudi Zupančič, ki je prav tako strastno nasprotoval nabavi kitajskih pirov, a je potem enemu prisodil sedmico. Imeli smo pa popolnoma moški večer, brez žensk, z bluesom za glasbeno spremljavo in porniči na monitorju. Vsaj dokler ni naenkrat prišla Natalija, ne vem odkod, in vse pokvarila. Po mojem mnenju niti ne, saj je prišla že precej proti koncu, a Novak si je očitno tako močno želel, da bi to bil do konca

zgolj moški večer, da je dobil čisto kisel obraz in je komaj čakal, da vse skupaj mine. Upam, da to ne bo povod za kakšne nove zamere.

16. 12. 2005

Včeraj mi je crknila televizija, to moram poudariti. Dobro, lahko gledam s svetle strani in si rečem, bo pa sedaj več časa za branje npr. Dostojevskijevih Ponižanih in razžaljenih, ampak bi se prileglo vsak dan malce skakanja po programih z daljincem. Sploh če si vsak večer sam, se priležejo vse tiste serije, ki obravnavajo samske ok. 30-letnike, ki se zajebavajo z iskanjem prave ženske ali moškega, pa se malo poistovetiš z njimi in ti je pač tisti trenutek malo lažje, ko vidiš, da nisi sam v tem.

Prededipalčev
anonimni dnevnik
KLINIČNI PRIMER
Z UVODNIM
MNENJEM
PSIHOLOGA

Ob dveh sem se udeležil podelitve diplom. Sam. Pa če bi šel kdo z mano, ne bi ničesar zamudil. Vse, kar si bom mogoče zapomnil, je, da imam po tej podelitvi šablonskih, osladnih govorov dovolj za naslednjih deset let.

20. 12. 2005

Na pijači s Horvatom ni šlo brez neosnovanega, iracionalnega, malikovalskega hvaljenja Ane. Joooooj, le kako naj se je rešim???

25. 12. 2005

Včeraj, na božični večer, smo že tretje leto izpeljali medsebojno obdarovanje v ožjem prijateljskem krogu. Glavna pobudnica zadeve je bila od začetka in je še vedno Natalija, ki se je lepo spomnila na to prejšnjo nedeljo in prinesla listke z imeni na božični večer prisotnih, ki smo jih potem vlekli iz vrečke. Letos manjka Zupančič, ponovno je obiskal Majo v Turčiji, Kovač ter Mateja pa se sončita na Filipinih. Potočnik pa je itak v Angliji.

Vzdušje je bilo na začetku bolj tiho in umirjeno, ko pa je končno prišel Horvat, ki smo ga še zadnjega čakali, z družinske večerje in smo lahko pričeli z odpiranjem daril, se je malo razživel. Nekaj smo tudi spili zraven, drugi nekega višnjevca in Krajnčevo vino, jaz pa kar dobri stari laški pir, pa je bila ura hitro tri zjutraj in smo se odpravili domov. Ja, kaj takega. Za novo leto pa še vedno ne vemo, kje bomo, včeraj se je sicer odprla opcija, da bi se odpravili nekam blizu Novakove babice, a nismo se še ničesar dokončno zmenili. Do takrat pa se niti ne nadejam, da bom imel še kaj koliko toliko pametnega za povedat.

1. 1. 2006

In izkazalo se je (skoraj) tako. Lahko bi sicer nekaj povedal še o prejšnjem petku, ko sva s Horvatom kar sama zabluzila celo noč, malo v Lokalu št. 1, malo v klubu št. 1, na koncu pa še v klubu št. 2, pa se mi ne da.

O silvestrovanju pri Kovačiču pa tudi ne ...

30. 1. 2006

V soboto je Krajnc praznoval osemindvajseti rojstni dan. Izrazil je željo po daljnogledu, da bo lahko z vikenda opazoval mesto z okoličico, pa smo mu ustregli. V zameno smo dobili zadovoljivo porcijo pršuta, slanine ter še nekaterih drugih klobas na pladnju in še nekaj sladice. Vina je tudi bilo na pretek, česar pa nisem izkoristil, saj so se me še malo držali piri od prejšnjega dne. Nekateri smo nadaljevali v klubu št. 2, ki je bil nekako poln, nato pa v pol praznem klubu št. 3, ki so ga povrhu zaprli že okrog četrte ure zjutraj. Skrbi me, kaj se dogaja, da je stanje tako porazno. Še Gabrijel je na poti v klub št. 2, ko smo hodili po ulicah, sarkastično pripomnil, kako je fajn videt, da je v našem ljubem mestu vse tako polno in živo. In v tem mestu naj živim do konca življenja? Horvat je razočarano trdil, da bo službo sigurno raje iskal kje v tujini kot v tej naši zaspanki.

6. 2. 2006

V petek sem začel z 'delom' na civilnem oddelku Okrajnega sodišča. Prišel sem tja, stopil do novega mentorja, debelušnega, z rahlo razredčenimi mastnimi rjavimi lasmi ter obrazom desetletnega otroka, oblečenega v kavbojke in termoflis, ki je vedel, da ta dan začenjam pri njem, a na moj prihod ni bil pripravljen, saj še ni imel programa mojega dela, bo pa ga pripravil do ponedeljka, je obljubil. Nato sem zavil do bivšega mentorja, da ga povprašam, če je vse v redu z zadnjo sodbo, ki sem jo pisal pri njem, pa je po teh treh tednih, odkar se mu jo oddal, še ni pogledal, a je tudi obljubil, da jo bo do ponedeljka.

Večer je potekal na klasičen način, v lokalu št. 1. Po stotih letih se nam je pridružil Kovač z Matejo, po recimo petdesetih pa Mlakar, brez Sandre, se razume. Tokrat nismo zasedli naše običajne strateške pozicije na omizju pri wc-ju, saj smo prispeli prepozno, ampak smo se morali zadovoljiti z mizico ter stoli brez naslonjal desno od vhodnih vrat zraven avtomata za kikirikije. Ta lokacija se je v bistvu izkazala za potencialno najbolj strateško v celem lokalu, saj je na neki točki k avtomatu po porcijo, ne vem česa že, pristopila precej privlačna punca ali recimo že ženska okrog tridesetih let, a ga ni znala uporabiti in je potrebovala pomoč. Sedel sem najbliže njej in avtomatu in sem ji pomoč seveda ponudil, pri tem pa sva izmenjala nekaj prijaznih besed. Dovolj za Horvata, da jo je začel namesto mene, a v mojem imenu, osvajati. Ko se je usedla nazaj k svoji mizi, k sreči izza stebra, tako da je nismo mogli videti, je namreč takoj poklical kelnarja in mu naročil, naj ji prinese pijačo in sporoči, da se naj zanjo meni zahvali. Vse skupaj mi ni bilo nič kaj všeč, saj me je živciralo in mi dvigovalo utrip, vedel pa sem, da sam verjetno ne bom ukrenil ničesar, tako da stvari nikakor ne bi mogel imeti pod kontrolo in bi lahko kvečjemu izpadel kot bedak, če bi prišlo do nadaljnega razvoja situacije. Mogoče se mi je tudi zdelo, glede na to, da je bila videti malce starejša in oblečena precej nobel, da je ne bi niti hipotetično utegnil zanimati. A nekoliko kasneje se je Horvat vrnil z ene svojih čikpavz in me odrešil skrbi. Na pavzi je bila tudi ona in izvedel je, da jo doma čakata leto in pol stara hčerka ter mož. Tako

se mi ni bilo več treba tresti, katere nadaljnje ukrepe v zvezi z njenim spoznavanjem bi Horvat to noč še lahko izvedel.

13. 4. 2006

Že v sredo smo ga fajn žingali, tako da sem se danes odločil za abstinenco. Enkrat na teden imam namreč alkohola čisto zadosti, pa včasih bi rad tudi v soboto tekel. Bil sem v knjižnici, ko me je okrog pol petih poklical Novak, če pridem na pivo, saj je imel v službi že vsega zadosti in je šel kar sam na enega paulanerja, sčasoma pa so prišli še ostali. A tokrat se je zgodilo, da ravno on ni ostal do konca in je predčasno spizdil, potem ko sta imela z Zupančičem kratek stik glede tega, kdo je v življenju več dosegel in kdo se je moral za to bolj potruditi. Hm, saj sem bil zraven, a se ne spomnim točno, kako je stvar potekala, a na koncu je bilo tako, da je Novak Zupančiča pripravil do tega, da mu je moral v svojo obrambo proti njegovim obtožbam, da v življenju še ni ničesar naredil, vrniti z očitki o njegovi privilegiranosti, ker da je tako ali tako vse dobil od starega. To ga je očitno zadelo v živo in je na meni lasten način pobral plašč in brez slovesa, vidno jezen, odvihral domov.

24. 4. 2006

Vreme je že prijetno pomladno, tako da je pravi užitek izkoristiti ga za tek po okolici našega malega mesta. Danes sem šel menda četrtrič letos, prvič z Zupančičem. On je trdil, da je to njegova letošnja premiera, a je kljub temu vodil tempo tistih sedem kilometrov, ki sva jih opravila. Upam, da bom kdaj dosegel njegov nivo.

In vedno več je ob lepem vremenu žensk, ki ga prav tako izkoriščajo za hujšanje pred poletjem, kot bi dejali nekateri. Precej jih je bilo za videti ob reki, kamor sva šla pogledat Horvata, ki je s cigareto posedal na eni od klopi ob njej. Tam sem izvedel še najnovejšo, roko na srce, ne preveč nepričakovano in zato tudi ne šokantno novico, da

sta šla Novak in Marija narazen oziroma jo je on pustil. A še ni čisto preverjena.

30. 4. 2006

Prosta mesta so se pomaknila nekoliko naprej in obeta se mi možnost redne zaposlitve na sodišču. Vsekakor sem že začel hrepeneti po kakršnem koli delu in seveda plačilu, ki je na sodišču daleč od bleščečega, a je bolje kot tistih 40.000 od socialke.

21. 5. 2006

V soboto je Kovačič, kot vodja sindikata, organiziral sindikalni piknik in nabavil precej več mesa ter pijače, kot so zmogli pojesti in popiti, verjetno ne čisto slučajno. Upamo, da bo kaj takega še kdaj storil in bomo tako kot tokrat imeli še zastonjski nedeljski zasebni piknik, na katerem se bodo cedili kotleti, čevapčiči, piščanci ter laški in unioni. Ob takih priložnostih ti mora postati kričeče očitno, da tako lepo, kot gre trenutno nam – se pravi zahodnemu svetu v najširšem pomenu besede, ni šlo še nikoli v zgodovini nikomur. Da bi le trajalo! Pa ne na račun bedno siromašne večine človeštva seveda. No ja, takšne pravljice lahko pripovedujem otrokom (če jih bom slučajno kdaj imel) za lahko noč.

28. 5. 2006

Novak očitno ni kar tako toliko hodil na bankine žure, ampak je dejansko obstajala neka kemija med njim in sodelavko Mojco. Zdaj, ko je prost, pa je lahko, vsaj z njegove strani, svobodno izbruhnila na plano. In to se je zgodilo ravno ta petek na neki žurki. A problem je v tem, da zadeva ni tako enostavna z njene strani, saj še vedno hodi, kaj hodi – živi, s tistim svojim podjetnikom, s katerim je skupaj že osem let. No, če je verjeti Novaku, naj do njega ne bi več čutila skoraj ničesar in je samo čakala na dober povod, da konča z njim.

Verjetno mi je prav to razlagal v soboto v Lokalu št. 1, kjer sva bila sama, ker so ostali vsi zatajili (ali pa jih ni – Horvat je recimo v Münchnu), ko je gospod podjetnik prišel tja, izgleda prav z namenom, da ga poišče. Sedela sva na klopi ob steni, čisto pri vratih, in naju je najprej spregledal, saj je šel vse do WC-ja in nazaj ter je bil že pri drugih vratih, ko se je obrnil, da ga je tudi Novak opazil in mu veselo vzkliknil: “O, Branko, kako si?” Ni se mu namreč niti sanjalo, da bi podjetnik utegnil kaj slutiti o nezvestobi svoje dolgoletne punce. A mu je moralo to kaj hitro postati kristalno jasno, saj se je sprehodil do naju in ga gledal s tako ubijalsko jeznim pogledom, ki ga premore le nekdo, ki se mu je podrl svet in misli, da lahko za to krivi izključno tega, ki ga gleda. Ne bi se čudil, če bi ga poskušal kar na gobec usekat, kar bi se seveda končalo zgolj pri poskusu, saj bi mu jaz s svojimi superhitrimi refleksi to gotovo preprečil. Ko ga je podjetnik še kar gledal, rekel pa ni nobene, mu je Novak predlagal, da se gresta ven pomenit, na kar je odvrnil: “Ja, mogoče bi se pa res morala.” In sta šla. Nekaj časa sem zato sameval na klopi, nato pa le pokukal skozi vrata, če ju kje uzrem, saj me je že skrbelo, da se ni podjetniku mogoče zmešalo in ga je s čim usekal, Novak pa je negibno obležal na tleh. A sem ju zagledal na klopci v parku, Novak je sedel, podjetnik pa stoje z rokami krilil po zraku. Povedal baje ni dosti, saj je spet najprej nekaj minut le strmel vanj, nato pa izdaval, če držijo govorice, da bi naj Mojca bila z nekom v petek na službeni žurki. Odgovoril mu je, da bi moral to kar njo vprašati, in nato se je le usedel v avto ter odpeljal.

31. 5. 2006

V torek se je Kovač vrnil iz tujine in bo ostal, brez obveznosti, kar devet dni. To stanje je želel že ta prvi dan izkoristiti in me je poklical, če bi šel kaj ven. Tudi sam nisem ravno založen z delom (napisati dve zamudni sodbi v enem tednu ni najtežje delo na svetu), zato sem bil zlahka za. Na koncu sva, po par pirih z Zupančičem, Majo in Krajncem, v enem od lokalov na prostem končala na neki študentski zabavi. Posedali smo nekje okrog pol desete do enajste zvečer in bil sem navdušen, da je ta lokal ter številni drugi v njegovi bližini, poln

do zadnjega kotička. Do enajste se je sicer že vse dodobra izpraznilo, a če je to zgolj začetek, kar bi ob pogledu na goste lokalov, večinoma naših let ali pa še mlajše, lahko bil, smo na dobri poti, da se bo v prihodnje ta, meni tako ljub trend stopnjeval.

7. 6. 2006

V petek se nam je na pijači (poleg ene sošolke iz osnovne šole, ki smo jo slučajno zalotili v mestu in se seveda ni mogla upreti par pijačam s starimi znanci) za nekaj časa pridružil nek Kovačev sošolec iz osnovne šole in, kot sem izvedel, moj sošolec s faksa. Trenutno (redno) službuje na sodišču, pa me je malo informiral, kakšne so kaj tam razmere za delo in kdaj se bo dejansko kaj odprlo.

18. 6. 2006

V petek smo Maji pripravili surprise party, za njen osemindvajseti rojstni dan – ni kaj, zadnjič na pijači smo se strinjali, da smo rojeni leta 1978 zakon. Presenetili smo jo v stanovanju in tam ostali do konca, nekje do petih zjutraj. Sam sem mislil, da do enih, saj mi je telefonska ura zatajila. Pa tudi sicer je preteklo toliko pira, da se ne spomnim vseh podrobnosti, v soboto pa sem v postelji s hudimi mukami (če malo pretiravam) preležal do štirih popoldne. A dovolj mi je ostalo v spominu za oceno, da je šlo za precej divjo žurko za tisto majhno blokovsko stanovanje in pravi čudež je, da nihče od sosedov ni klical policije.

Čisto dovolj se tudi spominjam Mlakarjevih najnovejših informacij o štiri leta trajajoči zvezi z njegovo, v vseh teh letih z moje strani dvakrat videno Sandro. Prevarala ga je in jo je, kot je zagotavljal, da se bo zgodilo v takem primeru, brezkompromisno pustil. Res škoda, da je ne bom mogel nikdar поблиže spoznati, ko pa je imel toliko lepega za povedat o njej.

V soboto je bila z rojstnim dnevom na vrsti še Natalija, na Krajncem vikendu, ob občasnem dežju in stalnem, za junij nesprejemljivem mrazu (pa pravijo, da se ozračje segreva!), a na srečo vsaj pod šotorom. Spremljali smo tekme Mondiala 2006 in prijetno kramljali, alkohola pa se seveda nisem niti dotaknil. Novak je prišel z Mojco, s katero sta zdaj uradno, neovirano par.

Prededipalčev
anonimni dnevnik 16. 7. 2006

KLINIČNI PRIMER

Z UVODNIM
MNENJEM
PSIHOLOGA

Prejšnjo nedeljo je po približno letu dni boja z rakom umrl stari Kovač. Še v petek sem bil pri njih in je imel še toliko moči, da me je, močno shujšan, ležeč na kavču, pozdravil, ko sem prišel, za kaj več pa verjetno ni imel energije. Hoditi vsekakor ni mogel, kot mi je Kovač kasneje povedal na pijači. Po njegovi oceni sta mu takrat ostala le še kakšna dva tedna življenja, da se je s tem sprijaznil, pa mi je že večkrat povedal. No, dva tedna sta se potem skrajšala v dva dneva. Pogreb je bil v petek. Mali Kovač je imel kratek govor o njegovem življenju, preden so žaro odnesli do groba, a ga ob tem nisem mogel gledati, ker je bilo za pričakovati, da ga bodo premagale solze, kar se je na koncu tudi zgodilo, in če bi gledal v tisto smer, kjer sta bila ob njem še Kovač in objokana mati, bi mogoče še mene, česar si pa nisem želel.

19. 7. 2006

Začele so se poletne razprodaje, pa sem si končno nabavil nove čevlje za tek po mestni okolici. A zakaj sem si sploh lahko to privoščil? Ker sem izvedel, da septembra pričnem z redni delom in plačo na sodišču. In zdaj sem se odločil, da novo nastali priliv denarja pričnem že danes izkoriščati, čeprav bo do takrat preteklo še precej vode in vegetiranja s socialko. Pa kaj me briga, tek mi je zakon in ne mislim ga več izvajati v tistih zdavnaj izrabljenih bratovih teniskah.

9. 8. 2006

Končno smo nabavili novo tipkovnico, ker se je prejšnja pokvarila, tako da lahko spet normalno pišem svoje 'mojstrovine'. No ja, to je bolj slab izgovor, da jih vse do danes nisem, saj se je pokvarila šele pred dvema dnevi. Dejansko ni bilo kaj dosti za pisati, saj so si dnevi podobni kot jajce jajcu. OK, v moji glavi se itak vedno na veliko dogaja, a tega nisem sposoben in niti ne mislim podrobneje opisovati, bom večino raje zase ohranil. Razen morebiti današnjih sanj, ko se mi je prvič zgodilo, da sem jih tako živo doživel, pa sem jih moral kar takoj, ob 5.41 zjutraj, izliti na papir, da jih ne pozabim.

Kovačič, Natalija in jaz (mogoče pa še kdo) smo v nekem javnem prostoru, morebiti celo na avtobusu, v katerem se nahajamo s skupino srednješolcev oziroma predvsem srednješolk, med katerimi je tudi moja fatalka Ana. Glede na to, da smo že kar nekaj časa skupaj in je prostor precej majhen, jaz pa tudi omenim, kdo je blizu nas, hitro navežemo stik z njimi. No, Kovačič ga in seveda ne jaz. Po nekaj začetnih stavkih, ki se jih ne spomnim in tudi tega ne, ali sem v njih udeležen, se Kovačič usede na drugo stran mize k Ani, kjer ona sedi s kolegicami (zdaj naenkrat nismo več na busu, ampak v nekakšni hali, ki je obenem tudi srednješolska učilnica), se ji približa in jo, tako za šalo, gleda s tistim značilnim moškim izzivalnim pogledom in nasmehom, češ saj me lahko poljubiš, če hočeš, a vem, da si ne upaš, saj sem vendar jaz tisti, ki in če osvaja, ne pa ti, ženska, ter ji recimo temu pocukrano in s srčki v očeh pravi: "Kako si?" A ona se niti približno ne zmede in mu menda sploh nič ne odgovori, ali pa zgolj: "V redu," nato pa mu takoj vrne prav isti oziroma seveda neprimerno bolj zapeljiv pogled, popolnoma pripravljena na poljub. Nato to še bolj konkretizira, ko v ta namen značilno nagne glavo in se mu začne približevati, vau, kot dejanska, izkušena fatalka, a sedaj se zmede seveda on, ki tega nikakor ni pričakoval, ter se prične umikati, a ne dovolj, saj gre navsezadnje za zelo privlačno punco, on pa je vendarle Kovačič (vsaj tako jaz to vidim), da se ne bi vsaj za hip dotaknila z ustnicami. Sam vse skupaj opazujem z druge strani mize in se mi zdi, tako na prvo žogo, zelo zabavno.

Prededipalčev
anonimni dnevnik

KLINIČNI PRIMER

Z UVODNIM
MNENJEM
PSIHOLOGA

No, nato se še dalje pogovarjamo oziroma se z njo pogovarja predvsem Kovačič in beseda menda nanese na tisto mojo internetno epizodo z njo, ne spomnim se točno, vem samo, da ji skozi govori: "Če pa je Buco tako rekel, pa Buco to, Buco ono," zato ona po nekem času, mimogrede neprizadeto, pripomni: "V kolikor se jaz spomnim od takrat, je bilo tebi nekako drugače ime?" Nato še povprašuje o tem, kako sem dobil ta vzdevek, in ji, tako kot večkrat kateri drugi, s Kovačičem dopovedujeva, da nima vsebina nadimka ničesar opravit z mano in je do njega prišlo povsem po naključju, njej pa se zdi čudno, ali pa recimo za malo, da sem pustil, da se me to ime prime, nato pa ustrelji: "Kaj pa če bi se jaz takrat recimo zapalila za tebe in bi midva fukala ko nora, kaj bi se ti potem drla 'Oh, Buco, Buco!' ali kaj?!?" Ne spomnim se več, kaj ji na to odvrnem, a na koncu pristanim z njo v pogovoru o tem, kako je kaj šla matura, in pove, da ne tako dobro, ker jo je naredila z dobrim, a je vseeno prišla na primerjalno književnost, a kaj ko sedaj celo dvomi o pravilnosti izbire, mogoče bi bila za njo bolj prava sociologija kulture, in tako dalje nekaj nakladava.

Na koncu nas zmoti prihod učitelja (zdaj smo vsi skupaj že kar srednješolci!), ki začne na tablo v tisti halji pisati in risati neke matematične formule, jaz pa součenca zraven sebe, črnca, oblečenega kot Carlton in z očali, vprašam, koliko ur je še do konca pouka ter kate-re, in mi pove, da še ena, a matematična, na kar zagodrnjam, nato pa se zbudim in mi seveda odzvanja v glavi tisti Anin: "Kaj če bi recimo midva fukala ko nora ..." in se sprašujem, od kod le se je vse to zdaj vzelo. Čutim pa, da če bi se kaj takega dejansko zgodilo, se pravi, če bi se tako igrala z mano in me puščala v negotovosti, pa lahko bi bila ona ali katera druga, za katero bi se podobno zagrel, bi se mi mešalo od sile. Ne nadejam se sicer, da mi bo kdo uspel razložiti pomen teh najdoživetejših sanj do sedaj, a vseeno se mi jih je zdelo vredno zlit na papir.

22. 8. 2006

Ravnokar sem se vrnil s pijače s Krajncem. Včeraj je prišel s Korčule, kjer se je najprej vrnil Kovačiču in Ireni, nato pa sam ostal še skoraj en teden. A danes sem videl zakaj. Z Natalijo hodita po robu njunega enajstletnega razmerja. Najprej mi je dejal, da je krivda za to najmanj osemdesetodstotno na njeni strani, pa sem mu odvrnil, ja, seveda, ona bi pa najbrž trdila, da je ravno obratno. A ko mi je malo razložil, zakaj je do krize prišlo, sem videl, da bi krivda resnično utegnila biti nekje v teh okvirih. Včeraj sta imela daljši pogovor o tej problematiki, a na koncu mu je v ušesih odzvanjal le zadnji stavek, ki ga je izrekla, preden je šla spat: "Kaj če nama pa na koncu ne bo rataalo?" Ta stavek, je rekel, si bo zapomnil do konca življenja in zaradi njega je celo noč hodil gor in dol po stanovanju, saj nikakor ni mogel zaspat. Na koncu je še dodal: "Enajst let gradiš zvezo na nekih zdravih temeljih, se trudiš, ji stojiš ob strani, potem pa to. Ej, če nama dokončno ne rata, bom še samo hodil ven in jih fukal. Jebemu mater, vse so svinje!"

9. 9. 2006

Danes smo pomagali napolniti južno tribuno dvorane na kvalifikacijskem obračunu naših košarkarjev za uvrstitev na evropsko prvenstvo. Zmagali smo gladko, tako gladko, da je bilo že nezanimivo in predvidljivo. Tudi zato smo na koncu vsi tako navdušeno ploskali, da je le bilo vsega precej hitro konec.

Na ono drugo mesto, kamor sem razporejen kot volonter, pa bom še nekajkrat šel, saj z rednim delom na sodišču pričnem komaj novembra. Kot volonterja me niso hoteli spustiti iz rok do konca enoletnega roka in tako se bom še nadaljnja dva meseca prebijal iz meseca v mesec s socialko.

8. 11. 2006

Že tretji dan redno na sodišču.
Z vstajanjem nobenih problemov.
Delo je v redu.

Delovno okolje; hm, nobene dobre babe sto km naokoli, moški, s katerimi imam opravka, trpijo hudo pomanjkanje testosterona.

Prededipalčev
anonimni dnevnik

KLINIČNI PRIMER 26. 11. 2008

Z UVODNIM

MNENJEM

PSIHOLOGA

Zapis z 8. 11. je bil najprej le iztočnica in sem ga nameraval izdatno razširit, a sedaj za to ne vidim več razloga, predvsem pa se mi ne ljubi. Kaj morem, ko pa imam v službi toliko dela, da ga še domov nosim, pa mi za takšne nepomembne hobije ne ostane nič časa.

Aha, resnica je seveda diametralno nasprotna s pravkar povedanim. Večji del prejšnjega tedna sem preždel na stolu v brezdelju. Mentorja lahko le milo prosim, naj mi da še kaj za preštudirati ter napisati, in vsakič mi obljubi, da se bo to zgodilo, in me tako nekaj časa drži v veselem pričakovanju, nato pa obljube ne izpolni. Delovnik je tako običajna, siva rutina.

17. 12. 2006

V nedeljo sem se po dolgem času končno spravil v toplice, a tokrat prvič z Majo in Zupančičem, ki je sprva trdil, da se bomo odpravili v družbi ene izmed dveh novih Američank, ki trenutno bivata v našem mestu zaradi igranja odbojke. Obe sem srečal za martinovo in obe sta na zunaj taki, kot je pač za odbojkarice v veliki meri značilno, torej precej stabilni in veliki kot rajci. A ena, valovito ali že kar kodrasto, se ne spomnim več prav dobro, rjavolasa Katie iz Albame, v obeh pogledih mnogo manj od druge, sicer v obraz bolj luštne, klasične bionde Cindy iz Los Angelesa. Obe sem nato videl še naslednjo soboto na medsebojni tekmi (Cindy namreč igra skupaj z Majo in Natalijo, Katie pa v eni od ekip s spodnjega roba lestvice)

in moram reči, da je Katie v tistih oprijetih odbojgarskih, v bistvu vročih hlačkah igrajoč odbojko in s samim gibanjem po igrišču in obnašanjem med igro ali kaj jaz vem še čim, naredila name precej boljši vtis kot nekaj dni pred tem za martinovo. Vsekakor boljšega, kot sem na zunaj priznaval.

29. 12. 2006

Sem v službi, ko to pišem, a bi raje videl, da to ne bi bilo potrebno. Včeraj smo namreč imeli prednovoletno žurko in sem malo pretiraval s piri, kljub temu da sem še predobro vedel, kakšne bodo posledice tega neodgovornega početja. Glede na to, da to pišem v službi, bi kdo utegnil reči, da tam še kar nimam kaj za početi, a to le delno drži, saj sem zadnje dni imel največjo gužvo, odkar sem začel delati, pa tudi sicer me zadnji mesec ne puščajo več toliko v brezdelju, mentor pa me včasih tudi povabi, da si ogledam kako obravnava.

8. 1. 2007

Novo leto smo pričakali v Novakovem novem stanovanju, na elitni lokaciji v centru mesta. Glede na njegovo novost in vrednost smo do neke mere pričakovali, da bo kompliciral v zvezi z našim svobodnim alkoholnim razgrajanjem v njem, za katerega vemo, da lahko pusti določene posledice na stenah, stanovanjski opremi (ki je v tem stanovanju še ni prav veliko) in po tleh. A se je sprostil in ni težil. Drugače pa žurka kot žurka. Noro smo se zabavali, a nič revolucionarnega se ni zgodilo.

28. 1. 2007

Zjutraj me je obiskala Maja in s seboj pripeljala Katie z njenim umazaniam perilom, da si ga pri meni opere. Vtaknili so jo namreč v stanovanje brez pralnega stroja. Nato smo šli na pijačo, kjer sem se prepričal, da je zelo zanimiva in prijetna punca, popoldne smo

Prededipalčev
anonimni dnevnik

KLINIČNI PRIMER

Z UVODNIM

MNENJEM

PSIHOLOGA

si ogledali še njihovo medsebojno tekmo, nadaljevali pa smo pri Krajncu. A tam sem se na neki točki začel tako bedno obnašati, da je to preseгло že vse meje, in sem se (dokaj) trdno odločil, da mi ne preostane drugega, kot da grem po poti Krajnca in Natalije, ker drugače se to zagotovo ne bo nehalo. Za zgubiti nimam kaj, razen nekaj malega denarja.

Prededipalčev
anonimni dnevnik 14. 3. 2007

KLINIČNI PRIMER

Z UVODNIM

MNENJEM

PSIHOLOGA

Spet sem se, spričo ravno prave količine popitega alkohola, ujel v tisti mešani občutek neznanskega ugodja na eni in občutka krivde na drugi strani, da v primerjavi z večino človeštva živimo izprijeno razkošna, lagodna, razvajena, razsipniška življenja, ki v takem tempu ne morejo več dolgo obstati. Ta občutek se bo verjetno ob podobnih pogojih v meni še velikokrat naselil in ga zato niti ne bom več omenjal. Bom pa opisal trenutek, za katerega v bistvu, kljub omenjenim občutkom krivde, upam, da ne bo nikdar prišel, ko bom moral priznati, da se nam bliža konec preobilja ...

Dr. Ali Žerdin

**RAZPAD STAREGA OMREŽJA
KORPORATIVNE ELITE IN VZPON
NOVINCEV**

Dr. Ali Žerdin, univerzitetni diplomirani sociolog, doktor sociologije, novinar in urednik. Med letoma 1987 in 1989 odgovorni urednik Radia Študent, med letoma 1989 in 2006 novinar Mladine, med letoma 2006 in 2010 urednik Dnevnikove sobotne priloge Objektiv in odgovorni urednik Dnevnik, od leta 2010 urednik Sobotne priloge Dela.

Kapitalizem ni statična družbena ureditev. Anatole Kaletsky ugotavlja, da gre za sistem, ki ima sposobnost prilagajanja okolju vgrajeno v lastno naravo. Kriza, ki je izbruhnila med letoma 2007 in 2009, je, kot pravi Kaletsky, četrta velika systemska transformacija kapitalizma, primerljiva s transformacijami, ki so se zgodile po inflacijski krizi v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja, Veliki depresiji v tridesetih letih prejšnjega stoletja in napoleonskih vojnah med letoma 1803–1815. Kaletsky zato napoveduje, da kapitalizem prehaja v svojo četrto različico, Kapitalizem 4.0. Ta bo še vedno globalen, a bo hkrati nov, drugačen od predhodnih modelov.¹

Ker ne vemo, v katero smer se bo kapitalizem razvijal, je namesto špekulacij o prihodnosti smiselno zastaviti vprašanje, kakšne so bile značilnosti kapitalizma, ki se je bil pojavil v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja in ki se je simbolično iztekel z zlomom finančne družbe Lehman Brothers. Kako se je Kapitalizem 3.0 razlikoval od kapitalizma, ki ga je prinesel ameriški *New Deal*, in kako se je ta razlikoval od kapitalizma, ki ga je opisoval Karl Marx?

Ob tem se zdi smiselno, da ob tipizaciji, ki jo navaja Kaletsky, naštejemo še druge možne tipe, ki kažejo na pestrost pojavnih oblik kapitalizma in potrjujejo tezo, da je izjemno prilagodljiv sistem. V tipologijo bi tako nedvomno morali uvrstiti korporativni tip, ki je nastal na začetku 20. stoletja – recimo, da gre za Kapitalizem 1.5. Korporacije, ustanovljene med letoma 1895 in 1905, so namreč prinesle izjemne koncentracije bogastva, sočasno pa se je v navedenem obdobju ekonomska moč, ki je bila ob samem nastanku kapitalizma razpršena, izrazito zgostila v rokah peščice finančnikov, zlasti bankirjev. Bunting in Barbour tako navajata, da je sto največjih ameriških korporacij med letoma 1896 in 1905, torej v pičlem desetletju, svojo povprečno velikost povečalo za štirikrat.²

Hkrati pa tudi kapitalizem, ki je nastal v obdobju *New Deal*a in po inflacijski krizi v sedemdesetih letih, ni homogen pojav. Hall in Soskice, denimo, govorita o liberalnem tržnem modelu, značilnem za ZDA in Veliko Britanijo, in o koordiniranem tržnem mode-

1 Kaletsky, Anatole (2009): *Capitalism 4.0.*; http://www.oecdobserver.org/news/fullstory.php/aid/3251/Capitalism_4.0.html

2 Bunting, David in Jeffrey Barbour (1971): *Interlocking Directorates in Large American Corporations, 1896–1964*. *The Business History Review* 45 (3): 317–335.

lu, značilnem za Nemčijo, Skandinavijo ali Nizozemsko.³ Če je za liberalni model značilna bolj izrazita tekmovalnost vseh ekonomskih akterjev, je za koordinirani model značilno bolj usklajeno delovanje, ki v najbolj skrajni različici meji na kartelno dogovarjanje.

Preden orišemo splošne značilnosti Kapitalizma 3.0, omenimo posebnost, ki se pojavlja na robovih kritičnih analiz sistema. Glavni tok analitičnih razmišljanj tej posebnosti ne namenja posebne pozornost. Nedvomno gre vsaj za simptom procesov, ki so se odvijali v zadnjih treh desetletjih, ta simptom pa ima globoke dodatne učinke. Zadnja različica kapitalizma je namreč na površje naplavila poseben tip osebnosti, ki ga Clive R. Boddy imenuje *korporativni psihopat*.⁴ Boddy se v teoriji, ki korporativnim psihopatom pripisuje pomembno soodgovornost za izbruh finančne krize,⁵ naslanja na analize kanadskega psihologa in kriminologa, po Cleckleyu zdaj vodilnega svetovnega izvedenca za psihopatijo, Roberta D. Harea, ki je akademsko in poslovno srenjo sredi prejšnjega desetletja presenetil z izjavo, da bi psihopate, če jih ne bi preučeval v zaporih, preučeval na borzi. Nekoliko pred tem, leta 2002, je izrekel misel, ki jo bomo skušali prevesti s ščepcem kreativnosti: “Niso vsi psihopati v zaporih. Nekateri so tudi v upravnih odborih.”⁶

Hare je drzno tezo o psihopatih, ki sedijo v upravnih odborih, izrekel neposredno po izbruhu afere Enron, ko je klika vodilnih v podjetju z megalomanskimi špekulacijami, računovodskimi mahinacijami in površnim poročanjem lastnikom podjetja, ustanovljenega leta 1986, delničarje oškodovala za tedaj vrtoglavih enajst milijard dolarjev.⁷ Vendar je Hare tezo o psihopatih, ki ne uničujejo le posameznih gospodarskih družb, pač pa cele nacionalne ekonomije, razvijal tudi v naslednjih letih.

3 Hall, Peter A. in David Soskice (2001): *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford: Oxford University Press.

4 Psihiatrične klasifikacije (DSM IV) zdaj več ne govorijo o psihopatiji, temveč o osebnostnih motnjah (*personality disorders*), torej o karakternih deviacijah. Oznaka ‘osebnostne motnje’, DSM IV jih našteva 12, pa se v glavnem pokriva s prejšnjo rabo oznake ‘psihopatija’. Glej npr. na <http://behavioral.com/apa-diagnostic-classification-dsm-iv-tr>, 6.10.12

5 Boddy, Clive R. (2011): *The Corporate Psychopaths Theory of the Global Financial Crisis*. *Journal of Business Ethics* 102: 255–259.

6 Hare, Robert D. (2002): *The Predators among Us. Keynote Address*. Canadian Police Association Annual General Meeting, St. John's, Newfoundland and Labrador, August 27th, 2002.

7 http://en.wikipedia.org/wiki/Enron_scandal

Hare, ki se je s problemom psihopatov srečal v kanadskih zaporih, ugotavlja, da znotraj celotne populacije najdemo približno en odstotek oseb, ki ustrezajo definiciji psihopata. Ključne lastnosti teh oseb bomo predstavili v nadaljevanju. V zaporniški populaciji je ta odstotek višji; približno četrtnina zapornikov ima lastnosti psihopata. Ob tem pa Hare in Babiak ugotavljata, da povečano koncentracijo psihopatov lahko najdemo tudi v drugih okoljih: politiki, biznisu, verskih skupnostih, medijih ...⁸ Od tri do pet odstotkov vodilnih oseb v gospodarstvu naj bi imelo psihopatske lastnosti. Povedano drugače: med menedžerji je gostota psihopatov vsaj trikrat višja kot v splošni populaciji.

Ko Hare opisuje psihopata, našteva, med drugim, sledeče značilnosti: grandomanija, površinski šarm, patološka lažnivost, manipulativnost, čustvena plitvina, odsotnost kesanja, hinavščina, odsotnost empatije, nesposobnost priznavanja odgovornosti za lastne napake, parazitski življenjski slog, mladostna delinkvenca, impulzivnost in neodgovornost.⁹ Funkcionalno je kajpak v poslovnem kontekstu sposobnost manipuliranja drugih (manipulativnost) lastnost, ki je nosilna.

Ob Boddyjevi tezi, da so globalno finančno krizo povzročili korporativni psihopati, ki so s svojimi ravnanji okužili globalno gospodarstvo, velja biti zadržan, saj ekonomske in sociološke pojave neposredno vzročno povezuje s psihološkimi fenomeni. Zato lahko ob popisu osebnostnih lastnosti, ki jih Hare pripisuje psihopatom, zastavimo vprašanje, ali ne gre v resnici za katalitične lastnosti, ki so globoko združljive s kapitalistično ureditvijo, natančneje, s tipom kapitalizma, ki se je zlomil ob izbruhu finančne krize? Mar niso ljudje, ki so povsem brez sočutja (empatije), najbolj primerni za izvajanje operacij, ki se končajo z množičnim odpuščanjem, opustošenjem celih mest in pokrajin, brutalnim izkoriščanjem ali zaposlovanjem otroške delovne sile? Mar niso ljudje, ki so v svojem bistvu patološki lažnivci, najprimernejši za vodenje operacij, ki so končajo z zavajanjem potrošnikov, poslovnih partnerjev, zaposlenih

8 Babiak, Paul, Robert D. Hare (2006): *Snakes in Suits: When Psychopaths Go to Work*. Harper: New York, London, Toronto, Sydney.

9 Hare, Robert D. (2003): *The Psychopathy Checklist – Revised*, 2nd Edition. Toronto: Multi-Health Systems.

in lokalnih skupnosti, v katerih delujejo tovarne? Mar ni parazitski življenjski slog še kako združljiv z načeli maksimizacije dobička? Mar ni parazitski življenjski slog le drugo ime za kapitalistično grabežljivost? Mar niso manipulacije, denimo tržne, le eno izmed orodij za maksimizacijo dobička? Mar ni grandomanija v kapitalizmu le sopomenka za ambicioznost? Mar ni površinski šarm še kako zaželena lastnost 'uspešnega' menedžerja, saj ta koristi ob pletenju omrežij? Mar ni čustvena plitvina tista osebnostna značilnost, ki menedžerju omogoča, da hladnokrvno sprejema odločitve, ki prizadenejo več tisoč ljudi? Mar ni odsotnost kesanja tista lastnost, ki jo lahko opazujemo od Wall Streeta do Šanghaja, od Kopra in Laškega do Naklega, ko so za težke polomije vedno krive absolutno nepredvidljive okoliščine ali drugi ljudje?

Naj preciziram: nikakor ne trdim, da so vsi ljudje, ki se ukvarjajo s posli, psihopati. Trdim pa, da kapitalistično gospodarstvo, zlasti različica, ki se je v globalnih okvirih uveljavila v zadnjih treh desetletjih, spodbuja napredovanje ljudi, ki imajo v svojem psihološkem profilu tudi nekatere lastnosti psihopata, saj so le-te v kapitalizmu zaželene in so z njim, milo rečeno, združljive.

Kaj se je od sedemdesetih let, ko se je začel Kapitalizem 3.0, zgodilo z ustrojem kapitalističnih družb? Boddy opozarja na pomembne spremembe. Če so bile korporacije, v katerih so delovali poslovneži, v večjem delu 20. stoletja stabilne in trajne gospodarske institucije, se je v zadnjih desetletjih 20. stoletja začel val prevzemov in združevanj korporacij. Če je v stabilnih korporacijah veljalo, da so karierne poti posameznikov predvidljive, njihovo delo pa nadrejeni ves čas vrednotijo in ob tem presojujejo, ali so primerni za napredovanje ali ne, je val prevzemov in združevanj pravila napredovanj globoko spremenil. Ta niso več nujno povezana z meritokratskimi kriteriji, ampak so odvisna tudi od manipulativnih sposobnosti posameznikov. Korporativne psihopate je, kot pravi Boddy, težko zaznati, ker pogoste menjave delovnih mest onemogočajo, da bi njihove uničevalne lastnosti postale vidne. Zaradi osebne karizme in šarma se zdi, da so povsem normalni. Celo več: sposobni so vzbujati vtis, da so tako rekoč idealni voditelji korporacij. Vzbujajo vtis, da so odločni. Njihove manipulativne sposobnosti vzbujajo vtis, da so rojeni voditelji.

Ko so korporativni psihopati že zasidrani v središčih korporacij, lahko vplivajo na moralna merila organizacije kot celote. Ker sledijo zgolj svojim skrajno sebičnim ciljem, to vodi v opuščanje nekaterih tradicionalnih konceptov, denimo načela, da odličnost zavezuje (*noblesse oblige*), ter spoštovanja pravil in načel družbene odgovornosti. Boddy trdi, da bi bili v stabilnih korporacijah, kakršne so obstajale v prvih dveh tretjinah 20. stoletja, korporativni psihopati zaradi počasi spreminjajočega se okolja hitro opaženi, zaradi sebičnega egoizma in drugih etičnih napak pa bi bili, v svojstvu menedžerja, identificirani kot nezaželeni.

Opis sprememb strukturnih okoliščin, ki bi lahko botrovale vzponu psihopatskih psiholoških profilov v središče gospodarskih odločitev, velja postaviti v daljši zgodovinski kontekst. Za izhodiščno točko naj služi letnica 1905, ki je zanimiva zaradi dveh razlogov. Tega leta je izšlo klasično Webrovo besedilo *Protestantska etika in duh kapitalizma*¹⁰ in hkrati je začetek 20. stoletja tista časovna točka, na kateri je prišlo do prve velike systemske transformacije kapitalizma. Prelom stoletja je čas, ko je kapitalizem dobil svojo korporativno dimenzijo; upravljavska funkcija ni bila več povezana z lastniško funkcijo, podjetja so se do leta 1905 spremenila v velike korporacije. Te so vse pogosteje imele razpršeno lastniško strukturo, finančni kapital pa je prevzemal vzvode odločanja. Ne glede na razsežnost svoje prve velike systemske transformacije, ki je v roke finančnikov prinesla veliko koncentracijo moči, je kapitalizem takrat ohranil etični temelj. Protestantski asketizem je po eni strani delojemalce zavezoval h kultu dela, načelo odlaganja užitka pa je po drugi strani same kapitaliste zavezovalo k reinvestiranju ustvarjenega dobička in s tem k visoki akumulaciji kapitala. Protestantski asketizem ni prepovedoval kopičenja bogastva; prepovedoval je le lenobno uživanje sadov.

Protestantska etika kot vrednostni temelj kapitalizma je preživela tudi drugo veliko transformacijo, ki je z uvedbo *New Deal* sledila Veliki depresiji. Celo več – *New Deal* je z okrepitevijo regulatorne funkcije države poudaril nekatere elemente protestantske etike, saj je slonel na predpostavki, da država prek regulacijskih mehanizmov pohlep po denarju lahko zameji in usmerja.

10 Weber, Max (2002): *Protestantska etika in duh kapitalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

Naslednja velika transformacija, ki je sledila inflacijskim stresom v sedemdesetih letih, pa se je dotaknila samega središča protestantskega asketizma. Če je protestantska etika zamejevala pohlep, je reaganomika skozi usta junaka filma *Wall Street* Gordona Gecca, ki pravi, da je pohlep dober, to lastnost ustoličila kot vrlino. S kanonizacijo pohlepa kot vrline, ki ne potrebuje državne regulacije in omejevanja, se je vrednotna podstat kapitalizma temeljito spremenila.

Vendar se niso spremenili zgolj vrednostni temelji kapitalizma. V zadnjih treh desetletjih je prišlo tudi do globokih strukturnih sprememb. Od nastanka korporativnega kapitalizma na začetku 20. stoletja je bila korporativna elita strukturirana v obsežno in gosto integrirano omrežje članov upravnih odborov korporacij, ki niso opravljali zgolj ene funkcije; hkrati so zasedali tri, štiri ali več funkcij. Člani več upravnih odborov so bili nekakšni super-povezovalci, 'korporativni diplomati',¹¹ ljudje, ki ključnih odločitev niso sprejemali zgolj v eni pač pa v celem nizu korporacij.

Poimenovanja tega 'trdega jedra' kapitalističnega razreda v zadnjem stoletju so bila različna. *Wall Street Journal* je že leta 1905 kritično pisal o 'finančni oligarhiji'; časnik ameriške poslovne skupnosti je torej desetletje pred Leninom ali Hilferdingom zaznal zločeste dimenzije kopičenja finančne moči v rokah peščice direktorjev, ki so v istem trenutku upravljali banke, zavarovalnice, železnice, jeklarne in velika pristanišča.¹² Mills je že leta 1956 pisal o eliti moči, koaliciji, ki jo sestavlja omrežje najpomembnejših direktorjev, državna administracija in vojska oziroma vojaško-industrijski kompleks.¹³ To omrežje je imelo svoj notranji krog, posebej gosto integriran del ekonomske elite, ki ni sledil le ciljem posamezne korporacije, pač pa ciljem kapitalističnega razreda in sistema kot celote. Notranji krog ekonomske elite je bil, kot trdi Michael Useem, zmožen artikulirati interese celotnega kapitala. V središču tega sistema so bile zato v zahodni Evropi kot v ZDA predvsem tradicionalno konservativne banke in zavarovalnice, katerih upravni odbori so tako postali prizorišče usklajevanja interesov kapitala. Hkrati so bile posamične

11 Useem, Michael (1984): *Inner Circle: Large Corporations and the Rise of Business Political Activity in the U.S. and U.K.* New York, Oxford: Oxford University Press.

12 Glej Bunting in Barbour (1971).

13 Mills, Charles Wright (1956): *Power Elite*. New York: Oxford University Press.

korporacije, ki so sestavljale konglomerat finančnega kapitala, da bi zavarovale interese kapitalistične ureditve, pripravljene na drugo mesto postaviti celo lastne interese.¹⁴ Še več, korporativno omrežje je po prvem, precej divjem obdobju na začetku 20. stoletja večkrat pristalo, da država z regulacijskimi posegi omeji moč finančnega kapitala, seveda pri tem ti posegi nikakor niso ogrožali kapitalizma kot sistema. Prej obratno. Mizruchi navaja, da so ameriške korporacije sprejele določeno stopnjo regulacije; razumele so jo kot neke vrste sodnika na športni tekmi, ki mora zagotavljati, da bodo igralci spoštovali pravila igre.¹⁵ Regulacija je torej povzročila, da je kapitalizem postal predvidljiv, uokvirjen in racionalen, minimalni *fair play*, ki seveda ni preprečeval kapitalistične eksploatacije, pa je zagotavljal dolgoročno stabilnost.

Korporativna elita je na regulacijske omejitve prvič pristala v obdobju okoli prve svetovne vojne, drugič pa po Veliki depresiji v tridesetih letih, torej ob koncu obdobja, ko se je iztekel, kot trdi Kaletsky, Kapitalizem 1.0.

Zakaj notranjemu krogu ekonomske elite, najbolj zgoščene-mu delu omrežja direktorjev, ki opravljajo več funkcij hkrati, pripisujemo poseben pomen? Omrežja niso zgolj prikrite arene zarot, orodja za zlorabe moči ali mračna prizorišča kriminalnih početij. Razumemo jih lahko tudi kot prizorišča, znotraj katerih nastajajo kolektivne strategije za reševanje gospodarskih in družbenih problemov. Seveda te kolektivne strategije ne nastajajo v vseh omrežjih. Nastajajo v zelo specifičnem omrežju, omrežju, ki ga Mizruchi imenuje korporativna elita.¹⁶

Bolj natančno opišimo korporativno elito. Mizruchi jo opredeljuje kot skupino voditeljev, ki je nastala po drugi svetovni vojni, njena ključna sposobnost pa je pragmatična racionalnost in dolgoročen razmislek. Korporativna elita, kakršna je nastala po drugi svetovni vojni, je bila – če nanjo gledamo z današnje perspektive – politič-

14 Mizruchi, Mark S. (2007): *Power without Efficacy: The Decline of the American Corporate Elite*. <http://www-personal.umich.edu/~mizruchi/seminar-paper1.pdf>, 10/6/12

15 Mizruchi, Mark S. (2010): *The American Corporate Elite and the Historical Roots of the Financial Crisis of 2008*. V *Markets on Trial: The Economic Sociology of the U. S. Financial Crisis: Part B (Research in the Sociology of Organizations, 30)*, ed. Michael Lounsbury, Paul M. Hirsch, 103–139. Howard House, Wagon Lane, Bingley: Emerald Group Publishing Limited.

16 Mizruchi, Mark S. (2010)

no zmerna in je imela visoke organizacijske sposobnosti. Ti dve lastnosti sta zagotavljali stabilnost gospodarstva, če ne celo stabilnosti družbe kot celote.

Korporativne elite sicer ne moremo razumeti kot povsem monolitnega bloka. Prej gre za omrežje, omrežje ključnih industrialcev, finančnikov in trgovcev, ki niso dejavni zgolj v gospodarstvu, pač pa imajo dober dostop do političnih odločevalcev, medijev, ter so sočasno prek financiranja fundacij prisotni tudi v kulturni, umetniški in intelektualni sferi. Njihov pogled na svet je bil kozmopolitanski, osredotočali pa so se na interese korporativne elite in kapitala kot celote. Ne glede na to, da bi si posamični člani te korporativne elite želeli, da bi bilo vmešavanje države čim manjše, so kot celota, kot korporativno omrežje, pristali na regulatorno vlogo države. Država je namreč prek svojih mehanizmov zagotavljala vzdrževanje osnovnih pravil, kar je omogočalo, da je gospodarstvo delovalo bolj ali manj nemoteno.

Ne gre zgolj za to, da so pripadniki korporativne elite pristajali na vlogo države, ki naj bi zagotavljala osnove tržnega *fair playa*. Mizruchi trdi, da so pripadniki povojne korporativne elite prek interesnih skupin in t. i. *think tankov* zlasti v šestdesetih letih zagovarjali celo vladne socialne programe. Še več: Mizruchi trdi, da obstajajo čvrsti dokazi za trditev, da so podpirali tudi politične rešitve, vključene v *New Deal*. Do zgodnjih sedemdesetih let naj bi bila torej za ameriško korporativno elito značilna predvsem zmernost. Ta zmernost je s pristajanjem na regulatorno vlogo države in socialne programe sicer zniževala kratkoročne koristi kapitala, obenem pa mu je na dolgi rok koristila.

Zlasti pomembna se zdi ocena, da je bil v obdobju med drugo svetovno vojno in zgodnjimi sedemdesetimi leti kapital sposoben artikulirati interese, ki so presegali interese posamičnih gospodarskih družb, posameznih finančnikov, posameznih gospodarskih panog. Omrežje bančnih upravnih odborov, v katerih so ob finančnih sedeli tudi ključni industrialci in vodilni drugih gospodarskih panog, ki so na seje upravnih odborov prinašali prvovrstne informacije o dogajanju na trgih, je bila tista arena, ki je omogočala, da je kapital sam definiral lastne dolgoročne in skupne interese, ob tem pa je

na vladno politiko vplival na način, ki je omogočal tudi dolgoročno stabilnost družbe kot celote.

Korporativna elita je bila kohezivna, v resnici relativno majhna skupina ljudi s podobnimi življenjskimi potmi (šolanje na istih univerzah) in podobnim pogledom na svet, ki je sicer branil kapitalizem, a je bil hkrati dovolj trezen, da je uravnoteženo analiziral tudi druge družbene probleme. Korporativna elita je kot upoštevanja vreden dejavnik spoštovala tako državo kot tudi sindikate.

Sredi sedemdesetih let prejšnjega stoletja pa je prišlo do pomembnega preloma. Ko je Keynesovo ekonomsko doktrino izpodrinila reaganomika, je začel imperativ, da mora korporativna elita gledati na interese kapitala kot celote in celo na interese širše skupnosti, bledeti. S tem, ko je Reagan rahljaj regulatorno vlogo države, so banke začele izgubljati samoumevno funkcijo denarnega posrednika, njihovo funkcijo pa so začeli opravljati bistveno manj regulirani, bolj fluidni in manj pregledni finančni trgi. Sočasno so banke v osemdesetih in devetdesetih let prejšnjega stoletja izgubile skorajda stoletje trajajoč in samoumeven položaj v središču omrežja korporativne elite, ko so bili člani bančnih upravnih odborov prisotni v največjem številu upravnih odborov drugih korporacij. Mizruchi navaja, da je bilo leta 1982 med enajstimi najbolj središčnimi družbami v omrežju ameriške korporativne elite kar osem komercialnih bank, leta 1994 pa med trinajstimi le še štiri. Davis in Chu navajata, da leta 2009 med desetimi najbolj središčnimi družbami v ameriški korporativni eliti komercialnih bank sploh ni bilo več.¹⁷

S slabitvijo moči komercialnih bank so te, kot navaja Mizruchi, izgubile status posrednika v sporih med korporacijami in različnimi gospodarskimi panogami. Hkrati pa je val prevzemov, ki je v osemdesetih letih spreminjal anatomijo ameriškega gospodarstva, oslabil tudi položaj menedžerjev, saj so se ti zaradi povsem novih groženj znašli po pritiskom. Finančni trgi so z zahtevami po hitrih donosih postali izjemno agresivni. Merila uspešnosti gospodarskih družb so postali delniški indeksi, zaradi zahtev finančnih trgov po hitrih donosih pa so menedžerji vedno bolj opuščali dolgoročno planiranje,

prisiljeni opirati se na četrletne poslovne projekcije in četrletna poslovna poročila. Zaradi imperativa, da morajo korporacije uresničevati cilje iz kratkoročnih projekcij, so se te vedno pogosteje zatekale tudi k prirejanju knjigovodskih izkazov.

Če je bila korporativna elita do vznika reaganomike bolj ali manj odgovorna sama sebi, saj so bili delničarji atomizirani in kot taki niso imeli vpliva na korporacije, se je v zadnjih dveh desetletjih uveljavil nov model korporativnega nadzora: ob institucionalnih investitorjih (različni skladi) in finančnih analitikih so ta nadzor prevzeli še fluidni, neoprijemljivi in predvsem nikomur odgovorni kapitalski trgi.

Mizruchi si zato zastavlja vprašanje, kdo je nadomestil nekoč kohezivno korporativno elito. Omrežje kozmopolitanske, zmerne korporativne elite, ki je bilo sposobno artikulirati interese kapitala kot celote, je razpadlo oziroma je postalo manj pomembno. Vendar to ne pomeni, da so omrežja kot taka izginila. Staro korporativno omrežje, ki ga je bilo moč rekonstruirati in poimensko naštetih osebe, ki so v samem središču korporativne elite, je izpodrinil notranji krog bogatih špekulantov z Wall Streeta, ki medsebojne povezave uporabljajo zgolj za doseg partikularnih ciljev, ne pa tistih ciljev, ki jih je imela povojna korporativna elita. Povedano drugače: Mizruchi meni, da novo omrežje ne deluje več kot instrument, ki je korporativni eliti omogočal doseganje obćih ciljev kapitala, v najboljših trenutkih celo doseganje obćih ciljev družbe – pač pa služi le še kot instrument za uresničevanje sebićnih interesov posameznikov, v najboljšem primeru sebićnih interesov posamićnih korporacij.

Zakaj je razpad starega korporativnega omrežja, umor notranjega kroga korporativne elite tako pomemben? Granovetter trdi, da ima ekonomija zelo jasen družbeni kontekst. Vpeta je v družbo. Vpeta je v empirićno obstojeća omrežja, zaradi katerih udeleżenci na trgu niso nepovezani in atomizirani posamezniki, ki skladno s tržnimi pravili ponudbe in povpraševanja stremijo k maksimizaciji dobićka, kakor je to predpostavljala klasićna politićna ekonomija, pač pa so tržni udeleżenci vedno vpeti v okolje. Omrežja, nadaljuje Granovetter, so tudi prizorišća ponotranjenja ali zavraćanja doloćenih družbenih vrednot. Norme, torej skupne ideje o tem, kateri naćin vedenja je pravilen, so bolj jasne, bolj spoštovane in jih je lažje

17 Chu, Johan S.G., Gerald F. Davis (2011): *Who Killed the Inner Circle? The Breakdown of the American Corporate Elite Network, 1999–2009*. http://opensiuc.lib.siu.edu/pnconfs_2011/1_10/6/12

prisilno uveljaviti v gostejših socialnih omrežjih.¹⁸ Omrežja so prizorišča nagrajevanj za pravilno ravnanje in kaznovanj za napačno. Od tega, katere vrednote v omrežjih prevladajo, je odvisno, kakšni bodo učinki omrežij. Kar trdi Granovetter, ni nič revolucionarno novega. Že simbolični interakcionisti, denimo, so ugotavljali, da ima kriminal belih ovratnikov jasen družbeni kontekst. "Kriminalno vedenje je priučeno med druženjem s tistimi, ki jemljejo določeno kriminalno vedenje kot zaželeno, in ob izolaciji od tistih, ki kaznivo vedenje doživljajo kot nezaželeno,"¹⁹ je leta 1949 zapisal Sutherland.

Z zatonom starega korporativnega omrežja, ki je bilo ob nedvomni veliki moči dovolj pregledno, da je ameriški kongres že leta 1914 izvedel natančno analizo pojava,²⁰ se je formalizirana struktura korporativnega omrežja, za katero so značilna jasna pravila igre, umaknila nepreglednim, fluidnim, neformaliziranim *klikam*, v katerih ni pravil. Namesto zmerne in svetovljanske korporativne elite so se uveljavile klike, ki so dovoljevale vzpon korporativnih psihopatov. Vrednote, navsezadnje temelječe na protestantski etiki, ki so v omrežju prevladovala v obdobju *New Deal*, pa so se sredobežno razpršile in umaknile pohlepni sebičnosti. Kapitalizem, ki si je postavljaval racionalne samoomejitve, je nadomestil tip kapitalizma, ki si samoomejitev ni več postavljaval.

Kapitalizem, čigar dobički so temeljili na ustvarjanju oprijemljivih proizvodov, je nadomestil kapitalizem, čigar fiktivno bogastvo zdaj temelji na neoprijemljivem premikanju denarja z enega konca na drugega; to je bistveno povečalo ranljivost sistema, ugotavlja Mizruchi.

Navedene značilnosti, ki so v starem epicentru kapitalističnega sistema ustvarile večkratni vakuum, so omogočile, da se je v novo središče naselila iracionalnost. Nosilci tega brez-umja pa so bili v najslabšem primeru korporativni psihopati.

Imajo opisani procesi, ki se odvijajo v samem središču svetovnega sistema, kakšne odmeve ali vzporednice v Sloveniji? Slovenija

18 Granovetter, Mark (2005): *The Impact of Social Structure on Economic Outcomes*. Journal of Economic Perspectives, 19 (1): 33–50.

19 Sutherland, Edwin H. (1983): *White Collar Crime*. Yale University Press, New Haven.

20 *Money Trust Investigation. Investigation of Financial and Monetary Conditions in The United States Under House Resolution No. 429 and 504 Before a Subcommittee of the Committee on Banking and Currency*. Interlocking Directorates (1918): Washington Government Printing Office.

je odmev, ki ga lahko opazujemo na periferiji svetovnega sistema, zato so procesi bolj groteskni, hkrati pa so groteskne dimenzije še okrepljene zaradi umeščenosti v obdobje tranzicije. V središču ameriške korporativne elite je prišlo do drastičnega oženja notranjega kroga in do visoke cirkulacije znotraj elitnega omrežja. Podobnim dogajanjem sledimo v Sloveniji. Če so se procesi spreminjanja narave ameriške korporativne elite začeli z reaganomiko in z odpovedjo načelom *New Deal*, so vzporedni procesi v Sloveniji tekli bolj mehanično in bolj zgoščeno. Sprememba politične oblasti leta 2004 je za seboj potegnila dramatične personalne spremembe v omrežju ekonomske elite. Zloglasno omrežje 'old boys network' domnevno 'rdečih direktorjev' je s spremembo politične oblasti med letoma 2005 in 2008 razpadlo, alibi za demontažo omrežja pa je bila domneva, da gre za 'materialno bazo' sil kontinuitete, ki v poslu ne sledi ekonomskim kriterijem, ampak političnim koristim.

Paradoks demontaže starega slovenskega omrežja in vzpostavljanja novega je, da se ob visoki personalni cirkulaciji – matrica novačenja v notranji krog ekonomske elite ni spremenila. Matrica novačenja v središče omrežja je ostala izrazito politična,²¹ kriterij zasledovanja političnih in ne ekonomskih koristi pa je ostal ključnega pomena.

Vendar to še ne pomeni, da so novinci čista zrcalna podoba 'sil kontinuitete'. Novinci so namreč opustili usmeritev 'old boysov', ki so ekonomijo razumeli kot ustvarjanje oprijemljivih produktov in storitev. Namesto tega so posvojili ideologijo, da nova vrednost nastaja med nepreglednimi finančnimi transakcijami. Prepričanje, da bogastvo nastaja med finančnimi transakcijami, pa je vodilo v megalomanske, skrajno tvegane in do danes v veliki meri tudi zavožene menedžerske prevzeme.

Ko se je začelo sesipati fiktivno bogastvo v središču kapitalističnega sistema, so se sesule tudi fiktivne piramidalne sheme na periferiji. Tako Amerika kihne, Evropa dobi pljučnico – Slovenija pa raka na pljučih.

21 Glej: Žerdin, Aleksander (2012): *Vpliv zamenjave politične elite na omrežje ekonomske elite. Primer Slovenije po volitvah 2004* (doktorska disertacija). Dostopno prek: http://dk.fdv.uni-lj.si/doktorska_dela/pdfs/dr_zerdin-aleksander.PDF.

LITERATURA

- Babiak, Paul, Robert D. Hare (2006): *SNAKES IN SUITS: WHEN PSYHOPATHS GO TO WORK*. Harper: New York, London, Toronto, Sydney.
- Boddy, Clive R. (2011): *THE CORPORATE PSYCHOPATHS THEORY OF THE GLOBAL FINANCIAL CRISIS*. *Journal of Business Ethics* 102:255–259.
- Ali Žerdin
RAZPAD STAREGA
OMREŽJA
KORPORATIVNE
ELITE IN VZPON
NOVINCEV
- Bunting, David in Jeffrey Barbour (1971): *Interlocking Directorates in Large American Corporations, 1896–1964*. *The Business History Review* 45 (3): 317–335.
- Chu, Johan S. G., Gerald F. Davis (2011): *WHO KILLED THE INNER CIRCLE? THE BREAKDOWN OF THE AMERICAN CORPORATE ELITE NETWORK, 1999–2009*. http://opensiuc.lib.siu.edu/pnconfs_2011/1
- Granovetter, Mark (2005): *THE IMPACT OF SOCIAL STRUCTURE ON ECONOMIC OUTCOMES*. *JOURNAL OF ECONOMIC PERSPECTIVES* 19 (1): 33–50.
- Hall, Peter A. in David Soskice (2001): *VARIETIES OF CAPITALISM: THE INSTITUTIONAL FOUNDATIONS OF COMPARATIVE ADVANTAGE*. Oxford: Oxford University Press.
- Hare, Robert D. (2002): *THE PREDATORS AMONG US*. Keynote Address. Canadian Police Association Annual General Meeting, St. John's, Newfoundland and Labrador, August 27th, 2002.
- Hare, Robert D. (2003): *THE PSYCHOPATHY CHECKLIST – REVISED, 2nd Edition*. Toronto: Multi-Health Systems.
http://en.wikipedia.org/wiki/Enron_scandal
- Keletsky, Anatole (2009): *CAPITALISM 4.0*. http://www.oecdobserver.org/news/fullstory.php/aid/3251/Capitalism_4.0.html
- Mills, Charles Wright (1956): *POWER ELITE*. New York: Oxford University Press.
- Mizruchi, Mark S. (2007): *POWER WITHOUT EFFICACY: THE DECLINE OF THE AMERICAN CORPORATE ELITE*. <http://www-personal.umich.edu/~mizruchi/seminar-paper1.pdf>
- Mizruchi, Mark S. (2010): *THE AMERICAN CORPORATE ELITE AND THE HISTORICAL ROOTS OF THE FINANCIAL CRISIS OF 2008*. V: *Markets on Trial: The Economic Sociology of the U.S. Financial Crisis: Part B (Research in the Sociology of Organizations, 30)*, ur. Michael

- Lounsbury, Paul M. Hirsch, 103–139. Howard House, Wagon Lane, Bingley: Emerald Group Publishing Limited.
- MONEY TRUST INVESTIGATION. *Investigation of Financial and Monetary Conditions in The United States under House Resolution No. 429 and 504 Before a Subcommittee of the Committee on Banking and Currency*. Interlocking Directorates (1918): Washington Government Printing Office.
- Sutherland, Edwin H. (1983): *WHITE COLLAR CRIME*. Yale University Press, New Haven.
- Useem, Michael (1984): *INNER CIRCLE: LARGE CORPORATIONS AND THE RISE OF BUSINESS POLITICAL ACTIVITY IN THE U. S. AND U. K.* New York, Oxford: Oxford University Press.
- Weber, Max (2002): *PROTESTANTSKA ETIKA IN DUH KAPITALIZMA*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

Ali Žerdin
RAZPAD STAREGA
OMREŽJA
KORPORATIVNE
ELITE IN VZPON
NOVINCEV

Prof. dr. Albin Igličar

NORMATIVNA INTEGRACIJA IN
(SLOVENSKI) ZAKONODAJALEC TER
SODNIK

Prof. dr. Albin Igličar, univ. dipl. pravnik, je redni univ. profesor za sociologijo prava na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani. Od leta 2004 do 2009 je bil član Sodnega sveta Republike Slovenije. Monografska dela v zadnjem obdobju: Pogledi sociologije prava (2009), Zakonodajna dejavnost (2011).

1. NORMATIVNA INTEGRACIJA

Med dejavnike, ki vplivajo na socialno in sistemsko integracijo družbe, lahko uvrščamo celoten pravni sistem določene globalne družbe in še posebej pravno zavest njenih pripadnikov. Ta je v pomembnem delu sistematizirana v določeni pravni ideologiji. Iz vsebine pravne ideologije nato izhajajo zakonodajne in sodne odločitve. Prve so na evropski celini osrednja dejavnost oblikovanja pravne sfere globalne družbe, druge pa imajo odločilen vpliv na podobo pravnega sistema v anglosaksonskem svetu (*judge-made law*). V okviru Evropske unije se oba formalna pravna vira zbližujeta in v procesu konvergence pridobivata vse bolj izenačeno težo.

Albin Igličar
NORMATIVNA
INTEGRACIJA
IN (SLOVENSKI)
ZAKONODAJALEC
TER SODNIK

Družbena integracija označuje stanje, v katerem so elementi neke družbene celote med seboj skladno povezani. To omogoča sam obstoj in sploh delovanje te celote. Pravna ideologija, zakonodaja (legislatura) in sodstvo (judikatura) ter splošna pravna kultura pospeševalno ali zaviralno vplivajo na integracijske procese. Prav tako pokaže členitev integracije na socialno v smislu odnosov med akterji družbenega sistema¹ in na sistemsko v smislu odnosov med deli družbenega sistema,² na velik pomen pravne sfere za obstoj in spremembe različnih družbenih celot.

Ob pravnih normah je seveda treba upoštevati še druge vrste družbenih pravil, od običajev in navad do moralnih norm in različnih splošnih politično-ideoloških norm ter njihove internalizacije (ponotranjenosti),³ na kar je opozoril že Rousseau, ko je zapisal: "K tem trem vrstam zakonov⁴ se pridružuje še četrta, najvažnejša: le-te ne klešemo ne v marmor, ne v bron, ampak v srca državlja-

1 Prim: Oxford Dictionary of Sociology (ed. Marshall Gordon), Oxford University Press, 1998, str. 614: "Social integration refers to the principles by which individuals or actors are related to one another in a society;"

2 "system integrations refers to the relationships between parts of a society or social system," n. d., prav tam

3 V tem smislu ima po Zupančičevih stališčih kazensko pravo vlogo katalizatorja (ne kreatorja) normativne integracije. (Zupančič, 1974, str. 95)

4 V svoji Družbeni pogodbi (*Du contrat social*) Rousseau razlikuje tri vrste državnih zakonov: politične, državljanske oziroma civilne in kazenske.

nov; predstavlja resnično ustavo; vsak dan pridobiva nove sile; ko vsi drugi zakoni zastarijo ali ugasnejo, jih ta oživilja ali nadomešča; v ljudstvu ohranja duha njegove ureditve in neopazno nadomešča moč oblasti z močjo navade: v mislih imam šege, običaje in predvsem nazore; stvari, ki so našim politikom povsem neznane, od katerih pa je odvisno vse drugo; stvari, s katerimi se velik zakonodajalec ukvarja na tihem, medtem ko se navidez omejuje na posamezne predpise, ki so samo lok oboka, medtem ko so navade, ki se porajajo počasneje, sklepni kamen, ki neomajen spaja celotni obok." (Rousseau, 1960, str. 124).

Albin Igličar
NORMATIVNA
INTEGRACIJA
IN (SLOVENSKI)
ZAKONODAJALEC
TER SODNIK

Prav zaradi velikega pomena normativne sfere za družbeno življenje nekateri izpostavljajo poseben tip integracije, t. i. normativno integracijo, ki ob kulturnem, komunikacijskem in funkcionalnem tipu integracije predstavlja družbeni prekvizit oziroma pojav, brez katerega družba ne more obstajati. Normativna integracija kaže na usklajenost celotne normativne nadstavbe globalne družbe in na zasidranost temeljnih vrednot in pravil v družbeni zavesti večine pripadnikov te globalne družbe. Pravno-normativni sistem moderne družbe institucionalizira temeljne vrednote kot del (pravne) zavesti ljudi. To so pravičnost (iustitia) s svojim racionalnim jedrom v načelu enakosti, varnost in splošno dobro (Žun, 1970, str. 11).

V tej smeri je klasik sociologije Durkheim povezoval integracijo oziroma solidarnost z naravo pravnega sistema. Pomembne spodbude za navedeno tematiziranje izhajajo najprej iz Durkheimove študije o družbeni delitvi dela, objavljene leta 1893.⁵ Pri prikazovanju oblik združevanja in kulture oziroma zavesti je štel solidarnost za pglavilno vez družbene integracije. Le-ta se kaže sprva v podobi mehanske solidarnosti, ki temelji na fizični bližini ter podobnosti mišljenja in čustvovanja in nato v podobi organske solidarnosti. Organsko pogojena solidarnost izhaja iz ekonomske soodvisnosti ljudi. Posameznik s svojim delom neposredno zadovoljuje le nekatere svoje potrebe, glede zadovoljevanja ostalih potreb pa je odvisen od drugih ljudi. Ob religiji in morali zagotavlja solidarnost še pravo. V pogojih

5 Émile Durkheim: *Division du travail social*; srbski prevod: *O podeli društvenog rada*, Beograd, 1972.

mehanske solidarnosti prevladuje kazensko pravo z retributivnimi sankcijami, v pogojih organske solidarnosti pa civilno pravo z restitutivnimi sankcijami. V obeh primerih so sankcije organizirane, saj je poglobljena razlika med religijo in moralo na eni strani ter pravom na drugi strani prav v organizirani sankciji, značilni za pravne norme. Organiziranost sankcije pomeni, da je njena vsebina vnaprej določena in da je določen organ, ki jih izreka po vnaprej določenem postopku.

Nakazan Durkheimov pogled na družbeno funkcijo prava in specifičnost pravnih norm izhaja iz njegove splošne teorije o družbi. Za Durkheima je bila družba nova kvaliteta v objektivni stvarnosti in ne le aritmetična vsota posameznikov. Najbolj značilne manifestacije te nove realnosti – družbe pa so v kolektivni zavesti skozi obliko religiozne, moralne in pravne zavesti. V Durkheimovi analizi družbe je pravo dobilo funkcijo nepogrešljivega dejavnika integracije različnih oblik združevanja. Kadar ta dejavnik odpove, se pojavi anomija kot stanje razvrednotenja vrednot in norm. Anomijo pogosto povzroči družbena dinamika, saj na primer spremembe iz mehanske v organsko solidarnost zamajajo družbene izvore normativnosti.

Zunanji izraz anomalije in premajhne integriranosti družbe je t. i. anomični samomor.⁶ Durkheim ga je povezoval z vpetostjo posameznika v družbo in ugotavljal, da je samomor bolj urban kot ruralen pojav ter da katolicizem zmanjšuje tendenco k samomoru, protestantizem pa jo povečuje. Število samomorov se zato povečuje tudi v obdobjih modernizacije družbe, ko se rahljajo družbene vezi. V razpravi o samomoru iz leta 1897⁷ omenja tudi Avstro-ogrsko deželo Kranjsko kot primer tradicionalne katoliške dežele z zelo nizkim številom samomorov v primerjavi s takratno Češko Moravsko in Spodnjo Štajersko kot deželami z velikim deležem protestantov in bistveno večjim številom samomorov.⁸ Že v času slovenske modernizacije

6 "Anomija pravzaprav povzroča stanje ogorčenosti in vznemirjene naveličnosti, ki se utegne, odvisno od okoliščin, zasukati zoper sam osebek ali zoper bližnjega." (Durkheim, 1992, str. 70)

7 Émile Durkheim: *Le suicide*, slovenski prevod, *Samomor*, Studia humanitatis, ŠKUC, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 1992.

8 "V Avstriji dosega samomor maksimum v Spodnji Avstriji, na Češkem in na Moravskem, medtem ko ga je malo na Kranjskem in v Dalmaciji." (Durkheim, 1992, str. 64)

v začetku dvajsetega stoletja pa je število samomorov naraslo kar za desetkrat (Kerševan, 1992, str. 152), tako da je Slovenija po številu samomorov dosegla in preseгла Češko, Švico in Madžarsko.⁹ V luči te razlage bi tudi današnje veliko število samomorov v Sloveniji lahko imeli za odraz šibke družbene oziroma normativne integracije.

V izhodišču in središču normativnega sveta so družbene vrednote. Te so najbolj splošen del normativnih pojavov. Vrednote nato prehajajo na manj splošno raven v pravne norme, najprej splošne in abstraktne (zakonodaja), sledijo posamične in konkretne (sodne in upravne odločbe).

Z vrednotami označujemo "... ciljne usmeritve, ki pojasnjujejo, kaj je zaželeno in kaj manj zaželeno, kaj je pravično in kaj nepravično." (Toš, Müller, 2010, str. 159). Vrednote nastopajo kot povezovalne silnice družbenih odnosov. Družbeno delovanje posameznikov, ki se odraža kot ravnanje enega glede na drugega, usmerjajo predstave o pričakovanem oziroma 'normalnem' obnašanju.

V navedenem smislu postanejo vrednote prvina družbenega sistema in še posebej del kulturnega podsistema. To je posebej poudarjal Talcott Parsons, ki v kulturnem sistemu vidi zlasti vrednote, norme, ideologijo in verovanja, izražena v posebnih oblikah. Na določeni stopnji se potem odvija integracija kulturnega in družbenega sistema prek motivacij, ki so spodbujene z vrednotami in normami kot usmerjevalci delovanja posameznikov v družbi (Parsons, 1968, str. 37). To velja tako za vrednote, ki so splošno privzete v javnosti in jih ugotavljajo javnomnenjske raziskave, kot za specifične pravne vrednote oziroma pravno kulturo.

Konec osemdesetih let prejšnjega stoletja je bilo za Slovenijo značilno pojemanje moči vrednot socialističnega družbenega sistema in ponovno vzpostavljanje vrednot kapitalističnega družbenega sistema. V tranzicijskem obdobju, ki je sledilo, so se stare vrednote

9 Leta 2011 je bilo – po podatkih Inštituta za varovanje zdravja iz Ljubljane – v Sloveniji 437 samomorov, kar uvršča Slovenijo na četrto mesto v Evropi (za Litvo, Madžarsko, Estonijo in Latvijo) ter med prvo deseterico na svetu.

umaknile, nove pa se še niso zasidrale v zavesti javnosti, zato smo še danes priča številnim vrednotnim prazninam in klasičnim pojavom družbene anomalije. Temu se pridružujejo nekatere vrednote, ki ne krepijo družbene kohezivnosti, kot so pretirani individualizem in partikularizem, usmeritev v lastno varnost, ki naj jo zagotavlja država, enakost za vsako ceno ter usmerjenost v sedanost ter odtujenost države.¹⁰

Albin Igličar
NORMATIVNA
INTEGRACIJA
IN (SLOVENSKI)
ZAKONODAJALEC
TER SODNIK

Na državo smo Slovenci vse do začetka devetdesetih let prejšnjega stoletja gledali kot na 'kislo grozdje', kot na nekaj, kar nam ni dosegljivo, kar pa je itak nekaj slabega. Zato morda ni naključje, da je iz slovenskega naroda izšel eden najbolj vnetih zagovornikov teze o 'odmiranju države'.¹¹ Ker torej v zgodovini do leta 1991 Slovenci nikoli nismo imeli svoje države, smo zato vedno skušali čim manj izpolnjevati zahteve tujih držav in se na vse načine izogniti ukazom Dunaja ali Beograda.¹² Ta nedržavotvorna drža pa se na žalost še vedno odraža tudi v odnosu do slovenske nacionalne države in njenih (pravnih) odločitev.

Ena prvih nalog novonastale samostojne slovenske države pa je bila ravno izvedba tranzicije, tj. prehoda iz enega v drug vrednotno-normativni, ideološki, ekonomski in politični sistem. S tranzicijo označujemo družbeni prehod iz socialističnega družbenopolitičnega in družbenoekonomskega sistema v sodobno kapitalistično oziroma v t. i. postindustrijsko družbo. Proces, ki je konec osemdesetih let dvajsetega stoletja zajel socialistične države srednje in vzhodne Evrope, označuje odpravo tovrstnih sistemov vladanja v Evropi.

Navedene družbene spremembe so se najhitreje odvijale na politični ravni, počasneje pa na ekonomskem področju, čeprav so prav ekonomski vzroki – nizka produktivnost socialističnih ekonomskih sistemov ob državni in družbeni lastnini – prvenstveno botrovali

10 O teh vrednotah in državi: "Država tako v očeh državljanov ni naša skupna organizacija, ki dela nam v korist, temveč je od nas odtujen aparat, ki preveč posega v naše življenje." v Ivan Svetlik: *Država kot skopuška mačeha in nepotrebno breme*, Delo, Ljubljana 7. 7. 2012, Sobotna priloga, str. 7.

11 Edvard Kardelj

12 Kontrabandar Martin Krpan kot slovenski nacionalni junak.

političnim spremembam. Le-tem so sledile menjave prevladujočih vzorcev družbenega obnašanja, ki so jih bile določale pravne in druge družbene norme. Najbolj počasne so bile spremembe na področju družbene zavesti in dejanskega ponotranjenja (asimilacije, internalizacije) novih družbenih vrednot. V takšnih razmerah smo še danes pogosto priče pojavom družbene anomalije.¹³ Stare vrednote ne veljajo več, nove pa še niso zadosti uveljavljene in utrjene, kar je slabo za pravno kulturo in normativno integracijo.

Albin Igličar
NORMATIVNA
INTEGRACIJA
IN (SLOVENSKI)
ZAKONODAJALEC
TER SODNIK

Tranzicija se je začela s prehodom iz političnega monizma v politični pluralizem, kjer svoboda združevanja pomeni tudi možnost ustanavljanja političnih strank, kar je bilo treba pravno institucionalizirati.¹⁴ Na politično-ideološkem področju je 'oblast delavskega razreda', ki jo je proklamiral socializem, zamenjala ideja o izvoru oblasti v celotnem ljudstvu;¹⁵ na področju organizacije oblasti je bila 'diktatura proletariata' zamenjana z ustavno institucionalizacijo demokratične republike in pravne države.¹⁶ Načelo enotnosti oblasti je bilo zamenjano z načelom delitve oblasti na zakonodajno, izvršno in sodno vejo. Nekdanje poudarjanje t. i. bratstva in enotnosti jugoslovanskih narodov je zamenjala ideja nacionalne države, izhajajoče iz pravice naroda do samoodločbe.¹⁷

Tranzicija je sprožila prehod iz družbene lastnine ključnih proizvodnih sredstev, na kateri ni bilo mogoče pridobiti lastninske pravice, v zasebno lastnino, kar je bilo izvedeno z ustreznimi zakonodaji.¹⁸ Namesto plansko-dogovornega gospodarskega sistema je bilo vzpostavljeno tržno gospodarstvo.

Na ideološkem področju je bila s tranzicijo opuščena uradno zapovedana teorija historičnega materializma ter vzpostavljen

13 Anomija pomeni dobesedno brezzakonje, brezpravnost (iz grščine a = ne, nomos = zakon).

14 Ustavni amandmaji k Ustavi RS 1989, Zakon o političnem združevanju 1989, Zakon o političnih strankah 1994.

15 3/2 čl. Ustave Republike Slovenije, 1991.

16 1. in 2. člen Ustave Republike Slovenije, 1991.

17 3/1 člen Ustave Republike Slovenije, 1991.

18 Zakon o denacionalizaciji, 1991; Zakon o zavodih, 1991; Zakon o lastninskem preoblikovanju podjetij, 1992.

svetovno-nazorski pluralizem. Na mesto državnega nadzora nad ustvarjanjem in širjenjem dobrin duhovne kulture je stopila svoboda znanstvenega in umetniškega ustvarjanja v civilni družbi, kar je prejšnji medijski monizem spremenilo v medijski pluralizem. Z vidika pravne zavesti oziroma pravne kulture je še posebej pomembno, da so namesto kritiziranja človekovih pravic kot t. i. 'buržoaznih pravic' postale človekove pravice in temeljne svoboščine bistvena vrednota, ki naj jo udejanja (pravna) država.¹⁹

Vse navedene tranzicijske prvine oziroma družbene vrednote t. i. klasičnih demokracij so še dodatno okrepile vključevanje Slovenije v evropske integracijske tokove ter jih zasidrle v slovenski pravni kulturi z včlanitvijo v Evropsko unijo leta 2004. Članstvo smo sprejeli z velikimi pričakovanji na področju pravne varnosti in varstva človekovih pravic.

V tem obdobju je umanjala (in še vedno manjka) internalizacija novih vrednot. Kadar pride do le-te, si morajo ljudje vrednote tudi dejansko deliti (shared values); v tem primeru govorimo o vrednotni povezanosti družbe.²⁰ Če do tega ne pride, so sredobežne težnje v družbi močnejše od sredotežnih silnic; socialna dezorganizacija zajame tako področje civilne družbe kot tudi – in bolj usodno – državne institucije. S tem v zvezi je v jubilejnem zapisu ob dvajseti obletnici nastanka slovenske države dr. Bučar med drugim zapisal: "Tudi ustanovitev lastne države ni bila pospremljena s kolikor toliko jasnimi predstavami, kako v njej živeti, še celo pa ne sprejeta kot del našega lastnega vrednostnega sveta."²¹

Zato za slovensko družbo zadnjih dvajset let življenja v samostojni državi velja dodati, da prebivalstvo ni v celoti ponotranjilo (internaliziralo) t. i. izhodiščnih (pra)vrednot – svetosti življenja, človeškega dostojanstva, posvečenosti mrtvih in principa, da storiš drugemu le

19 Zato je nova Ustava Republike Slovenije (1991) poglavje *Človekove pravice in temeljne svoboščine* simbolno uvrstila na začetek ustave, takoj za Splošne določbe.

20 Več v Boštjan M. Zupančič: *Prva od suhih krav*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 2009, str. 44 in nasl.

21 France Bučar: *Deblokada političnih zavor*, uvodnik *Pravna praksa*, let. 30, št. 24–25, Ljubljana, 2011, str. 3.

to, kar naj drugi storijo tebi (Hribar, 2006, str. 174–175). Vsaj prvi dve so v preambuli omenjali osnutki slovenske ustave,²² v veljavni ustavi pa nista izrecno omenjeni, pa čeprav vsebuje izčrpen katalog človekovih pravic in temeljnih svoboščin, ki vsebuje tudi vse navedene (pra)vrednote.

Za moderno dobo je značilen proces nadaljnje širitve obsega globalnih družb in procesov normativne integracije ter približevanja oziroma konvergence pravnih sistemov. Če z globalnimi družbami označujemo tiste največje celote družbenih odnosov, ki jih še lahko štejemo za v sebi zaključen sistem, potem je treba ugotoviti, da smo priče povečevanju globalnih družb. Omenjeni tokovi grede od rodov, plemen in plemenskih zvez prek nacionalnih držav do naddržavnih skupnosti, ki v postindustrijski družbi vse bolj predstavljajo pojavne oblike globalnih družb. Moderno dobo v zadnjih petdesetih letih zaznamuje naraščajoča odsotnost procesov edipalizacije, ki imajo materialno-biološko ozadje.²³ Z vidika vrednot in normativne integracije so zaradi tega načeti moralni temelji zavesti o človekovih dolžnostih. Ogrožen je občutek za pravičnost; kadar ni razvit pri zakonodajalcu in sodniku, začne pravni red izgubljati svojo osnovno družbeno funkcijo.

Pravo namreč zadovoljuje človekovo potrebo po varnosti, ki jo socialna psihologija uvršča med primarne potrebe. Pravni red zagotavlja določeno mero predvidljivosti. Slednja temelji na zakonskih določbah, t. i. ustaljeni sodni praksi in predvsem na splošno sprejetem občutku za pravičnost, ki si ga delijo ključni dejavniki legislature in judikature. Kadar ta občutek ni (več) prisoten kot podmena vsebine pravnega reda, postane njegovo delovanje nezanesljivo in nepredvidljivo ter se vse bolj spreminja v ne-red.

Brez ponotranjenja (internalizacije) temeljnih moralnih pravil, vrednot in pravnih norm (v smislu moralnega minimuma) pri

22 T. i. pisateljska ustava (april 1988), Demosova ustava (marec 1990) in Podvinska ustava (avgust 1990). Slednja je v Preambuli določila: "Zavedajoč se svetosti življenja in človeškega dostojanstva (varianeta: nedotakljivosti človekovega življenja in dostojanstva ..."

23 Več v Boštjan M. Zupančič: *Tembatsu*, samozaložba, Ljubljana, 2011, str. 82 in nasl.

vseh, zlasti pri funkcionarjih zakonodajne in sodne oblasti, družba razpade v zgolj aritmetično vsoto posameznikov. Takšna atomizacija je še bolj vidna v manjših nacionalnih skupnostih. Tako je v Sloveniji – kljub določenemu faznemu zaostanku v procesih modernizacije, vključno s človekovimi posegi v okolje – očitno ogroženo vrednotno soglasje in normalna dinamika pravne kulture.

Za integracijska dogajanja v pravni in celotni normativni sferi ima zelo velik pomen pravna kultura, ki je pogojena z zgodovino posamezne družbene skupnosti in s t. i. narodnim značajem.

2. PРАВNA KULTURA

Pravna kultura s svojo središčno prvino, tj. s človekovimi pravicami, je v današnjem času nujni pogoj za dejanski obstoj povezane družbene skupnosti in pravne države. Od stanja pravne kulture je odvisno delovanje pravnega sistema in še posebej končno izvrševanje pravnih norm v dejanskem ravnanju pravnih subjektov (materialni akti). Ta poudarek je še posebej utemeljen, ker v normativni sferi sodobnega sveta religiozne in moralne norme izgubljajo svoj pomen, na njihovo mesto pa stopajo pravne norme in pravne institucije. K takšnemu razporejanju pomena različnih vrst družbenih norm mnogo prispevajo težnje k sekularizaciji in racionalnosti modernega sveta. Ker je fenomen prava vezan na racionalnost, se povečuje njegov pomen v normativni strukturi globalne družbe. Pravo vse bolj prevzema osrednje mesto pri institucionalizaciji skupnih družbenih vrednot.

Na oblikovanje pravne kulture posebej vpliva delovanje pravnih institucij, začenši z zakonodajalčevim delovanjem. Ta s pravno institucionalizacijo družbenih odnosov – posebej v tradicionalnem evropskem kontinentalnem pravnem sistemu – določa način vedenja in ravnanja ljudi in njihovih organizacij. Pri tem je lahko bolj inovativen, kar je težje izvedljivo v praktičnem uresničevanju pravnih norm; bolj uspešen je tisti zakonodajalec, ki izvaja zgolj funkcijo pozitivizacije v družbi že utečenih vzorcev ljudskega obnašanja. V tej pravni regulatorni dejavnosti pa je spet lahko poudarek na materialnih (substancialnih) ali procesnih pravilih. V enem in drugem

primeru je namen pravnih norm vzdrževanje reda in miru kot obče družbene in hkrati bistvene pravne vrednote ter kot cilja pravnega sistema.²⁴ Ko sta družbeni red in mir porušena z interesnim konfliktom, nastopi pravo kot sredstvo za razreševanje sporov v družbi (Zupančič, 1995, str. 66).

Izhodišče za družboslovni pogled na kulturo je klasično Taylorjevo opredeljevanje kulture kot civilizacije, ki zajema “... znanje, vero, umetnost, pravo, običaje ter vse druge sposobnosti in navade, ki jih pridobi posameznik kot član družbe.”²⁵ Ob prebiranju navedene opredelitve kaže biti pozoren na sestavine kulture, med katere avtor izrecno vključuje tudi pravo. V tem smislu je kultura skupnost vseh načinov mišljenja in obnašanja, ki jih človek pridobiva prek simbolov v stikih z drugimi ljudmi (Goričar, 1975, str. 45). V omrežju družbenih odnosov poteka komunikacija prek jezika in drugih simbolov. Ta specifični človeški svet²⁶ se začneja s procesi socializacije,²⁷ katerih vsebina je privzemanje kulture oziroma celotne družbene biti kot kulturne dediščine. Zlasti ameriška sociologija pri kulturi poudarja človekovo vedénje, sistem verovanj in vrednot ter ideologijo.²⁸ To prehaja iz roda v rod in velja tako za religijo, filozofijo, znanost in umetnost kot za vsakdanje življenje in politično prakso ter vrednotne sisteme in norme.

V tem smislu nastopa kultura kot skupek družbenih institucij kake globalne družbe (Rehbinder, 2000, str. 42). Te institucije se na abstraktni (teoretični) ravni pojavljajo kot celote oziroma

24 Prim. stališče Leonida Pitamica: “Pravo je vedno red, ne le kadar ureja mirne odnose med ljudmi in človeškimi skupnostmi, temveč še prav posebej takrat, kadar prihaja med njimi do spora (npr. postopkovna pravila), in celo tedaj, ko spore rešujejo z orožjem (mednarodno vojno pravo); kajti celo v teh primerih je treba dati sporu čim bolj urejeno obliko. Pojem ‘red’ je za pravo tako bistven, da ni več pravo, ko ni več ‘red.’” L. Pitamic: *Naravno pravo in narava prava*, ponatis v knjigi L. Pitamic: *Na robovih čiste teorije prava* (ur. Marijan Pavčnik), SAZU in Pravna fakulteta, Ljubljana, 2005, str. 110.

25 Na navedeno opredelitev se navezuje Singerjev prispevek v *International Encyclopedia of the Social Sciences*, The Macmillan Company & The Free Press, let. 3, 1968, str. 527.

26 Od tod opredelitev “...da je kultura pravzaprav vse tisto, po čemer se človek razlikuje od živali.” (Goričar, 1975, str. 61)

27 Zato takšno družbeno delovanje večkrat poimenujemo tudi inkulturacijski procesi.

28 Gordon Marshall: *Oxford Dictionary of Sociology*, Oxford University Press, 1998.

sistemi vrednot norm in odnosov, znotraj katerih na družbeno priznan in varovan način zadovoljujemo svoje potrebe. Sodobna sistemska teorija bi institucije označevala kot podsisteme znotraj velikega družbenega sistema.²⁹ Funkcionalna klasifikacija razvršča najpomembnejše institucije na družinsko-sorodstvene, ekonomske, vzgojno-izobraževalne, politične, kulturne, religiozne in rekreacijske (Goričar, 1975, str. 181). Družbene institucije, ki odsevajo splošne značilnosti določene globalne družbe, stabilizirajo vzorce vedenja in ravnanja; s tem lajšajo posameznikovo vključevanje v družbo v procesih socializacije.³⁰

Funkcionalistična teorija posebej izpostavlja določene družbene funkcije kulture.³¹ Ob obvladovanju narave in kopičenju informacij je kultura sredstvo občevarja in zaščita pred neprijetnimi spremembami in zunanjimi vplivi. V kulturnem svetu se udejanja osmišljanje človekovega življenja, njegova socializacija in personalizacija (individualizacija, subjektivacija). S pravnega zornega kota je funkcija kulture zmanjševanje nereda, naključij in neravnotežij ter povečevanje varnosti in organiziranosti družbenih skupin. V tem smislu tudi sistemska teorija med prvine kulturnega sistema šteje vrednote, ideologijo, verovanja in norme.³²

Norme so tako družbena pravila – od moralnih in običajnih norm prek tradicije in navad do pravil lepega vedenja, mode in strokovnih pravil na različnih področjih – kot tudi pravne norme. Vse vrste norm usmerjajo človekovo družbeno delovanje in predstavljajo okvire za vzpostavljanje medčloveških odnosov. Posebno mesto med družbenimi normami zavzemajo pravne norme, ki imajo bistven pomen za oblikovanje pravne kulture in normativne integracije.

29 Širše o sistemski teoriji v Niklas Luhmann: *Soziale Systeme* (7. izd.), Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1999.

30 Ta dejavnost spada med t.i. obče funkcije družbenih institucij, kamor prištevamo še njihovo funkcijo socialne kontrole ter funkcijo zadrževanja družbenih sprememb. (Goričar, 1975, str. 179)

31 Več v M. Haralambos in M. Holborn: *Sociologija – Teme in pogledi*, DZS, Ljubljana, 1999, str. 11–15.

32 "To pomeni, da je družbeni sistem od svoje najbolj splošne ravni – centralnega vrednotnega sistema – do najbolj specifične – normativnega vedenja – prežet s skupnimi vrednotami." (Haralambos, 1999, str. 880)

Pravna kultura je zato agregatni pojem, katerega prvine so ideje, pričakovanja, vrednotenja in mnenja ter ravnanja ljudi glede na pravni sistem v določeni globalni družbi (Friedman, 1977, str. 76). V sociologiji prava je pravna kultura empirično razisk(ov)an družbeni pojav, ki vključuje pravno opredeljene predstave o vrednotah, normah, institucijah, postopkovnih pravilih in načinih obnašanja (Raiser, 2007, str. 311). Pravno kulturo torej sestavljajo ravnanja, vrednote in mnenja, ki obstojijo v družbi glede na pravo, pravni sistem in njegove dele (Cotterrell, 2006, str. 83). Pravno kulturo sestavljata idealni in realni del tega pojava.

Idealni del pravne kulture zajema ideje, vrednotenja, pričakovanja, mnenja o pravnih normah in institucijah, *dejanski* pa človekova ravnanja glede na pravni sistem, zadržanja in navade. Pri oblikovanju pravne kulture je (Friedmann, 1990) mogoče razlikovati med pravno kulturo, ki je posledica zahtev, ki jih člani globalne družbe postavljajo pravnemu sistemu (zunanja oziroma splošna pravna kultura), in med pravno kulturo, ki je rezultat vnaprejšnjega oblikovanja pravnih institucij in njihovega delovanja (notranja oziroma profesionalna pravna kultura).

Celovit pogled na pravno kulturo mora zajeti obe prvini, njuno medsebojno vplivanje in prepletanje. Pri dejanskem vzpostavljanju družbenih odnosov učinkujeta obe, v raziskovalni fazi pravne kulture pa ju je mogoče razlikovati, le da je ob sklepnih sintetičnih prikazih spet treba imeti pred očmi celoto.

Za splošno podobo pravne kulture v konkretni globalni družbi je pomemben tudi njen količinski vidik. Splošna oznaka pravne kulture slika odnos večine pripadnikov globalne družbe do pravnih vrednot in norm ter načine dejanskega vzpostavljanja pravnih odnosov v realnem (fizičnem) svetu.

Pravna kultura je tudi del splošne kulture, saj nastopa pravo v vsakdanjem življenju kot t. i. kulturno dejstvo (Učakar, 2006, str.

61). Filozofija prava izpostavlja trditev, da je pravo kulturni pojem (Radbruch, 2007, str. 63). Pravo je del človekovega sveta idej in njegove duhovne ustvarjalnosti,³³ ki se potem v materialnem (fizičnem) svetu odraža kot določeno ravnanje ljudi in njihovih organizacij. Zato pogosto naletimo na poudarjanje pomena pravne kulture za oblikovanje osebnosti in na trditve, da pomanjkanje pravne kulture povzroča pomanjkljivosti v osebni strukturi posameznika (Rehbinder, 2000, str. 137). Pravna odtujitev je torej odločilna za pomanjkljivosti v procesu socializacije. V procesu posameznikovega vključevanja v družbo prek učenja družbenih vlog so torej pravne predstave nepogrešljiva sestavina usmerjevalcev in motivatorjev človekovega družbenega delovanja. Določena stališča to delovanje izpostavljajo zlasti pri reševanju sporov.³⁴

Če celota družbenih institucij v smislu splošne kulture odraža značilnosti določene globalne družbe, potem pravna kultura odseva razmere v tej družbi. Zato je treba danes govoriti o različnosti pravnih kultur, o njihovem pluralizmu kot posledici dejstva, da ima vsako ljudstvo, vsaka dežela oziroma vsak narod svojo pravno kulturo (Friedman, 1977). Sociološkopravna proučevanja poudarjajo razlike v pravni kulturi Vzhoda in Zahoda. Vzhodnocivilizacijski koncept prava izhaja iz harmonije,³⁵ zahodnocivilizacijski pa je bolj nagnjen k boju za pravo.³⁶ V japonski pravni kulturi je reševanje konfliktov na sodišču sramotno, v ZDA nekaj povsem normalnega. (Rehbinder, 2000, str. 175). Poleg tega pluralistični pogled na pravno kulturo izpostavlja njeno kompleksnost znotraj določene globalne družbe; na pravno kulturo vplivajo številne ekonomske, politične, interesne in slojevske determinante. Znane so ugotovitve, da pravna kultura pretvarja interese v pravne zahteve oziroma da ob

33 Zato je tudi znanstveno disciplino, ki proučuje s pravom urejene družbene odnose, torej sociologijo prava, dr. Anton Žun (1917–1978), profesor na ljubljanski filozofski fakulteti, štel za del sociologije kulture. Ob tem je pogosta trditev "... da je pravo dejansko kulturni pojav v smislu konstitutivnega elementa ali manifestacije neke specifične kulture." (Zimmermann, 2007, 63, str. 660)

34 Takšna je opredelitev pravne kulture pri Boštjanu M. Zupančiču: "Pravna kultura je torej splet vrednot, ki zadevajo obnašanje ljudi, pravnih oseb in pravnih institucij v sporih in potencialno spornih (spor generirajočih) situacijah." (Zupančič, 1995, str. 35)

35 Npr. konfucionalizem.

36 Npr. Ihering, *Borba za pravo (Kampf ums Recht)*.

zavarovanju določenih interesov nastopa kot oblikovalec pravnih zahtev (Cotterrell, 2006, str. 87).

Interesi nastopajo kot odraz človekovih potreb. Potrebe nastajajo v civilni družbi in se – v veliki meri pod vplivom splošne in pravne kulture – v politični družbi pretvarjajo v interese. V politični sferi ti interesi motivirajo človekove akcije, usmerjene v neposredno zadovoljevanje vsakdanjih tekočih potreb, in sistemske oziroma institucionalne rešitve (Habermas, 1975, str. 241) ter determinirajo vsebino pravnih norm.³⁷ Pri tem ima pomembno vlogo pravna ideologija, ki prek pravne doktrine vzpostavlja povezavo z družbeno močjo ter prevladujočimi mišljenjskimi tokovi in verovanji (Cotterrell, 2006, str. 90). Vsebina pravne ideologije izhaja iz pravne kulture neke globalne družbe v smislu prevladujočih vzorcev obnašanja,³⁸ vrednot in predstav o pravno normativnih zahtevah.

Znotraj splošne pravne kulture je treba posebej poudariti profesionalno pravno kulturo, tj. pravne nazore in pravna ravnanja poklicnih pravnikov. Njihovo delovanje v zakonodajnih in pravosodnih institucijah³⁹ odločilno vpliva na večjo ali manjšo stopnjo normativne integracije globalne družbe.

3. VPLIV MODERNEGA ZAKONODAJALCA NA NORMATIVNO INTEGRACIJO

Ideološka in teoretična predpostavka zakonodajalčeve dejavnosti v moderni dobi je njegova racionalnost. Od klasika družboslovne misli Maxa Webra⁴⁰ do naših sodobnikov 'zakonoslovja', kot sta

37 Več o interesni podstati prava v Igličar: *Pogledi sociologije prava*, GV, Ljubljana, 2009, str. 203–223. S tega vidika je mogoče tudi pritrčiti Zupančiču "... the norm can be defined as a delimitation of interests." (Zupančič, 1974, str. 57)

38 V angleščini: pattern of social action.

39 Pojem pravosodnih institucij zajema sodišča, državno tožilstvo, odvetništvo in notariat. Med pravosodnimi institucijami pripada osrednja in najpomembnejša vloga sodiščem.

40 Po Webru državljani v moderni družbi spoštujejo odločitve oseb in organov, ki imajo oblast oziroma pristojnosti na osnovi zakonskih norm. Legitimnost oblasti v moderni družbi torej izhaja iz racionalnosti državnih odločitev, ki temeljijo na zakonu. (Weber, 1976, str. 171)

Luc Wintgens⁴¹ in Jürgen Habermas,⁴² je v ospredju pojasnjevanja pravodajne dejavnosti proces racionalnega odločanja. Takšno držo morajo odsevati zakonodajalčeva dejanja ter obrazložitve sprejetih aktov. Pomen splošnih pravil namreč izhaja iz njihove razlage, ki je odvisna od t. i. paradigme pravnega sistema, torej od osnovnih načel in (ustavnih) temeljev določene pravne in politične skupnosti. V ta okvir je treba umestiti zakonske akte, ki pa ne morejo nastajati neodvisno od materialno-bioloških in vrednotno-duhovnih razmer globalne družbe.

V moderni državi je splošno uveljavljena vrednota, da je izvoljeno predstavniško telo oziroma parlament tisti državni organ, ki sprejema zakone. Osnovo za takšen položaj parlamenta daje demokratična politična ureditev, kjer parlament predstavlja državljane in "... je v njem utelešena volja ljudstva kot suverena." (Grad, 1996, str. 91). Zato – v smislu ideje o suverenosti ljudstva – lahko od parlamenta prevzame zakonodajno pristojnost le ljudstvo samo, kadar z referendumom odloča o novih zakonih.

Nacionalno predstavniško telo že od vsega začetka ni bilo mišljeno kot mesto, kjer bi se lahko izrazili različni posebni interesi družbenih slojev ter skupin, temveč kot organ, ki naj bi abstraktno 'občo voljo' naroda pretvarjal v vrhovni državni zakon. Ideolog meščanske demokracije Rousseau je trdil, da se prek politične reprezentance konstituirajo splošni interesi globalne družbe, tako da se ustvarja legitimnost splošnih interesov nad posamičnimi.⁴³ V parlamentih

- 41 Predpostavko razumnosti mora zakonodajalec izpričevati v svojih utemeljitvah in obrazložitvah zakonskih aktov. V tem smislu nastaja moderni nauk o zakonodajni dejavnosti oziroma 'legisprudence', kar sodobni slovenski pravni pisci prevajajo kot 'zakonoslovje'. (Wintgens, 2011, str. 37)
- 42 V optimalnem stanju, ki bi izhajalo iz družbenega konsenza, nastalega na podlagi participacije državljanov in civilne družbe pri zakonodajnih odločitvah, bi se legalnost in legitimnost celo prekrivali. V takšnih razmerah državna oblast omogoča pozitivizacijo prava, pravo pa legitimizacijo državne oblasti. Kadar temu sledi še ponotranjenje (internalizacija) institucionaliziranih družbenih vrednot, ki jih državljani vzamejo za svoje, je takšna idealizirana podoba legitimnosti zaokrožena. Njen rezultat bi bila potem zakonodaja, ki nastaja v "... diskurzivno strukturiranem oblikovanju mnenja in volje", zakonodaja, ki bi jo lahko označili kot 'discursive lawmaking'. (Habermas, 1997, str. 170)
- 43 Rousseau v Družbeni pogodbi trdi: "Suverenosti ni mogoče zastopati iz istega vzroka, iz katerega je ni možno odtujiti." (Rousseau, 1960, str. 176)

je tako rekoč brez izjeme uveljavljeno načelo reprezentativnega ali svobodnega mandata. Po tem načelu postanejo poslanci z izvolitvijo predstavniki vsega naroda in ne samo zastopniki prebivalcev svojega volilnega okrožja,⁴⁴ zato jih volivci ne morejo klicati na odgovornost, saj niso dolžni zastopati volje in interesov volivcev. Poslanci so predstavniki obče volje in občnih interesov, kakor jih sami spoznavajo in tolmačijo. Zanje niso bistveni interesi volivcev, ampak interesi tistih družbenih sil, ki dejansko obvladujejo družbo. Njihova samostojnost jim omogoča, da lahko nemoteno delujejo celo v odkritem nasprotju z interesi svojih volivcev. Za določeno mandatno dobo pač volilno telo prenese vso oblast na suvereno predstavništvo.

V današnjih razmerah so okorna predstavniška telesa vse težje kos veliki dinamiki družbenega življenja in njegovi vse večji zapletenosti. Poleg tega so oslABLJENE tudi vezi med člani predstavniških teles ter volivci, ker so se vmes vrinile politične stranke. Najpomembnejše politične odločitve ne nastajajo več v parlamentu, temveč v vrhovih političnih partij. Predstavniško telo postaja samo še formalni institucionalni okvir, znotraj katerega se rešujejo politična vprašanja z medsebojnim dogovarjanjem političnih strank. Za zakonodajno dejavnost je zato zelo pomembna politična sestava parlamenta ter koalicijsko in opozicijsko povezovanje političnih strank v parlamentu.⁴⁵

Praktično delo članov zakonodajnega telesa tedaj ni toliko v neposrednem pisanju zakonskega besedila kot v njegovem pregledovanju in razčlenjevanju zadev z interesnega ter vrednotnega vidika. Poslanci v svojem dejanskem empiričnem delovanju skušajo vnesti v določbe bodočega zakona posebne interese političnih

- 44 Prim.: Ustava Republike Slovenije, člen 82/1: "Poslanci so predstavniki vsega ljudstva in niso vezani na kakršnakoli navodila."
- 45 V Državnem zboru Republike Slovenije je bila v letu 2009 (mandatno obdobje 2008–2012) politično-strankarska vezanost 90 poslancev naslednja: koalicijska 48 poslancev (SD 29, Zares 9, DeSUS 5, LDS 5) opozicija 38 poslancev (SDS 27, SNS 5, SLS 6), 2 nepovezana poslanca in 2 poslanca italijanske in madžarske narodne skupnosti. V mandatnem obdobju 2004–2008 je bila ta podoba naslednja: koalicijska 49 poslancev (SDS 29, NSi 9, SLS 7, DeSUS 4), opozicija 39 (LDS 23, SD 10, SNS 6) in 2 poslanca narodnih skupnosti. Po predčasnih volitvah v letu 2011 je za mandat 2011–2015 nastalo naslednje razmerje: vladajoča koalicijska 50 poslancev (SDS 26, Lista Virant 8, DeSUS 6, SLS 6, NSi 4), opozicija 38 (Pozitivna Slovenija 28, SD 10) in 2 poslanca narodnosti.

strank in interesnih skupin ter vrednotne orientacije, ki izhajajo iz strankarskih ideologij in osebnega sistema vrednot posameznega poslanca. S sprejemanjem splošnih in abstraktnih pravnih norm v dobrih in za večino državljanov sprejemljivih (legitimnih) zakonih ter ob upoštevanju spoznanj pravne doktrine lahko pozitivno vplivajo na normativno integracijo globalne družbe.

Albin Igličar
NORMATIVNA
INTEGRACIJA
IN (SLOVENSKI)
ZAKONODAJALEC
TER SODNIK

Sedanji slovenski zakonodajalec (Državni zbor) ob predlagalnem monopolu vlade⁴⁶ in z nespoštovanjem rednega zakonodajnega postopka⁴⁷ ne izpolnjuje dobro svojega družbenega poslanstva. To izrazito slabo vpliva na normativno integracijo, saj je deležen izredno nizke stopnje zaupanja javnosti, 'njegovi' zakoni pa nizke stopnje legitimnosti.

V Sloveniji imajo v javnosti visoko stopnjo zaupanja vojska, policija, predsednik republike, zdravstvo in šolstvo, med ustanove z najnižjimi deleži zaupanja pa so uvrščeni prav vlada, državni zbor in sodišča. Po raziskavi t. i. Politbarometra iz junija 2012⁴⁸ seštevek odgovorov 'zaupa' in 'povsem zaupa' kaže na naslednji vrstni red zaupanja v inštitucije:

46 Navedena trditev je očitna, če pogledamo na osnovi Poročila o delu Državnega zbora delež sprejetih zakonov glede na predlagatelja v mandatnem obdobju Državnega zbora 2008–2011 (podobna razmerja so bila tudi v prejšnjih mandatnih obdobjih Državnega zbora):

vlada	91,2 %
poslanci	8,3 %
Državni svet	0,4 %
volivci	0,0 %

47 Delež sprejetih zakonov v Državnem zboru v obdobju 2008–2011 glede na vrsto zakonodajnega postopka (podobna razmerja so bila tudi v prejšnjih mandatnih obdobjih Državnega zbora):

redni postopek	141
nujni postopek	83
skrajšani postopek	134
ratifikacija	108
notifikacija	2
skupaj	468

(Poročilo o delu Državnega zbora v mandatnem obdobju 2008–2011, Ljubljana, 2012)

Še bolj zaskrbljujoči so navedeni podatki za prvo polovico leta 2012, ko je Državni zbor na 4 rednih in 11 izrednih sejah sprejel po rednem postopku samo 2 zakona, kar 16 pa po nujnem postopku in 10 po skrajšanem postopku, ter opravil 8 ratifikacij mednarodnih pogodb. (Delo, Ljubljana, 18. 7. 2012)

48 Politbarometer 6/2012, Center za raziskovanje javnega mnjenja, Ljubljana, 18. 6. 2012, str. 14.

vojska	49	NATO	18
predsednik republike	42	sindikati	17
zdravstvo	41	Banka Slovenije	16
policija	41	Cerkev, duhovščina	14
šolstvo	38	državna uprava	14
mediji	31	sodišča	13
evro	30	Državni zbor	12
ustavno sodišče	23	vlada	10
predsednik vlade	23	politične stranke	5
Evropska unija	19		

Albin Igličar
NORMATIVNA
INTEGRACIJA
IN (SLOVENSKI)
ZAKONODAJALEC
TER SODNIK

Zakonodajalec je torej uvrščen na dno zaupanja slovenske javnosti oziroma civilne družbe, posledično uživajo nizko stopnjo pritrdjevanja tudi njegove najpomembnejše odločitve – zakoni. Tako so na primer anketirani v junijski javnomnenjski raziskavi⁴⁹ na vprašanje 'Ali podpirate pred kratkim uveljavljen varčevalni zakon?'⁵⁰ v nadpolovičnem deležu odgovorili z 'ne podpiram' (51 %); za podporo zakonu se je opredelilo 42 % anketirancev, 7 % pa je ostalo neopredeljenih.

Navedeni odgovori seveda niso presenetljivi, glede na to, da javnost povezuje zakonodajno dejavnost s konkretnimi posamezniki znotraj in izpostavlja vidik osebnostne primernosti in osebnostnih kvalitet članov zakonodajnega telesa. Kako daleč od idealnega zakonodajalca in od predstav javnosti o dobrem in modrem postavodajalcu so nekateri poslanci Državnega zbora v sklicu 2011–2015, pričajo naslednji primeri. Med njimi srečamo nekdanjega sodelavca tajne policije iz nedemokratskega političnega sistema t. i. diktature proletariata,⁵¹ poslanca, ki je upnikom dolžan več kot pol milijona evrov,⁵² poslanca, ki je bil na prvi stopnji obsojen goljufanja na izpitu,⁵³ poslanca, ki je pred tem že izgubil službo na Ministrstvu

49 Politbarometer, 6/2012, n. d., str. 28

50 Zakon o uravnoteženju javnih financ, ZUJF, Ur. l. RS 40/12

51 Mitja Meršol

52 Ivan Vogrin

53 Branko Marinič

za obrambo zaradi ponarejenega spričevala ...⁵⁴ Takšen osebnostni profil članov zakonodajnega telesa seveda znižuje ugled parlamenta v javnosti in daje slab zgled za spoštovanje zakonov, ki jih sprejema ta parlament. Takšnega vtisa ne morejo popraviti niti relativno ugodna izobrazbena,⁵⁵ spolna struktura⁵⁶ in starostna struktura⁵⁷ slovenskega predstavniškega telesa.

Albin Igličar
NORMATIVNA
INTEGRACIJA
IN (SLOVENSKI)
ZAKONODAJALEC
TER SODNIK

Posledično je zaupanje slovenske javnosti v Državni zbor (in posledično v 'njegove produkte', zakone) katastrofalno nizko. Po podatkih Politbarometra⁵⁸ le 12 % anketiranih zaupa Državnemu zboru, 47 % pa jih izjavlja, da mu ne zaupa, kar seveda negativno vpliva na normativno integracijo v družbi. Pozitiven vpliv nanjo bi sprožilo vključevanje javnosti v celoten proces pripravljanja in sprejemanja zakona.

S tega vidika lahko zmogljivosti zakonodajalca dopolnjujejo t. i. 'aktivni državljani'. Samozavestni in neodvisni državljani lahko izvajajo nadzor konkretnih zakonodajalcev in so jim hkrati tudi v pomoč. To še posebej velja za njihova interesna združenja in skupinske organizacije,⁵⁹ medtem ko je vloga njihovih političnih združenj (političnih strank) v zakonodajnem procesu v sodobni državi že kar prevelika. Različne oblike direktne in participativne (deliberativne) demokracije večajo vpliv javnosti na vsebino zakonodajnih odločitev in krepijo procese normativne integracije.

54 Ivan Simčič

55 Izobrazbena struktura poslancev Državnega zbora, izvoljenega leta 2011 (Delo, 6. 12. 2011, Ljubljana):

srednja šola	11
univerzitetna izobrazba	60
magisterij	15
doktorat	4

56 61 moških, 29 žensk (Delo, n. d.)

57 do 30 let 1
30–40 let 13
40–50 let 28
50–60 let 36
več kot 60 let 12 (Delo, n. d.)

58 Politbarometer 6/2012, n. d.

59 Npr.: "Was zählt, sind die Gruppen." (Karpen, 2006, str. 17)

Nove oblike demokracije naj bi vzpostavile čim bolj neposreden stik z državljani, ki ne bi bili udeleženi zgolj v volilnem procesu, ampak bi bili kot aktivni in avtonomni pripadniki javnosti⁶⁰ tudi v stalni dvostranski komunikaciji z državnimi organi. V procesu sprejemanja zakonov naj bi javnost ne bila prisotna le v poteku zakonodajnega postopka v parlamentu (načelo javnosti), temveč že mnogo prej, v predzakonodajnem postopku, ki se odvija v državni upravi oziroma v ministrstvih. Civilna družba v sodobnih demokracijah je vključena že v fazo oblikovanja delovnega osnutka besedila bodočega zakona, še preden je le-to poslano v parlamentarno proceduro. Ob naraščanju vpliva državljanov na vsebino zakonodaje je mogoče pričakovati tudi njihovo večjo konformnost, tj. dosledno ravnanje pravnih subjektov v skladu s predpisi.

Albin Igličar
NORMATIVNA
INTEGRACIJA
IN (SLOVENSKI)
ZAKONODAJALEC
TER SODNIK

4. VPLIV SODSTVA IN SODNIKOV NA NORMATIVNO INTEGRACIJO

Sodstvo opravlja v družbi dve občasno protislovni funkciji. Njegova prva funkcija je namreč, da v procesu reševanja konfliktov varuje tako interese družbe oziroma države kot interese posameznika; gre torej za varovanje tako resničnih ali samo razglašanih splošnih interesov in posameznikovih interesov, kolikor so vsi ti interesi pravno zavarovani s t. i. javnimi in zasebnimi pravicami.⁶¹ Omenjeni interesi morajo biti zajeti v splošnih pravnih normah oziroma aktih. Druga funkcija je skrb za delovanje pravne države⁶² oziroma reševanje konfliktov med različnimi interesi.

Osnovno družbeno poslanstvo sodstva je torej reševanje konfliktov med pravnimi subjekti. Pravosodne institucije so sicer po eni strani najbolj zapleten in najdražji mehanizem za izvajane te družbene

60 Anthony Giddens o 'demokratizaciji demokracije': "Država mora okrepiti vlogo javnosti, kar pomeni ustavne reforme, usmerjene k večji transparentnosti in odprtosti, kot tudi uveljavitev novih protikorupcijskih varovalk." (Giddens: Tretja pot, Ljubljana, 2000, str. 79)

61 Prim: "It is meant to serve the individual and society ... Law is not just human rights. It is also human duties, and the duty of each individual is to advance the public order." (Barak, 2006, str. 75)

62 Prim: "The role of the judge in a democratic society is to bring about the realization of the rule of law." (Barak, 2006, str. 56)

dejavnosti, toda na drugi strani ravno sodstvo zagotavlja racionalnost in predvidljivost reševanja konfliktov. S takšnim delovanjem vnaša sodstvo – ob upoštevanju družbene dinamike – relativno stabilnost in varnost v družbene odnose.⁶³

V praksi vedno prihaja do določenih odmikov od normativno predvidenega in zahtevanega vedenja ljudi. Odstotek teh odmikov je v časih večji, drugič manjši; dolgoročno gledano ne sme prekoračiti polovice ravnanj, ki so skladna s pravnimi normami. Hipotetično je zato mogoče reči, da je to tudi minimalna stopnja normativne integracije globalne družbe. Po tem postane celotni pravni sistem neučinkovit oziroma se postavlja vprašanje njegove revolucionarne spremembe. Dokler večina članov neke globalne družbe spoštuje pravne norme, se pravosodje aktivira predvsem ob posamičnih kršitvah pravnih norm in ob sporih, ki nastanejo med pravnimi subjekti.

Konkretna podoba pravosodnih institucij v neki globalni družbi je odvisna od vrste okoliščin. Med najpomembnejše lahko uvrstimo razredno sestavo družbe, obliko političnega režima, daljšo ali krajšo demokratično tradicijo, splošno kulturno in civilizacijsko stopnjo, razčlenjenost in razvojno stopnjo pravnega sistema itd.

V kontinentalnem sodnem postopku se išče rešitev konflikta na osnovi vnaprej postavljenih splošnih in abstraktnih pravnih norm ter relevantnih dejstev. Pri tem je jasno izvedena delitev na tiste udeležence postopka, ki odločajo, in na tiste, ki jim je odločitev namenjena (Luhmann, 1992). Temeljna družbena funkcija sodnih procesov pri tem ni iskanje resnice – to je naloga znanosti – temveč razrešitev konflikta. Odprava konflikta je v družbenem prostoru sprejeta za legitimno prav zato, ker je bila dosežena po avtonomni, vendar institucionalizirani pravni proceduri.

Institucionalizacija konfliktov povzroči njihovo specifikacijo in generalizacijo. V evolutivnem spreminjanju globalne družbe pomeni pravna institucionalizacija procesov reševanja konfliktov okvir za

63 Npr. "The judge must balance the need for change with the need for stability ... Stability without change is degeneration. Change without stability is anarchy." (Barak, 2006, str. 11)

dopustne konflikte. Pomirjanje in odprava konfliktov v sodnih postopkih temelji na diferenciaciji vlog, ki se pojavljajo v sodnem sistemu, in na medsebojnem priznavanju teh vlog. Pri tem poteka iskanje rešitev na temelju pravnih norm in dejstev, ki so pomembna za rabo vnaprej postavljenih norm. Zato družboslovci ugotavljajo, da so za sodni postopek relevantne samo tiste informacije, ki so predvidene v programu odločanja (Luhmann, 1992). Odločanje na temelju selekcioniranih informacij in splošnih ter abstraktnih pravnih norm je v t. i. civiliziranih družbah zamenjalo samopomoč in samoobrambo, značilno za t. i. primitivne družbe.

Udeleženci sodnih postopkov zato večinoma sprejemajo tudi zanje neugodne sodne odločitve. To je posledica specifičnega sistema družbenih odnosov, ki se oblikujejo v zvezi s sodnimi postopki. Udeleženci vzpostavljajo ob nasprotnih in konfliktnih odnosih tudi svojske odnose prilagajanja (adaptacije, akomodacije), zlasti v obliki tolerance, pomiritve in kompromisov. Kompromisni odnosi se pojavljajo zlasti v daljšem obdobju, ko se 'uspehi in porazi' v sodnih postopkih porazdelijo med udeležence sporov. To utrjuje legitimizacijsko funkcijo sodstva in povečuje njegovo ekspresivno pozicijo v celotnem družbenem sistemu.

Posebnost odnosov, ki se pojavljajo v sodnih postopkih, je njihova visoka stopnja institucionaliziranosti. Ta je zamenjala spontane družbene odnose, ki so prek nedržavne sodne funkcije integrirali predindustrijske družbe. V državno organiziranem sodstvu so vloge udeležencev reducirane z vidika cilja postopka, tj. s sprejemom sodne odločitve. Kljub temu da je treba vloge izpeljati v skladu s pravno-normativnimi okviri, imajo udeleženci toliko svobode, da lahko vsakdo prikaže svoje videnje in razumevanje določenega primera ter dogodkov in okoliščin, relevantnih za sprejem odločitve. Tako se v državno organiziranem sodstvu vendarle ohranja neka mera spontanosti; ob igranju različnih vlog obstaja določen prostor, ki ga udeleženci v postopku lahko napolnijo z lastnim 'jazom'. To v povprečju povečuje tudi subjektivno in internalizirano sprejemljivost sodnega reševanja sporov.

Institucionalizirani sodni postopki legitimirajo obstoječ politični sistem. Vsi procesi ustvarjanja in uporabe prava oziroma sprejemanja splošnih in posamičnih pravnih odločitev delujejo kot legitimacijski mehanizem, ki utemeljuje te odločitve ter jim podeljuje družbeno sprejemljivost (Luhmann, 1992). Tak je tudi namen pravil, ki dajejo pooblastila za delovanje sodišč v opredeljevanju pogojev in mej veljavnosti sodnih odločitev (Hart, 1994). S tem se pravosodje vključuje v pravni sistem kot dejavni del, pravni sistem kot celota pa se pojavlja kot sredstvo družbenega nadzora (Hart, 1994). V tej družbeni funkciji nastopata pravosodje in pravni sistem z značilnostmi homeostatičnega mehanizma. V družbene odnose vnašata – ob že omenjeni stabilnosti in predvidljivosti – tudi okvire za družbene spremembe, ki jih obstoječi družbeni red še prenese.

Uspešnost delovanja tako sodišč kot organov drugih dveh vej oblasti se v javnosti kaže v stopnji zaupanja v državne institucije; na normativno integracijo deluje pospeševalno ali zaviralno.⁶⁴

Če iz navedenih opredelitev javnosti oblikujemo vrstni red zaupanja tipičnim predstavnikom treh vej oblasti v Sloveniji (zakonodajni, izvršilni, sodni), je mogoče ugotoviti, da največ zaupanja uživajo sodišča.⁶⁵

leto	2010	2011	2012
sodišča	18 %	13 %	13 %
vlada	12 %	8 %	10 %
Državni zbor	11 %	5 %	12 %

Seveda prikazani odgovori opozarjajo na izredno nizko legitimnost vseh treh vej oblasti, saj so njihovi organi na dnu lestvice zaupanja. Prav tako je zaznaven trend vztrajnega padanja zaupanja v državne organe, vključno s sodišči. Splošno nezaupanje v delovanje države opozarja na resno krizo političnega sistema in normativne integracije, čemur se ne morejo izogniti niti sodišča.

64 Prim.: "An essential condition for realizing the judicial role is public confidence in the judge. This means confidence in judicial independence, standards and impartiality." (Barak, 2006, str. 109)

65 Politbarometer, Center za raziskovanje javnega mnenja, Ljubljana.

Zaupanje prebivalcev Slovenije institucijam političnega in pravnega sistema v dolgoletnem povprečju oziroma longitudinalnem raziskovanju izrazito niha. To velja tudi za sodišča. V obdobju 1991–2011 lahko zasledimo naslednje odstotke zaupanja sodiščem.⁶⁶

1991	34,7 %	2007	24 %
1994	26,2 %	2008	15 %
1996	24,3 %	2009	18 %
1998	33,2 %	2010	18 %
2001	41,7 %	2011	13 %
2003	34,9 %	2012	13 %
2006	37,5 %		

V večini držav javnost navadno najbolj zaupa sodnim organom. Tako je bilo še sredi devetdesetih let tudi v Sloveniji. Po letu 2000 je začelo zaupanje v sodišča upadati; konec leta 2003 so v javnomnenjski raziskavi o zaupanju v institucije sistema sodišča zdrknila za vlado in Državni zbor,⁶⁷ a je nato zaupanje spet naraslo – leta 2005 na dobrih 32 odstotkov in leta 2006 na dobrih 37 odstotkov, tako da je povprečje zaupanja sodiščem v samostojni Sloveniji 32,6 odstotkov.⁶⁸ To je nekaj odstotkov več kot znaša odstotek zaupanja vladi in skoraj za polovico več kot znaša zaupanje Državnemu zboru.

Zaupanje v sodstvo je tesno povezano s splošnim zaupanjem javnosti celotnemu pravnemu sistemu. Na prelomu tisočletja so bili odstotki sledeči.⁶⁹

	Francija	Nemčija	Kanada	ZDA
<i>povsem zaupa</i>	7	13	10	12
<i>v glavnem zaupa</i>	48	52	44	47
<i>malo zaupa</i>	31	31	39	34
<i>nič ne zaupa</i>	11	4	7	7
<i>brez odgovora</i>	3	-	-	-

66 Raziskava SJM 1991–2006; CJMMK, FDV, Politbarometer 2007–2012 (Center za raziskovanje javnega mnenja).

67 Politbarometer, 2003, FDV.

68 Raziskave SJM 1999–2006; CJMMK, FDV.

69 T. Raiser (2007): Grundlagen der Rechtssoziologie, Mohr Siebeck, Tübingen, str. 330.

V primerljivem obdobju je slovensko javno mnenje oblikovalo naslednjo sliko odgovorov (izraženo v odstotkih) na vprašanje o zaupanju pravnemu sistemu na desetstopenjski lestvici, kjer ocena 0 pomeni, da respondent nič ne zaupa pravnemu sistemu, ocena 10 pa da mu povsem zaupa.⁷⁰

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Albin Igličar	8,3	3,6	7,1	11,5	9,5	26,2	7,1	12,7	9,1	2,0	2,8
NORMATIVNA											
INTEGRACIJA											
IN (SLOVENSKI)											
ZAKONODAJALEC											
TER SODNIK											

Zaupanje v sodstvo je povezano z vrednotami, ki prevladujejo v določeni globalni družbi.

Ob koncu devetdesetih let je bilo v nekaterih evropskih državah po mednarodni raziskavi razporejeno takole (Toš, Bernik, 2002):

Češka	34 %
Slovaška	39 %
Madžarska	43 %
Poljska	38 %
Slovenija	43 %
Nemčija	50 %
Avstrija	60 %

Prikazani odstotki opozarjajo, da odgovore v marsičem pogojuje pravna kultura oziroma stopnja normative integracije družbe. Vrednote pravne države morajo biti v družbi splošno razširjene, ne pa da se nanje sklicujejo zgolj pravno izobraženi strokovnjaki. Resnično delovanje pravne države torej predpostavlja pravno osveščeno družbo oziroma 'pravno družbo' (Cerar, 1994). V takšni družbi sta nujna tako razvita kolektivna pravna zavest kot zaupanje v pravno elito in še posebej v pravosodne institucije. Sami sodniki lahko vzdržujejo in krepijo zaupanje v sodstvo z odmerjeno uporabo svojih pooblastil, z odsotnostjo arogance, s priznavanjem napak in z vztrajnim prizadevanjem za pošteno odločanje (Barak, 2006, str. 111–112). Visok nivo strokovnosti in visoka etična načela so ob tem

70 N. Toš (2004): *Vrednote v prehodu III.*, FDV, Ljubljana, str. 444.

predpostavke za spoštovanje sodstva v javnosti in hkrati za samospoštovanje sodstva samega.⁷¹

Če je bilo povprečje zaupanja sodiščem v letih 1991–2006 relativno ugodno (32,6 %), se je ta odstotek v naslednjih letih zmanjšal, saj so se uvrstila za vlado in Državni zbor (15 % v letu 2008 oziroma 18 % v letu 2009). Ob nezavidljivem padcu zaupanja javnosti v delo sodišč z povprečnega zaupanja iz obdobja 1991–2006 s 32,6 % na zgolj 18 % zaupanja v letu 2010 in 13 % med letoma 2011–2012⁷² pa slovensko sodstvo uživa spet več zaupanja kot vlada RS (leta 2012 10 %) ali Državni zbor RS (leta 2012 10 %). Vzrok navedenega vrstnega reda seveda ni povečanje zaupanja v sodišča, temveč izraziti padec zaupanja v vlado in Državni zbor.

K zmanjšanju zaupanja v sodstvo je prispevalo več dejavnikov od pojavljanja sodnih zaostankov,⁷³ nepredvidljivosti sodnih rešitev⁷⁴ prek aferškega ter negativnega prikazovanja sodstva v medijih in nerazumevanja funkcije sodišč v splošni javnosti⁷⁵ do t. i. sodniške stavke ter neustrezne in nepopolne zasedenosti sistemiziranih sodniških mest.

Ob tem kaže opozoriti na svojevrsten paradoks, ko se ob padajočem trendu zaupanja v slovensko sodstvo obratno sorazmerno iz leta

71 Prim: "Le s pravim znanjem, etičnostjo, samozavestjo, ustrezno komunikacijo z udeleženci v postopkih in mediji ter s sodniškim pogumom bodo lahko bistveno izboljšali svoje delovanje in javno podobo." (Cerar, 2011, str. 3)

72 Politbarometer 6/2012, n. d.

73 Sodni zaostanki, ki nastanejo, ko sodišča ne rešijo zadeve v roku, predvidenem po sodnem redu, so znašali leta (Sodni svet RS: Letno poročilo o učinkovitosti in uspešnosti sodišč, Ljubljana, 2011)

leto	2001	2002	2003	2004	2005	2006
št. zadev	298.227	313.196	323.520	310.333	303.901	291.941
leto	2007	2008	2009	2010	2011	
št. zadev	287.175	231.207	263.000	270.000	268.897	

Ministrstvo za pravosodje, Sodna statistika za 2001–2009 in Letno poročilo Vrhovnega sodišča RS. Leta 2010 se je kriterij, kaj je sodni zaostanek, zelo zaostрил.

74 Na to okoliščino med drugimi opozarja sodnik Ustavnega sodišča RS Jan Zobec, ki dodaja, da je tudi poplava sodnih sporov posledica nezaupanja v sodišča, nezaupanja, ki je posledica nestabilne sodne prakse. (Zobec, 2011, str. 3)

75 Prim. ugotovitev: "Vedno pogosteje ljudje kritizirajo odločitve sodišč, ne da bi jih prebrali, in vse preveč ljudi kritizira odločitve sodišč, brez da bi jih razumeli. Bojim se, da razvoj na tem področju ne bo šel v pozitivno smer." (Barak, 2006, str. 313)

v leto povečuje število zadev, ki jih sodišča vsako leto na novo prejmejo v reševanje. Število novih zadev je bilo po letih naslednje:⁷⁶

	2001	530.056
	2002	543.073
	2003	588.957
	2004	627.638
Albin Igličar	2005	620.345
NORMATIVNA	2006	648.806
INTEGRACIJA	2007	637.964
IN (SLOVENSKI)	2008	681.069
ZAKONODAJALEC	2009	824.562
TER SODNIK	2010	969.955
	2011	1.106.028 ⁷⁷

Skupaj s sodnimi zaostanki iz prejšnjih let so imela slovenska sodišča leta 2011 v delu 1.566.214 zadev.⁷⁸ Sicer pa je trend stalnega naraščanja sodno registriranih sporov znan povsod po svetu (Zupančič, 2009, str. 45). Navedeno število zadev je ob koncu leta 2011 reševalo 1016 sodnikov.⁷⁹ Njihovo število se po letu 2009 zmanjšuje,⁸⁰ vendar je Slovenija še vedno zelo oddaljena od svetovnega povprečja, ki znaša 17,4 sodnika na 100.000 prebivalcev, saj je bila še leta 2008 s 53,5 sodnika na 100.000 prebivalcev daleč nad povprečjem.

76 Sodna statistika 2001–2009, Ministrstvo za pravosodje RS; podatek za leto 2010 je povzet iz Mnenja Vlade RS o zahtevi za splošno razpravo o Predlogu sklepa Državnega zbora glede stanja v pravosodju, 21. 12. 2010.

77 Pri teh številkah je treba upoštevati spremenjen način spremljanja zadev, ki jih rešuje Centralni oddelek za verodostojno listino na Okrajnem sodišču v Ljubljani. Podatek za leto 2011 iz I. Vovk: Sodstvo je v dobri kondiciji, Pravna praksa, let. 31, št. 6–7, Ljubljana, 2012, str. 35.

78 I. Vovk, prav tam.

79 Stanje 31. 12. 2011, Ministrstvo za pravosodje, Sodna statistika, 2011, str. 8.

80 Število sodnikov na slovenskih sodiščih (Letno poročilo Vrhovnega sodišča RS, Ljubljana, 2010, str. 64. in Ministrstvo za pravosodje, Sodna statistika 2011)

leto	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
število	774	772	776	969	1002	1083	1067	1076	1024	1016

Konec leta 2010 je bilo na slovenskih sodiščih razmerje med spoloma 77,6 % sodnik in 22,4 % sodnikov.

Ob tem kaže biti pozoren na trend zmanjševanja števila nerešenih zadev. Slovenska sodišča so leta 2010 kljub rasti novih zadev za skoraj 5 % še dodatno zmanjšala obseg nerešenih zadev.⁸¹ Vrhovno sodišče v svojem poročilu ugotavlja: “Vsi ključni kazalniki kažejo, da se je sodstvo vrnilo v položaj pred reformo leta 1995, ki je bila glavni vzrok dolgotrajne krize.”⁸²

Sodnik s svojim delovanjem oblikuje predstave ljudi o vrednotah pravne države ter ključno vpliva na procese normativne integracije. Ob visokih merilih za vstop v sodniško funkcijo⁸³ je zato pomembno njegovo sodniško delo, ki se odraža tudi v oceni sodniške službe. Oceno izdelava personalni svet, in sicer v prvih treh letih opravljanja sodniške službe za vsakega sodnika vsako leto, nato vsake tri leta. Pri ocenjevanju se upoštevajo strokovno znanje,⁸⁴ delovne sposobnosti,⁸⁵ sposobnost razreševanja pravnih vprašanj⁸⁶ ter odpravljanje in preprečevanje sodnih zaostankov.⁸⁷ Sedanja koalicija temu posveča posebno pozornost.⁸⁸ Pri oceni sodniške službe je pomembno še, kako sodnik skrbi za varovanje ugleda sodnika in sodišča, in sicer od načina komuniciranja s strankami in drugimi organi prek sposobnosti varovanja neodvisnosti in nepristranskosti do njegove zanesljivosti

81 Nerešene zadeve na vseh slovenskih sodiščih v letih (Vrhovno sodišče RS, Letno poročilo 2010, str. 96 in Ministrstvo za pravosodje, Sodna statistika 2011, str. 20):

leto	1998	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
število	597.587	524.016	503.140	491.757	459.256	425.636	356.952	38.462

82 Vrhovno sodišče RS: Letno poročilo 2010, str. 123.

83 Za sodnika je v Sloveniji (podobno v primerljivih sistemih) lahko izvoljen, kdor izpolnjuje pogoje, določene v Zakonu o sodniški službi (UPB 4), Ur. l. RS 94/07, 120/08, 91/0933/11.

84 Npr. kakovost sodnih odločb, magistrerij, specializacija ali doktorat, ugled, ki ga je sodnik dosegel s svojim delom v strokovni javnosti.

85 Npr. razmerje med opravljenim in pričakovanim obsegom sodnikovega dela, strnjeno razpisovanje narokov in vodenje obravnave, pravočasnost pisne izdelave sodne odločbe ipd.

86 Npr. pravilnost in zakonitost sodnikovega odločanja zlasti glede pritožb, upoštevanja sodne prakse ipd.

87 Npr. reševanje zadev po vrstnem redu novih zadev, število rešenih zadev, ki so določene kot sodni zaostanek, število sklenjenih poravnave ipd.

88 Slovenska demokratska stranka, Državljanska lista, Demokratična stranka upokojenecv Slovenije, Slovenska ljudska stranka, Nova Slovenija: Pogodba za Slovenijo 2012–2015, Ljubljana, str. 34. Koalicijske stranke so v sedanjem mandatu Državnega zbora posebej izpostavile nujnost odprave sodnih zaostankov. Standardni rok za reševanje običajnih pravnih in kazenskih zadev naj bi bil šest mesecev na prvi stopnji in tri mesece na drugi stopnji.

in pokončnosti, razvitega občutka za pravičnost ter vedenja v profesionalnem in zasebnem življenju. Ocenjevanje sodnika zajema tudi sposobnost ustnega in pisnega izražanja, strokovno delovanje, dodatno delo pri izvrševanju sodne funkcije, kot sta mentorstvo in dodatno izobraževanje, odnos do sodelavcev in sposobnost opravljanja vodstvenih nalog. Zelo težko bi našli poklic, ki je pod tako natančnim in poglobljenim presojanjem strokovnih kolegov in javnosti.

Albin Igličar
NORMATIVNA
INTEGRACIJA
IN (SLOVENSKI)
ZAKONODAJALEC
TER SODNIK

Inteligentni in strokovno visoko usposobljeni sodniki kot najbolj izpostavljen pravniški poklic so torej nujen, a še zdaleč ne zadosten pogoj za uspešno normativno integracijo globalne družbe. Njihov občutek za pravičnost pri sodniških odločitvah spodbuja asimilacijo vrednot pripadnikov globalne družbe in oblikuje paradigmo⁸⁹ za vzpostavljanje odnosov med ljudmi. Seveda pa so sodniki obenem vpeti v politične, ekonomske, socialne in kulturne razmere določene družbene skupnosti in posledično pod vplivom teh razmer. Ob tem je zlasti pomembno, da organi drugih vej oblasti – zakonodajne in izvršilne – podpirajo delo sodišč. S spoštovanjem sodnih odločitev prispevajo zakonodajalec, vlada in uprava k izpolnjevanju nadaljnjih zadostnih pogojev za udejanjanje vsebinskih vidikov pravne države, ki z ustrezno pravno kulturo civilne družbe ter posledično zunanjo in notranjo normativno integracijo vodijo k t. i. zdravi družbi. Družbeni procesi, naravnani v drugo smer, trasirajo pot v družbeno dezintegracijo, anomijo, atomizacijo in anarhijo.

89 Prim. Boštjan M. Zupančič: Zakaj vladavina prava sploh (ne) deluje?, Delo, 30. 6. 2012, Sobotna priloga, Ljubljana, str. 12: "Pravo deluje paradigmatično."

LITERATURA

- Barak Aharon (2006): *THE JUDGE IN A DEMOCRACY*, Princeton University Press, Princeton and Oxford.
- Bučar France (2011): *Deblokada političnih zavor, uvodnik*, Pravna praksa, let. 30, št. 24–25, Ljubljana.
- Bydlinski Franz (1982): *JURISTISCHE METHODENLEHRE UND RECHTSBEGRIFF*, Springer-Verlag, Dunaj, New York.
- Cerar Miro (1994): *Predpostavke pravne države*, Pravniki, let. 49 (111), št. 10–12, Ljubljana, str. 433–449.
- Cotterell Roger (2006): *LAW, CULTURE AND SOCIETY – LEGAL IDEAS IN THE MIRROR OF SOCIAL THEORY*, Ashgate, Burlington.
- Durkheim Émile (1992): *SAMOMOR, PREPOVED INCESTA IN NJENI IZVIRI*, Studia humanitatis, šKUC, Filozofska fakulteta, Ljubljana.
- Friedman Lawrence (1977): *LAW AND SOCIETY: AN INTRODUCTION*, Prentice Hall, Engelwood Cliffs N. J.
- Friedman Lawrence (1990): *THE REPUBLIC OF CHOICE: LAW, AUTHORITY AND CULTURE*, Harvard University Press, Cambridge.
- Giddens Anton (2000): *TRETJA POT*, Orbis, Ljubljana.
- Goričar Jože (1975): *TEMELJI OBČE SOCIOLOGIJE*, Državna založba Slovenije, Ljubljana.
- Grad Franc idr. (1996): *DRŽAVNA UREDITEV SLOVENIJE*, Časopisni zavod Uradni list Republike Slovenije, Ljubljana.
- Habermas Jürgen (1997): *BETWEEN FACTS AND NORMS*, Polty Press, Cambridge.
- Haralambos M. in Holborn M. (1999): *SOCIOLOGIJA – TEME IN POGLEDI*, Državna založba Slovenije, Ljubljana.
- Hart H. L. A. (1994): *KONCEPT PRAVA*, Študentska organizacija Univerze v Ljubljani.
- Hribar Tine (2006): *Svetovni etos, evropska civilna religija in verstva na Slovenskem*, Phainomena, let. xv, št. 57–58, Ljubljana.
- Igličar Albin (2009): *POGLEDI SOCIOLOGIJE PRAVA*, GV, Ljubljana.
- INTERNATIONAL ENCYCLOPEDIA OF THE SOCIAL SCIENCES* (1968), The Macmillan Company & The Free Press, let. 3.
- Karpen Ulrich (2006): *GESETZGEBUNGSLEHRE – NEU EVALUIERT*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden.

Albin Igličar
NORMATIVNA
INTEGRACIJA
IN (SLOVENSKI)
ZAKONODAJALEC
TER SODNIK

- Kerševan Marko (1992): Émile Durkheim, sociologija in samomor, spremna beseda h knjigi Durkheim Émile, SAMOMOR, PREPOVED INCESTA IN NJENI IZVIRI, Studia humanitatis, škuc, Filozofska fakulteta, Ljubljana.
- Luhmann Niklaus (1992): LEGITIMACIJA KROZ PROCEDURU, Naprijed, Zagreb.
- Luhmann Niklas (1999): SOZIALE SYSTEME, Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- OXFORD DICTIONARY OF SOCIOLOGY, ur. Gordon Marshall, Oxford University Press, 1998.
- Parsons Talcot (1968): THE STRUCURE OF SOCIAL ACTION, McGraw-Hill, New York.
- Pitamic Leonid (1927): DRŽAVA, Mohorjeva družba, Celje.
- Pitamic Leonid (2005): NARAVNO PRAVO IN NARAVA PRAVA, V NA ROBOVIH ČISTE TEORIJE PRAVA (ur. Marijan Pavčnik), SAZU in Pravna fakulteta v Ljubljani, Ljubljana.
- Platon (2004): DRŽAVA – POLITEJA, v Platon: Zbrana dela I. (prev. Gorazd Kocijančič), Mohorjeva družba, Celje.
- Radbruch Gustav (2007): FILOZOFIJA PRAVA, GV Založba, Ljubljana.
- Raiser Thomas (2007): GRUNDLAGEN DER RECHTSSOZIOLOGIE, Mohr Siebeck, Tübingen.
- Rehbinder Manfred (2000): RECTSSOZIOLOGIE, C. H. Becksche Verlagsbuchhandlung, München.
- Rizman Rudi (1998): *Ali sta nacionalna suverenost in identiteta v zatonu, v Evropeizacija slovenske politike* (zbornik posveta Politološki dnevi), Portorož, str. 17–27.
- Rousseau Jean Jacques (1960): DRUŽBENA POGODBA ALI NAČELA DRŽAVNEGA PRAVA, Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Rousseau Jean Jacques (1960): DRUŽBENA POGODBA, Cankarjeva založba, Ljubljana.
- SLOVAR SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA (2000): Državna založba Slovenije, Ljubljana.
- Svetlik Ivan (2012): *Država kot skopuška mačeha in nepotrebno breme*, Delo, Sobotna priloga dne 7. 7. 2012, Ljubljana.
- Toš Niko in Müller Karl (2010): PRIMERJALNO DRUŽBOSLOVJE, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
- Učakar Lucija (2006): PRAVO IN MATEMATIKA, Pamfil, št. 3, Ljubljana.

- Vovk Irena (2012): SODSTVO JE V DOBRI KONDICIJI, Pravna praksa, let. 31, št. 6–7, Ljubljana, str. 35–36.
- Weber Max (1976): PRIVREDA I DRUŠTVO, Prosveta, Beograd; prevod izvirnika: Wirtschaft und Gesellschaft, J. C. Mohr, Paul Siebeck, Tübingen, 1956.
- Wintgens Luc J. (2011): *Zakonoslovje*, Revus, št. 15, Ljubljana, str. 15–41.
- Zimmermann Reinhard (2007): *Rimsko pravo in evropska kultura*, Pravnik, let. 62, št. 11–12, Ljubljana, str. 657–682.
- Zobec Jan (2011): *Indeks zaupanja v sodstvo = število sporov/število prebivalcev*, Pravna praksa, let. 30, št. 30–31, Ljubljana, str. 3.
- Zupančič Boštjan M. (1974): *Criminal Law and its Influence upon Normative Integration*, v Acta Criminologica, let. 7, št. 1, Erudit, Montreal, str. 53–105.
- Zupančič Boštjan M. (1995): PRVINE PRAVNE KULTURE, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
- Zupančič Boštjan M. (2009): PRVA OD SUHIH KRAV, Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Žun Anton (1970): *Nekaj pogledov na problem razmerja med pravom in pravičnostjo*, Pravnik, let. 25, Ljubljana, str. 9–15.

Prof. dr. Marko Pavliha

SVETOVNI ETOS: PLACEBO, PANACEJA ALI
PREBOJ (NE)MOGOČEGA?

Prof. dr. Marko Pavliha, univ. dipl. prav., D.C.L. (McGill), redni profesor prava na Fakulteti za pomorstvo in promet Univerze v Ljubljani in gostujoči profesor na International Maritime Law Institute na Malti; ekspert Mednarodne pomorske organizacije; generalni sekretar Comité Maritime International (2003–2004); minister za promet v Vladi RS (2004) in podpredsednik Državnega zbora RS (2004–2007).

Nerazumno nazadovanje človeštva, čigar duhovni razvoj je zdavnaj zaostal za tehnološkim, kvantnim in kibernetičnim, zmore zavreti le slehernikov moralni prepород s ponotranjenjem in uresničitvijo svetovnega etosa. Zaradi fatalne epidemije *prededipalne (j)etike*, katere očitni simptomi so patološki narcizem, brezmejni hedonizem, grabežljivost in bolestna (komolčarska) ambicioznost,¹ bo terapija silno komplicirana, če je sploh še mogoča. Puerilnost se je prek zvrhanih posod uničevalne neumnosti razlila v tragikomično lužo, le pomislimo na uradno izjavo ameriške administracije za oceane, da ni nobenih dokazov o obstoju akvatičnih humanoidov *alias* pravljčnih morskih deklic oziroma mitoloških siren.² Bomo nekega grdega ponedeljka deležni zavezujoče mednarodne konvencije, ki bo ovrгла kakršno koli evidenco o obstoju ljubezni, boga, duše, sreče in drugih metafizičnih občutenj, ki jih ni mogoče znanstveno potrditi? Pustimo cinizem – kdor ni več zmožen slišati zapeljivega sirenskega petja in se hkrati upreti hotnicam, naj *takoj* prižge svojo srčno sireno in se poskuša rešiti s potapljaško bitne barke, dokler ne bo dokončno pogubljen!

Zamujamo poslednji čas, ko bi se morali še posebej intenzivno angažirati edipalni, psihofizično in duhovno usposobljeni *Učitelji* ter z načrtno misijo prek civilne družbe širiti krog moralno preropenih ljudi na vseh nivojih družbenega vzgajanja, izobraževanja in delovanja, od družine in vrta preko srednješolskih in visokošolskih ustanov do vseživljenjskega učenja. Če so se znanstveniki v Cernu prebili do *Higgsovega bozona*, božjega delca, gradnika vse materije in kode za razumevanje 96 odstotkov še nepojasnjene temnega vesolja,³ moramo analogno v lastnih glavah in dušah poskusiti z metafizičnim prebojem do vseobsežne *Enosti*, dokler nam ne uspe, saj nenazadnje tudi možgani skoraj v celoti ždijo onkraj izkoriščenega potenciala.

1 Za lažje razumevanje socioloških učinkov pesticidov in nasploh biotehnologije ter posledičnega pojava prededipalnosti glej Boštjan M. Zupančič, Tembatsu, *Druga od suhih krav*, samozaložba, Ljubljana 2011.

2 <http://oceanservice.noaa.gov/facts/mermaids.html>

3 <http://www.bbc.co.uk/news/world-18702455>

Na miselni horizont si prikličimo znano skico dveh koncentričnih krogov, od katerih manjši pomeni protipravnost (kaznivost, škodno ravnanje), večji pa nemoralnost. Povedano drugače, vsa protipravna ravnanja bi morala biti občutena kot družbeno nezaželena, odebeljeno obrobje nemoralnega pa naj ostaja onstran dometa pravnega reguliranja, ker zadostuje družbena stigma. Kot bi morebiti dejal pater Stanislav Škrabec (1844–1918),⁴ naj dejanja in izjave, ustna in pisna komunikacija postanejo performativne po zgledu *Verujem, Čestitam vam!, Zelo vas spoštujem!* ali *Ljubim te*. Besede torej ne bi zgolj opisovale nekega početja, temveč bi ga počele. Že Gandi (1869–1948)⁵ je učil, da naša prepričanja postanejo misli, te se prelevijo v besede, besede v dejanja, dejanja v navade, navade v vrednote in vrednote v usodo. Takšno *razsvetljenje* (satori, nirvana, blaženost, ozaveščenost, zamaknjenost, samouresničenje) je ključno za preskok na višjo civilizacijsko raven, drugače bomo samouničevalno zgrmeli v propad, kot se je že pripetilo nekaterim preteklim civilizacijam, le da tokrat posledice ne bodo lokalne, temveč planetarne.⁶

V veži tretjega tisočletja se sicer znova trobezlja o morali in etiki, ne da bi večina vedela, o čem govori in kaj bi morala konkretno ukreniti, da bi dokazala razumevanje in vstopila v dnevno sobo, kuhinjo in spalnico. Če poenostavimo, je z *moralo* mišljeno intimno zavedanje posameznika ali skupine o dobrem in slabem, o odnosu do sebe in okolice. *Etika* je nauk o moralnem ravnanju, *etos* pa notranja moralna, npravna temeljna drža človeka, ki se ravna po določenih normah in merilih ter ima svojo vest za življenjsko busolo. Novodobni etos je utemeljil Hans Küng,⁷ švicarski duhovnik, teolog, profiliran pisec in predsednik ustanove za globalno etiko. Vatikan mu je odvzel licenco za poučevanje katoliške teologije, vendar kot vplivni disident in zaslužni profesor še vedno predava ekumensko teologijo na Univerzi v Tübingenu, kjer so maja 2011 ustanovili Inštitut za svetovni etos. Mirno lahko rečemo, da je Küng evropski

4 <http://www.skrabceva-ustanova.si/skrabec.php?current=pater&selected=zivljenje>

5 Njegova avtobiografija bi morala kraljevati na knjižni polici slehernega humanista – Mohandas Karamchand Gandhi, *An Autobiography or the Story of My Experiment with Truth*, Penguin Books, London, 2007.

6 Menda naj bi za pozitivno kritično maso v Sloveniji zadoščalo okoli 120.000 oseb, vendar je to število zaenkrat težko znanstveno dokazati.

7 Več na <http://www.weltethos.org>

dalajlama, eden od kovačev etike za novo tisočletje,⁸ četudi ni bil nikoli verski ali politični poglavar.

Po besedah Boruta Ošlaja je svetovni etos (*Weltethos*, *Global Ethic*, *Ethique planétaire*) možno označiti kot *praetos* elementarne človečnosti, ki je skupen vsem religioznim in posvetnim moralnim naukom ali sistemom ter je nevtralen in hkrati povezovalen.⁹ Je nekakšen *resetiran* moralni kompas, trajen projekt, poziv vsem, da ukrepamo. Izhaja iz hipoteze, da ni miru med narodi brez miru med verstvi in ni miru med verstvi brez dialoga med verstvi. Vendar svetovni etos nikakor ni samo religiozen, temveč splošno etičen in velja za vse ljudi, verne in neverne, zato si ga nihče ne sme lastiti kot svoje orodje, ne kler ne ateisti.¹⁰ Kaže na skupne temelje prvinskih življenjskih pravil, kot so *človečnost*, *vzajemnost* (zlato pravilo), *nenasilje*, *pravičnost*, *resnicoljubnost* in *partnerstvo*. Utemeljen je pragmatično (na primer v športu), filozofsko, kulturno-antropološko, politično, pravno, fiziološko-psihološko in religijsko-znanstveno. Etos opredeljuje predvsem notranje moralno prepričanje in mišljenje človeka,

8 Njegova Svetost dalajlama, *Etika za novo tisočletje*, Učila, Tržič, 2000.

9 Borut Ošljaj, *Spremna beseda* v Hans Küng: *Priročnik svetovni etos: vizija in njena uresničitev*, Partner graf, Grosuplje, 2012, str. 18. Primerjaj z Borut Ošljaj, *Svetovni etos in dostojanstvo v postsekularnem kontekstu*. 1. del, *Anthropos*, let. 42, št. 3/4, Ljubljana, 2010, str. 99–116; isti avtor, *Svetovni etos in dostojanstvo v postsekularnem kontekstu*, 2. del, *Anthropos*, let. 43, št. 3/4, Ljubljana, 2011, str. 195–212; isti avtor, *Ethica, quo vadis?: Albert Schweitzer in vprašanje renesanse etične kulture*, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana, 2010; Cvetka Hedžet Toth, *Hermenevtika metafizike*, Društvo 2000, Ljubljana, 2008, zlasti str. 265–313.

10 Tule si privoščimo kratek predah in razmislimo o tolikanj zaželeni spravi med sakralnim in sekularnim, ki jo morebiti nudi *panteizem*. Izraz je nastal iz grških besed *pan'* (vse) in *'theòs'* (bog), torej bog je vse, kar nas obkroža. To razmišljanje se je pojavilo že v starodavnih indijskih spisih in na Kitajskem, čislali so ga nekateri antični grški filozofi, recimo Heraklit, ki je verjel v vesoljno duhovno silo in višji red ter je boga enačil z naturo, kar naj bi pomenilo, da je materialni svet le vnANJI izraz božanskega bitja. Zenon šteje za utemeljitelja stoicizma, ki ga je razvil prav iz panteizma. Najvišje dobro je življenje v sožitju z naravo oziroma z božanskim zakonom veselja. Stoiki so vizionarsko sklepali, da so vsi ljudje enaki, del enotnega človeštva, zato naj se združijo v celovito svetovno državo, v kateri bo veljalo enotno pravo. Stoicizem je zatorej najvišja oblika antične etike in pomeni predhodnico humanizma. V času renesanse je panteizem zagovarjal Giordano Bruno, ki je s svojim naukom vplival na Spinozo, Leibniza, Goetheja in Schellinga. Prvi sistematičar panteizma je bil Filon Aleksandrijski, ki je menil, da modrost dosežemo tako, da se v ekstazi združimo z bogom. Spinoza je bil sicer panteist, vendar s pristavkom, da sta narava in svet le del boga, ta pa je nekaj večjega od obeh, ker obsega še druge plasti realnosti, ki so človeku neznan. Če je zgodovina učiteljica življenja, je narava njegov *spiritus agens*; če je bog narava, naj bi darvinistični evolucijski zakon veljal tudi za ljudi. To je logičen sklep, ki ga ni treba interpretirati v smislu prevlade sposobnejših nad (pod)povprečnimi, temveč raje kot transformacijo zavesti, etični preporod, po katerem se bodo bolje znašli duhovno in etično razvitejše osebe, kar je pravično in v sozvočju z naravnim pravom in svetovnim etosom.

njegova trdna merila in osebno držo ter vrline. Zato kot vrednotni *Garmin* kaže onkraj prava v sfero osebne vesti in srca.

Z izvorom morale se ukvarjata zlasti antropologija in sociologija, etika pa z opravičevanjem in ocenjevanjem moralnih načel. Triada *moralna-etika-svetovni etos* je tesno prepletena s *pravom* oziroma kot pove Küng, sta tako pravna kot etična razsežnost nujni in se obojestransko podpirata, "ne da bi prva drugo smela spregledati ali celo povzeti".¹¹ To je že pred davnimi leti bistroumno zagovarjal Domitius Ulpianus (170–228 pr. Kr.), eden največjih klasičnih pravnikov v času rimskega cesarja Karakale. Med najbolj znana Ulpijanova načela spada naravnopravni izrek: "Pošteno živeti, drugega ne prizadeti, vsakomur priznati tisto, kar mu pripada."¹² Gre za povzetek bistva antične filozofije, ki je tudi pri medčloveških odnosih videla ideal v harmoniji.¹³ Patus izžareva neločljivo prepletenost prava, pravičnosti, kulture in etike, istočasno pa trka na moralne duri posameznika in jih odpira v socialno dimenzijo pravičnosti kot pogoja za učinkovito delovanje pravnega sistema.

Pravo je torej tesno povezano z etiko, moralo in univerzalnimi vrednotami, zato so pravičnost, morala in etika njegovo poglobitno gibalo in hkrati vezivo sleherne družbene zgradbe. Pravo je sistem vrednotno utemeljenih načel in pravil, s katerimi politična oblast prisilno ureja konfliktna družbena razmerja. Nekatera pravna pravila so tako pomembna (na primer človekove pravice do svobode, miru in življenja), da tvorijo *naravno pravo*, ki je pravično in vsebinsko pravilno, večno, nespremenljivo, splošno veljavno in nadrejeno pozitivnemu pravu. Aristotel ga je v *Nikomahovi etiki*¹⁴ opisal kot del družbenega prava, ki ima povsod isto veljavo, ne glede na to, ali ljudem ugaja ali ne. Bistvo naravnega prava bi lahko po vzoru *Universitas iuris naturalis Coponici* in njenega očeta Slobodana Perovića ponazorili s heksagonom, ki je sestavljen iz šestih stranic – pravic, in sicer pravice do življenja (*vita*), svobode

11 Küng, *Priročnik svetovni etos*, str. 45.

12 *Iuris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere* – Ulp. D. 1, 1, 10, 1.

13 Janez Kranjc, *Latinski pravni reki*, GV Založba, Ljubljana, 2006, str. 131–132; isti avtor, *Rimsko pravo*, GV Založba, Ljubljana, 2008, str. 155.

14 Aristotel, *Nikomahova etika*, Slovenska matica, Ljubljana, 2002.

(*libertas*), premoženja (*proprietas*), intelektualne tvarine (*humanitas*), pravičnosti (*iustitia*) in pravne države (*ius*).¹⁵

Košček naravnopravne patine odstira *Obči državljanski zakonik*, ki je po dveh stoletjih še zmeraj pravni vir slovenskega civilnega prava. Za sladokusce sta osupljivi določbi 7. paragrafa, po katerem je treba dvomljiv pravni primer razlagati "glede na skrbno zbrane in dobro preudarjene okoliščine po naravnih pravnih načelih", in 16. paragrafa, v katerem blešči naravnopravni smaragd iz krone človekovih pravic: "Vsak človek ima prirojene, že po razumu vidne pravice, in ga je torej šteti za osebo. Robstvo ali nevoljništvo in izvrševanje nanje se nanašajoče oblasti ni dopuščeno v teh deželah."¹⁶

Za pričujočo razpravo ni nepogrešljivo dodatno potapljanje v deontološke naravnopravne globine,¹⁷ ker obstaja prevelika nevarnost, da bi ob miselnih dekompresijskih postankih prezrli esencialno sporočilo: naravno pravo je siamski dvojček morale.¹⁸ To dokazujejo preteklost, sedanjost in najverjetnejša prihodnost, morebiti v skladu z *Velikim načrtom*,¹⁹ ki kljub naravoslovno-kozmičnemu determinizmu dopušča človekovo svobodno voljo.

15 Glej <http://www.kopaonikschool.org>

16 *Občni državljanski zakonik, faksimilirana izdaja iz leta 1928 in spremna beseda dr. Mihe Juharta*, GV Založba, Ljubljana, 2011.

17 Več o zametkih in teoriji naravnega prava Hugo Grotius, *Svobodno morje*, MZZ RS in Založba FDV, Ljubljana, 2011; Janez Kranjc, *Zametki naravnega prava v tekstih rimskih klasičnih pravnikov*, ZZR 50, Ljubljana, 1990, str. 141–165; Leo Strauss, *Naravno pravo in zgodovina*, ŠOU, študentska založba, Ljubljana, 1999; Ronald Dworkin, *Izbrane razprave*, GV Založba, Ljubljana, 2011, str. 137–173 (*Vnovičen pogled na 'naravno' pravo*); Miro Cerar, *(I)racionalnost modernega prava*, Bonex založba, Ljubljana, 2001, str. 343–366 in Marijan Pavčnik, *Teorija prava*, 3. razširjena, spremenjena in dopolnjena izdaja, GV Založba, Ljubljana, 2007, str. 637–657.

18 Tule vseeno ne gre brez pogosto citirane tragične Antigone, ki je takole opisala bistvo naravnega prava: "Saj ni bil Zevs, ki dal je tak razglas. / Pravičnost, ki z bogovi biva v Hadu, / ni takšnih vsilila ljudem zakonov. / Vem, da razglas minljivega človeka / nima moči, da omaje neomajne / in nenapisane bogov zakone. / Njih zakon ni od danes ne od včeraj, / na vek velja, nihče ne ve, od kdaj. / Kako bi mogla v strahu pred človekom / kršiti ga, da s tem si božjo kazen / nakopljem?" *Sofokles, Antigona; Kralj Ojdipus*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 2008, str. 28–29.

19 Stephen Hawking, Leonard Mlodinow, *Veliki načrt: novi odgovori na zadnja vprašanja o življenju*, DMFA – založništvo, Ljubljana, 2012.

Upoštevajoč Ciceronov napotek, da je zgodovina učiteljica življenja, se bomo poskušali dokopati do dokaj zasutih, strohnelih temeljev svetovnega etosa, ki pripadajo vsem religijam, filozofijam in kulturam, zadnjih dvajset let oziroma domala vse svoje ustvarjalno življenje pa jih restavrirane, zunaj muzejev in v praksi, intenzivno promovira Küng. Skupne osnove so prežete z absolutnim in naravnim pravom ter zapisano postavo, saj je bilo nekdanje nemoralno večinoma identično protipravnemu.

Pogled skozi zgodovinski monokel²⁰ nas spomni, da se je naš planet rodil pred približno 4,6 milijarde let, prve preproste oblike življenja pred 3,5 milijarde let, bolj kompleksna bitja pa v zadnjih 570 milijonih let. Najdbe fosilov dokazujejo, da je pred štirimi milijoni let razvoj človeka ubral drugačno pot kot pri drugih primatih. Človeku in njegovim najmlajšim prednikom pravimo človečnjaki, ki jih razvrščamo v dva rodova: *Australopithecus* (južna, človeku podobna opica) in *Homo*, ki je imel večje možgane in majhne zobe. *Homo erectus* se je razvil v vrsto *Homo sapiens* in končno v podvrsto *Homo sapiens sapiens*, v sodobnega človeka. Stroka predvideva, da so človečnjaki živeli v skupinah, da bi se lažje branili pred plenilci. Tako ljudem kot vsem krdelnim živalskim vrstam je prirojeno, da se skušajo prilagoditi skupini, "da dobro shajajo z drugimi osebki iste vrste", toda ena izmed bistvenih razlik je v tem, da živalsko kraljestvo ne pozna moralnosti, tam gre zgolj za preživetje.²¹ Čeprav nimamo oprijemljivih dokazov, so najbrž neandertalci, *Homo sapiens neanderthalensis*, ki so živeli v ledenodobni Evropi in zahodni Aziji pred 120.000 do 35.000 leti, učinkovito uporabljali govorico. Bili so prvi, ki so pokopavali svoje mrtve in skrbeli za bolne ter ostarele in si medsebojno pomagali.

Resda morala ni zapustila kristaliziranih fosilnih sledov, a z Aristotelovo vnemo lahko iz družbenosti in družabnosti izbrskamo

20 Kleno in slikovito v *Zgodovina sveta*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1996, str. 10–18.

21 Cesar Millan in Melissa Jo Peltier, Šepetalec psom: vodnik za razumevanje in odpravljanje pogoštih težav pri psih, Tehniška založba Slovenije, Ljubljana, 2011, str. 48 in 176; Robert M. Sapolsky, *Social Status and Health in Humans and Other Animals, Annual Review of Anthropology* 33 (2004), str. 393–414.

tartufe predčloveške moralnosti, etike in etosa, kajti socialnost ni značilna zgolj za človeka, temveč takisto za nekatere druge živali, vključno z našimi najožjimi sorodniki – opicami. Njihovo altruistično vedenje izvira iz *sorodstvenih vezi* (zlasti med samico, samcem in mladiči) in *recipročnosti*, dolžnosti vračanja uslug po načelu “jaz tebi, ti meni”, na primer vzajemno praskanje po hrbtu ali pobiranje uši.²² Živa bitja se pač bolje počutijo in lepše uspevajo v skupinah, čredah, jatah, rojih, gozdovih, nasadih in drugem obljudenem, oživljenem okolju.

Moralna in pravna pravila so se rojevala, razvijala in spreminjala tisočletja, preden so jih začeli zapisovati na prestolih najstarejših političnih tvorb na območju plodnega polmeseca od Egipta prek Palestine do Mezopotamije.²³ Že najstarejši zapisi čislajo pravo kot posebno vrednoto, kajti kodekse varujejo bogovi oziroma vladarji kot njihovi namestniki, tako da zadane božje prekletstvo tiste, ki se pregrešijo zoper postavbo. Pravo je bilo namenjeno vzpostavljanju miru, redu in pravičnosti, blaženju sporov in dokazovanju dogovorov (pogodb) s pisnimi dokumenti in verodostojnimi pričami.²⁴

Za najstarejši zapis velja *Ur-nammujev zakonik* (okoli 2100 pr. Kr.), ki je presenetljivo socialno naravnano, saj se je vladar razglasil za zaščitnika revnih, zato ni prepustil sirote bogatemu, ne vdove močnemu. Njegovo deklarirano plemenitost pojasni sumerski pregovor, da je bogastvo težko pridobiti, “toda revščina je vedno tu, mar ne?” Določbe zakonika v nekaj primerih izpričujejo, kaj se je takrat zdelo pravično, recimo ubiti morilca ali moškega, ki je razdevil poročeno

žensko, podčrtujejo pa tudi domnevo, da so Sumeri dajali prednost premoženjskim kaznim pred telesnimi.²⁵

Tudi *Lipit-Ištarjev zakonik* (približno 1950 pr. Kr.) naj bi vzpostavil pravičen red, ker ljudi kričé zahtevajo pravičnost, odpravo sovraštva in nasilja. Cilj je blaginja, očetje naj skrbijo za otroke in obratno, družina je vrednota, močno je uveljavljena zasebna lastnina, zapovedano je spoštovanje pogodb, skrbeti je treba za zemljo in jo obdelovati, vendar tako, da sosedom ne nastane škoda.²⁶

Zakonik mesta Ešnune (18. st. pr. Kr.) je domnevno najstarejši zapis prava v akademskem jeziku. Odkriva podobne vrednote kot starejši zakoniki, denimo spoštovanje pogodb, skrbnost glede lastnih stvari in odgovornost za škodo. V kazenskem pravu še vedno prevladujejo premoženjske kazni za telesne poškodbe.²⁷

Najobsežnejši in najbolj ohranjen zapis staroveške Mezopotamije predstavlja babilonski *Hamurabijev zakonik* (najbrž 1673 pr. Kr.). Dasiravno ga pomnimo zlasti po zloglasnem talionskem načelu ‘zob za zob, oko za oko’, je zgodovinsko še bolj zgovoren zaradi drugih določb, ki jih je mogoče razvrstiti na pravnne, premoženjske, rodbinske, dedne in kazenske. V primerjavi s preteklostjo je bolj vidna svoboda kot vrednota, osnovno zavedanje solidarnosti pa dokazuje 23. pravilo, ki diši po nekakšnem socialnem zavarovanju: “Če ropar ni bil prijet, bo oropani človek napovedal pred božanstvom (vse), kar koli je izgubil; nato mu bosta mesto in načelnik, v čigar okolišju in okraju je bil rop izvršen, nadomestila (vse), kar je izgubil.”²⁸

Srednjeasirski zakoni iz obdobja ob koncu drugega tisočletja pred Kristusom so podobni babilonskemu pravu, pri čemer izstopajo stroge telesni kazni. Sporov mora biti čim manj, zato naj se dogovorjena razmerja zapišejo. Posebej občutljiva je bila spolna nedotakljivost in čast, kar je še bolj subtilno in podrobneje opredelil *Hetitski*

22 Nadaljevanje zgodovinskega prikaza je v veliki meri oprto na najzanesljivejši pisni in elektronski vir – Enciklopedijo Britannico: *The New Encyclopædia Britannica*, let. 18, Macropædia, Encyclopædia Britannica, Inc., Chicago, 1990, str. 492–521 (Ethics). Imenitno pregleden je tudi učbenik, ki naj bi bil zaradi avtorjeve skromnosti namenjen le gimnazijcem, a ima bistveno daljši domet: Janko Kos, *Temelji filozofije za gimnazije*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1977.

23 O pravu stare Mezopotamije oziroma o klinopisnih pravih glej Katja Škrubej, *Pravo v zgodovini s poudarkom na razvoju na današnjem slovenskem prostoru: odlomki virov s komentarji*, GV Založba, Ljubljana, 2010, str. 35–50. Pravna zgodovina je izjemno poučna, a jo človek začne resnično čislati šele z leti, zato je nerazumljivo, da ta predmet greni življenje mnogim brucem na ljubljanski pravni fakulteti.

24 Vladimir Simič, *Vrednostni temelji najstarejših zapisov prava*, Podjetje in delo 6–7/2001/XXVII, str. 1073–1080. Avtor v svojem članku povzema naslednje delo: Marta Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Scholars Press, Atlanta, 1995.

25 Simič, prav tam, str. 1074–1076.

26 Prav tam, str. 1076–1077.

27 Prav tam, str. 1077–1078.

28 Prav tam, str. 1078–1079; Anton Korošec, *Slovenski prevod določb Hammurabijevega zakonika*, v Marijan Pavčnik (ur.), *Izročilo pravne znanosti*, GV Založba, Ljubljana, 2008, str. 295–340.

zakonik iz sredine drugega tisočletja, na način "kdo sme s kom in kaj od tega je kaznivo, kaj pa samo greh".²⁹

Hebrejsko pravo in moralo črpamo iz *Stare zaveze Svetega pisma* oziroma Biblije, ki govori o Judih, potomcih malega izraelskega ljudstva med letoma 1800 in 50 pred Kristusom. Njihova življenjska modrost se je ohranila v pregovorih, recimo: kdor si prizadeva za dobro, si pridobi naklonjenost, kdor išče zlo, ga bo zadelo;³⁰ kdor zaupa v svoje bogastvo, propade, pravični pa poganjajo kakor listje;³¹ bedaku se njegova pot zdi zdrava, modri raje poslušajo svet;³² boljša je zelenjavna jed, kjer je ljubezen, kakor pitan vol, kjer je sovraštvo;³³ veselo srce pospešuje zdravljenje, potrht duh pa kosti suši.³⁴

Pravo arhaične indijske družbe poznamo zlasti iz zbirke *Vede* (1500 pr. Kr.) in s pomočjo *dharmašaster*, ki so dragocene predvsem zaradi moralnih zapovedi oziroma načel, po katerih je treba živeti, drugače bo svet propadel. Vede temeljijo na štirih življenjskih idealih (blaginji, zadovoljivosti želja, moralni dolžnosti in duhovni popolnosti) in na določenih vrlinah, kot so poštenost, pravičnost, dobrotelost, nenasilje, skromnost in čistost srca. Dharmašastre so bile sestavljene v verzih, da bi si jih nepismeni ljudje lažje zapomnili. Med njimi je najpomembnejši *Manujev zakonik*, ki vsebuje običajno pravo osemstoletnega obdobja od 4. stoletja pred Kristusom naprej.³⁵ *Upanišade* iz leta 800 pred Kristusom sprejemajo diskriminacijski kastni sistem kot del primerne reda, težnja po etičnosti pa se kaže kot notranja želja. Še dandanes je pomemben *jainizem*, ki uči nenasilje, preprostost in zmernost.

Podobno, a na svoj način, je Buda (okoli 500 pr. Kr.) oznanjal štiri plemenite resnice in osmero plemenitih poti, vzgib njegovega učenja pa je *osvoboditev od trpljenja in vsesplošno sočutje*.³⁶ Budizem se

je iz Indije razširil v Šri Lanko, Myanmar, Tibet, Kitajsko, Japonsko in nekatere druge dežele.

Kitajska kultura nam je tudi na področju etike zapustila neprecenljiv zaklad. Konfucij (551–479 pr. Kr.) šteje za očeta kitajske filozofije in obče za enega prvih znanih filozofov. Njegov etični nauk je paternalističen, tradicionalističen in konservativen, ker človeku narekuje pravilno izpolnjevanje njegove določene *socialne funkcije*. Tako kot veselje naj bi bil tudi svet urejen po načelih hierarhije, kjer se morajo nižji sloji uklanjati višjim, kar je pogoj za trajen red in skladnost. Nasprotno je Lao Ce (6. ali 4. st. pr. Kr.) učil življenje v skladu z naravo in vesoljem, ki se lahko doseže samo s potrpežljivostjo in ljubeznijo. Zavračal je načrtno, formalno izpolnjevanje socialnih dolžnosti, ki se je izrodilo v nasilje nad posameznikom. Gre torej za nekakšen avantgardni duhovni upor zoper paternalizem kitajske avtoritarne tradicije, ki je bil še posebej ljub umetnikom, pesnikom in mislecem.

Če se bežno zazremo v *starogrško klasično obdobje*,³⁷ je še zmeraj zanimiv atomist Demokrit (460–370 pr. Kr.), ki je verjel, da je treba v uživanju ohraniti pravo mero, zato je zavračal kakršno koli pretiravanje, češ da se nujno sprevrže v slabo, v trpljenje. Dušo je pojmoval kot nekaj snovnega, iz drobnih in finih atomov, zato ni priznaval nene nesmrtnosti. Njegovo etiko je podrobneje razvil Epikur (341–270 pr. Kr.), rekoč, da se marsikaj dogodi zaradi muhastega naključja, višje sile ali usode. Prisegal je na *zmeren nauk o uživanju*, ki sicer spada v hedonizem, vendar odklanja njegove skrajnosti. Cilj življenja je sreča, ki obstaja v izogibanju bolečinam in zadoščanjem potrebam po ugodju, med katere ne spadajo izumetničena hotenja. Pogoji za srečo so zmernost, modrost in duhovna zbranost, zato se moramo izogibati javnim zadevam, ki povzročajo nemir in strasti.

Za Sokrata (469–399 pr. Kr.) je etično dobro pomenilo *stremljenje k sreči* in koristi, ki ju je istovetil s krepostjo, z obvladovanjem strasti, namesto s čutnim uživanjem. Kreposti se je moč priučiti, kajti nihče ne povzroča zla hoté, namerno in zavestno. Če bi ljudje vedeli, kaj počnejo, ne bi mogli ravnati neetično. Individuum mora

29 Simič, prav tam, str. 1079.

30 Prg 11, 27.

31 Prg 11, 28.

32 Prg 12, 15.

33 Prg 15, 17.

34 Prg 17, 22.

35 Sergij Vilfan, *Uvod v pravno zgodovino*, ponatis druge izdaje, Uradni list RS, Ljubljana, 2007, str. 26–27.

36 Kos, *Temelji filozofije*, str. 21–26; *The New Encyclopædia Britannica*, str. 496–497.

37 V primerjavi z večino antičnih filozofskih antologij izstopa tale nenavadna zgodovina filozofije oziroma 'filozofija zgodovine': Maureen O'Sullivan, *The Four Seasons of Greek Philosophy*, Efstathiadis Group S.A., Atene, 2006.

biti poslušen državi, ubogati je dolžan zakone in verske zapovedi, še bolj pa mora slediti svojemu notranjemu duhu (*daimonu*). Sokratove poglede na etiko sta tolmačili dve šoli: Aristip (435–356 pr. Kr.) je zadrževal, da je glavno gibalno človeka težnja k ugodju, torej hedonizem, Antisten (445–365 pr. Kr.) pa je zagovarjal samoobvladovanje kot vrhunec sreče.³⁸

Platon (427–347 pr. Kr.)³⁹ je verjel v štiri kardinalne vrline (mordrost, pravičnost, pogum in zmernost), idealno državo vladajočih filozofov, vojščakov in delovnega ljudstva (*Politeía*) ter človekovo domoljubno poslanstvo, ker ni rojen zgolj zase, ampak si del njegovega bitja lasti domovina in del prijatelji.⁴⁰ Njegovo genialni učenc Aristotel (384–322 pr. Kr.)⁴¹ je bil prepričan, da je cilj človekovega etičnega prizadevanja sreča, kar je značilno za *evdajmoniste*. Ohranjati je treba srednjo mero, zlato sredino, ravnovesje in skladnost med vsemi skrajnostmi, pri čemer so za srečo potrebne zlasti moška zrelost, zunanje dobrine – denimo zdravje, premoženje in lepota – in skladno sožitje z drugimi ljudmi v državi in družbi. Človek je zaokrožen in neodvisen posameznik ter hkrati član skupnosti – *zôon politikón*, dobesedno družeca se žival. Žal je Aristotel pojem etičnega človeka omejeval na svobodni premožni sloj takratne grške aristokracije.

V času poznejše grške in rimske etike velja za utemeljitelja *stoicizma* Zenon (okoli 332–262 pr. Kr.), ki je razvil etični nauk iz pan-

teizma. V Rimu so ga širili Cicero (106–43 pr. Kr.), Seneka (3–65 po Kr.), Epiktet (približno 50–130 po Kr.) in cesar Mark Avrelij (121–181 po Kr.). Za stoike je vse logično in razumno, temelj sveta je univerzalni um ali *logos* oziroma bog. Najvišje dobro je življenje v sožitju z naravo oziroma z božanskim zakonom vesolja. Stoiki so vizionarsko sklepali, da so vsi ljudje enaki, del enotnega človeštva, zato naj se združijo v celovito svetovno državo, v kateri bo veljalo enotno pravo. Stoicizem je zatorej najvišja oblika antične etike in pomeni predhodnico humanizma.

Novi krščanski etični standardi so privedli do nekaterih sprememb v starorimskem dojemaju morale, na primer do občutka za enakopravni moralni status vseh živih bitij. *Nova zaveza* sporoča Jezusove besede, ki so srž vseh vrednot, recimo: ljubite svoje sovražnike,⁴² vse, kar želite, da bi ljudje vam storili, storite tudi vi njim.⁴³ Omembo si zaslužijo Avrelij Avguštin (354–430) s svojim platonskim iskanjem sreče v zlitju duše s stvarnikom, in po dolgem premoru sholastiki, zlasti Peter Abelard (1079–1142) in Tomaž Akvinski (1225–1274), ki so pokristjanili antično filozofijo do te mere, da je *summum bonum* bog in nič drugega.

Iz obdobja *renesanse* štrli Niccolò Machiavelli (1469–1527) s pragmatičnim *političnim cinizmom*, rekoč da država ni božanska stvaritev, temveč izraz človeških potreb in interesov, zato je njen edini cilj ohranitev svojega obstoja, in to mora vladar doseči z vsemi možnimi sredstvi: *finis sanctificat media*.⁴⁴ Bistveno bolj introvertiran je esejist Michel de Montaigne (1533–1592), za katerega je smoter življenja sreča, v imenu katere zavrže vse brezkoristne, toge filozofske sisteme, ki življenje prej grenijo namesto lajšajo. Srečo mora vsakdo najti v sebi, za kar se mora spoznati in razumno urediti svoje življenje v skladu s svojo naravo.⁴⁵

Protestantizem je z Martinom Lutrom (1483–1546) in drugimi reformatorji z etičnega zornega kota zaslužen za večjo ustvarjalno

38 Kos, *Temelji filozofije*, str. 44–48.

39 Npr. Platon, *Apologija; Kriton*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1967; isti avtor, *Država*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1976.

40 To izvemo šele iz zadnje Ciceronove razprave *De officiis* – Mark Tulij Ciceron, *O dolžnostih*, Študentska založba, Ljubljana, 2011, str. 18. Knjiga je v naslednjih dobrih dveh tisočletjih navdahnila številna filozofska in duhovna dela, vključno z mojo malenkostjo – Marko Pavliha, *Nismo rojeni le zase: beležke učenca duhovnosti*, Libris, Koper, 2010. Takšna deklarirana nesebičnost ni bila vseč renesančnemu izumitelju eseja Montaignu, kateremu je smisel življenja pomenila lastna notranja sreča: "Pustimo vnapre tisto dolgovozno primerjavo med dejavnim in samotarskim življenjem in vse, kar zadeva tisto lepo reklo, ki služi za plašč častihlepju, češ da 'nismo rojeni za zasebno, ampak za javno življenje', ter se kar pogumno obrnimo na tiste, ki so prizadeti, naj se potrkajo na prsi in povedo, ali prav nasprotno ne iščejo časti, javnih služb in vsega tega direndaja samo zato, da bi iz javnih koristi izbili kako korist tudi zase." – Michel de Montaigne: *Eseji*, izbor, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1960 (izbral, prevedel in uredil Bogo Stopar).

41 Npr. Aristotel, *Retorika*, Šola retorike Zupančič & Zupančič, Ljubljana, 2011; isti avtor, *Politika*, GV Založba, Ljubljana, 2010; isti avtor, *Nikomahova etika*, Slovenska matica, Ljubljana, 2002; isti avtor, *Metafizika*, Založba ZRC, Ljubljana, 1999. Starogrške filozofske spise je v zadnjih letih s svojimi odličnimi prevodi v slovenščino ovekovečil Matej Hriberšek.

42 Mt 5, 43; Lk 6, 27.

43 Mt 7, 12 (zlato pravilo).

44 Vanja Devčič, *Izreki, ki so spremenili svet*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 2010, str. 29.

45 Glej Montaigne, *Eseji*. Svojevrsno Montaignovo biografijo je napisala Sarah Bakewell, *How to Live or a Life of Montaigne in One Question and Twenty Attempts at an Answer*, Other Press, New York 2010, v kateri je izvrstno prikazala bistvo njegove stoično-skeptične filozofije z dvajsetimi odgovori na vprašanje "kako živeti".

svobodo, katero so si izborili z uporom zoper dogme in cerkveno hierarhijo.

Britansko etično izročilo se začne s Thomasom Hobbesom (1588–1679) in doseže vrhunec z utilitarizmom.⁴⁶ Hobbes je zagovarjal psihološki hedonizem, vojno vseh zoper vse, zato je mir mogoč le z družbeno pogodbo. Temu so oporekali Ralph Cudworth (1617–1688), Henry More (1614–1687) in Samuel Clark (1675–1729) z intuicionizmom, ki ga opredeljuje zaverovanost v objektivne moralne rešnice, katere je moč spoznati z razumno intuicijo, kot denimo nenasilje, zlato pravilo in pravičnost. Pripadniki šole moralnega čuta, na primer tretji grof Shaftesbury (1671–1713), Joseph Butler (1692–1752), Francis Hutcheson (1694–1746) in David Hume (1711–1776) so trdili, da ima človek naravni občutek za vrline, kar ga sili v promocijo javnega interesa

Otoško etično modrovanje doseže vrh z Jeremyjem Benthamom (1748–1832), očetom modernega utilitarizma, ki sloni na načelu maksimalne sreče, na doseganju koristnosti oziroma blaginje za največ ljudi. Podlaga etično dobrega je splošna in osebna korist; kar koli poveča presežek užitka (dobrega) nad bolečino (slabim), je pravilno, in kar ga zmanjša, je narobe. Ta filozofski nauk torej šteje individualno ali družbeno korist ali čim večjo srečo čim večjega števila ljudi za osnovo in merilo etične vrednosti in nravnosti. Benthamovo delo so nadgradili John Stuart Mill (1806–1873), Henry Sidgwick (1838–1900) in Herbert Spencer (1820–1903). Pozneje se je za drugačen pristop zavzemal libertarizem,⁴⁷ češ da pravičnost pomeni dejansko svobodno izbiro ljudi na prostem trgu (libertarni pogled) ali hipotetično izbiro, za katero bi se ljudje odločili v prvotnem stanju enakopravnosti (liberalno-egalitarni pogled). Libertarci so podpirali politiko Reagana in Thatcherjeve, saj so čislali (in to še vedno počnejo) neovirane trge in nasprotovali vladnemu vmešavanju, ne zaradi gospodarske učinkovitosti, temveč v imenu človekove svobode (*the minimal state*). Značilna predstavnika sta Friderich A. Hayek (1899–1992) in Milton Friedman (1912–2006). Libertarizem je korigiral John Rawls

⁴⁶ *The New Encyclopædia Britannica*, str. 503–506.

⁴⁷ O tem odlično piše Michael J. Sandel, *Justice: What's the Right Thing to Do?*, Penguin Books, London, 2010.

(1921–2002) z revitalizirano idejo o družbeni pogodbi, hipotetičnem sporazumu ljudi na originalnem izhodišču enakopravnosti.

Začetnik sodobne kontinentalne tradicije je Baruch de Spinoza (1632–1677),⁴⁸ ki je bil panteist, vernik v naravo kot boga, svetovno dušo ali višje duhovno počelo, *deus sive natura*, katerega sestavni del so vsa živa bitja. Razum ni suženj strasti, temveč njihov gospodar. Tudi Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) se je priklanjal perfektnemu bogu, ki gospoduje svetu, zato je ta najboljši od vseh možnih. Korak naprej je napravil Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) z zaupanjem v skupno voljo in prepletene vrednote, ki na podlagi sporazuma (*contrat social*) združujejo ljudi v civilno družbo.

Immanuel Kant (1724–1804) se je postavil po robu Aristotelovemu evdajmonizmu z deontološko etiko *rigorizma* (dolžnosti). Etičnost je mogoča tako, da človek deluje v skladu z zakonom – *kategoričnim imperativom*, ki ga sam priznava za edino veljavnega in možnega, ne glede na državo ali religijo. Etični zakon je torej le tisto, kar si človek sam zaukaže. Človekovo delovanje mora biti takšno, da bi ga bilo mogoče povzdigniti v univerzalno naravno pravilo in da je oprto na spoštovanju človeške osebnosti.

Po Friedrichu Heglu (1770–1831) človeška natura ni fiksna, temveč jo oblikuje *skupnost*, v kateri živi. Organska združba ne guje takšne želje in potrebe, ki ji najbolj koristijo. Za Karla Marxa (1818–1883) je etično dobro tisto, kar človeku omogoča, da živi v skladu s svojim bistvom – *delom*, slabo pa vse, kar ga od tega odvrača. Dandanes je morda njegov nauk še bolj aktualen kod kdaj koli poprej, tako zaradi socialnega občutka in podpiranja delavcev kot znamenite izjave, da so filozofi svet le različno razlagali, gre pa za to, da ga spremenimo.

V popolnoma drugo smer je zašel Friedrich Nietzsche (1844–1900), ki je zagovarjal teorijo o dveh vrstah morale (ki so jo dokončno zlorabili nacisti in fašisti). Ljudi je delil na šibke in močne, kar vodi v neenotno etiko. Gosposka morala je značilna za močne ljudi in nadljudi, ki ne potrebujejo boga, njena glavna zapoved pa je gojitev in stopnjevanje volje do moči, življenjske radosti in razmaha.

⁴⁸ Prav tam, str. 506–509; Baruch de Spinoza, *Etika*, Založba Slovenska Matica, Ljubljana, 2004.

Čredna morala je imanentna šibkim, saj je nastala v njihovem interesu in oznanja usmiljenje, sočutje, dobroto do bližnjega in enakost.

V prejšnjem in zdajšnjem stoletju niso več toliko v ospredju klasične etične smeri kot na primer evdajmonizem, hedonizem, utilitarizem, rigorizem in marksizem, temveč *metaetika* z emotivizmom, eksistencializmom, univerzalnim preskriptivizmom in modernim naturalizmom (Moore, Hare, Nagel, Rawls), *normativna etika* (Hare, Rawls) in *aplikativna etika* (Singer, Sandel).⁴⁹ Dandanes je usodno pomemben slednji pristop, torej *aplikativna etika*, ki sproti odgovarjanja na povsem konkretna vprašanja, recimo ali je etično kupovanje luksuznih reči in milijardno oboroževanje, medtem ko mnogi ljudje nima niti za golo preživetje; kako je s splavom, kontracepcijo, genetiko, evtanazijo, varovanjem okolja, pravicami živali in podnebnimi spremembami; ali je v določenih primerih dovoljena državljanska nepokorščina in tako naprej, spisek sproti narašča zaradi evolucij družbenih razmerij.⁵⁰

Michael J. Sandel se zavzema za politiko občega dobrega, skupne, splošne blaginje (*politics of the common good*). V pravični družbi bi morali vsi ljudje skrbeti za obče dobro, ne zgolj za lastne interese. Država je dolžna vzbuditi občutek za državljanstvo, patriotizem, požrtvovalnost in služenje javnemu dobru. Trgom moramo postaviti moralne meje, prihodke in bogastvo moramo pravičneje porazdeliti, kar pomeni, da je treba bogatejše obdavčiti zaradi pomoči revnejšim. Potrebujemo strpen, javen dialog, močno in zdravo civilno družbo.⁵¹ Svetovni etos je nadzidava vseh nauk, toda ne zgolj v načrtih in med knjižnimi platnicami, temveč predvsem *in concreto*, v vsakdanjem življenju. V tem je podoben praktični etiki, vendar je širši, ambicioznejši, a hkrati ožji, ker se zaenkrat ne loteva najbolj subtilnih problemov (recimo odločanja o spočetju in rojstvu), ki jih nekatere religije vsaka zase in za svoje vernike drugače obravnavajo.

49 *The New Encyclopædia Britannica*, str. 509–521.

50 Več npr. Peter Singer, *Practical Ethics*, Third Edition, Cambridge University Press, New York, 2011.

51 Michael J. Sandel, *Justice: What's the Right Thing to Do?*; isti avtor, *Public Philosophy: Essays on Morality in Politics*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2006.

Zgodovinska razčlemba dokazuje, da je bistvo prava, morale, etike in etosa utelešeno v *Zlatem pravilu*, ki je staro več tisočletij in je skupno slehernemu etičnemu nauku, prav vsem filozofijam in religijam.⁵² Nekateri ga pripisujejo Konfuciju, drugi starejšemu Pitakosu iz Mitilen na Lezbosu, ki je veljal za enega izmed sedmih modrecev stare Grčije.⁵³ V 7. in 6. stoletju pred Kristusom je baje hvalevredno pridigal, da svojemu bližnjemu ne smemo storiti tistega, kar bi se nam zdelo grdo, če bi nam povzročil on. Ohranjenih je tudi nekaj njegovih drugih izrekov: pogumen človek se spopada s težavami, pameten jih skuša preprečiti; oblast pokaže resničnega človeka; govoriti ne bo znal, kdor ne bo sposoben molčati; kar počnemo, delajmo dobro; bodimo usmiljeni, ljubimo zmernost in gojimo resnico, zanesljivost, znanje, skrbnost in priljudnost.

Podobno uči poznejša *konfucijanska filozofija*, naj drugim ne storimo tega, česar ne želimo sebi, kajti le tedaj zoper nas ne bo nobene zamere, ne v družini ne v državi. Podobno vzgaja *hinduizem*, *budizem* pa pozna rek, naj ne ranimo drugih tako, kakor bi sami ne želeli biti prizadeti. *Taoizem* goji pravilo, da moramo zasluge bližnjih ceniti kot lastne, prav tako sočutno pa moramo doživljati njihove poraze. *Islam* razglša maksimo, da nihče med nami ne more biti vernik, če svojim bližnjim ne želi istega kot sebi; v *Zaratustrovi religiji* prisegajo na reklo, da je dober le tisti človek, ki drugim ne povzroča tega, kar ni dobro zanj. *Krščanski nauk* veli, da vse, kar želimo, da bi ljudje napravili nam, takisto naredimo njim, v negativni različici pa prepoveduje, da drugim storimo tisto, kar ne bi želeli, da povzročijo nam. Ljubimo tudi svoje sovražnike in tistemu, ki nas udari po enem licu, nastavimo še drugo. Vsakemu, ki nas prosi, dajmo, in če kdo vzame kaj našega, ne zahtevajmo nazaj. Blagoslavljam tiste, ki nas preklinjajo, in molimo za one, ki grdo ravnajo z nami.⁵⁴

52 Hvala bogu nima popolnoma nobene zveze s prededipalnim fiskalnim zlatim pravilom, ki naj bi ga nepremišljeno zapisali tudi v slovenski ustavi.

53 O Pitakosu zanimivo piše Janez Kranjc, *Loqui ignorabit, qui tacere nesciet*, Pravna praksa – 29. 3. 2012, str. 32.

54 Hans Küng, *Svetovni etos*, Društvo 2000, Ljubljana, 2008, str. 102–103, 230 in 286–287. V knjigi je objavljen tudi strnjen komentar Tineta Hribarja o svetovnem etosu z naslovom *Etika in religije*, str. 283–301.

Zlato pravilo je simbiotično povezano s *Platonovimi kardinalnimi krepostmi* – modrostjo, pravičnostjo, pogumom in zmernostjo. Najmanj pet velikih zapovedi človečnosti velja v vseh velikih svetovnih religijah in pravnih sistemih: ne ubijaj, ne laži, ne kradi, ne nečistuj, spoštuj starše in ljubi otroke. Žal jim delajo družbo *univerzalni smrtni grehi*, ki jih občutimo kot zavist – poglavitno morilko vseh vrtilin in gospodarico klevetanja, napuh, jezo, lakomnost, nečistost, nezmernost in lenobo. Njihova uničevalnost je toliko večja zaradi *kršitev in zlorab prava*. Slednje se še posebej otepajo morale, kar je lepo razvidno iz maksime antičnega rimskega prava *in fraudem legis agere* (ravnati v prevaro zakona). Do prelišenja zakona oziroma zakonodajalca (države, vseh ljudi) pride tedaj, ko kdo namenoma zlorabi pomanjkljivo dikcijo predpisa, da doseže prepovedan cilj. V primeru pravne kršitve stranka stori tisto, kar zakon prepoveduje, pri izigravanju zakona pa ob spoštovanju njegovega besedila obide njegov smisel. Tako kot v rimskem pravu bi morali tudi v sodobnosti izenačevati kršitev z zlorabo zakona.⁵⁵

Svetovni etos⁵⁶ je dodobra pognojen z zlatim napotilom, zategadelj nekoliko lahkotneje klije iz humusa starodavnih vrednot ter mlajše zorane njive mednarodnih, regionalnih in nacionalnih pravnih zagotovil o varstvu človeka. To so zlasti *Splošna deklaracija človekovih pravic* (1948), *Evropska konvencija o človekovih pravicah in temeljnih svoboščinah* (1950), *Mednarodni pakt o državljanskih in političnih pravicah* ter *Mednarodni pakt o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah* (1966) ter *Listina Evropske unije o temeljnih pravicah* (2000 in 2007), ki je po uveljavitvi *Lizbonske pogodbe* sestavni del primarnega evropskega prava. Uradne norme s sodno prakso in doktrino vred so pomembno oplemenitene z neformalno, dasiravno vplivno Küngovo *Deklaracijo o svetovnem etosu* (1993)⁵⁷ in

55 Izčrpneje v Marko Pavliha, *Zlorabe prava kot vzrok ljudske malodušnosti*, Podjetje in delo, Ljubljana, 2010, št. 6–7, str. 1077–1086.

56 Kot rečeno, velja za vodilnega teoretika, prakтика in glasnika svetovnega etosa Hans Küng, pri nas pa se z njim strokovno in znanstveno ukvarjajo Cvetka Hedžet Tóth, Tine Hribar, Borut Ošljaj, Zvone Štrubelj, Peter Kovačič Peršin, Janez Juhant, Albert Smrečnik, Manca Košir, moja malenkost in nedvomno še kdo.

57 Deklaracijo je v slovenščino prevedel Roman Štus – http://www.weltethos.org/1-pdf/10-stiftung/declaration/declaration_slovenian.pdf

Manifestom za globalni gospodarski etos (2009).⁵⁸ Ta sta botrovala svežemu *Manifestu gibanja Svetovni etos Slovenija* (2012),⁵⁹ ki oba dokumenta povzema s pobožno željo po premikanju deviantno premaknjenih, zaradi katerih racamo v zakletem krogu.

Globalni etos je nadalje utemeljen s štirimi imperativi človeštva, ki so *spoštovanje življenja* (nenasilje), *pravičnost in poštenost* (prepoved tatvin, goljufij in podkupovanj), *resnicoljubnost* (namesto laganja, sleparjenja, ponarejanja in manipuliranja) in *enakost obeh spolov*. Povedano v športnem žargonu, gre za družbeni *fair play*, ki ni le golo spoštovanje natipkanih pravil, temveč mnogo več; je dostojnost, poštenost, pravičnost in brezpogojna človekoljubnost.

Žal so te sijoče besede prepogosto rokokojski kič, s katerim se kitijo politiki, duhovniki in samooklicani odrešeniki, medtem ko je naokoli obča pogibel. Ne mine dan brez pompoznega medijskega poročanja o nečloveški krutosti, vojnah, terorističnih napadih, intelektualnem in morskem piratstvu, umorih, pokolih, posilstvih, ropih, mučenjih, lakoti, žeji, boleznih, krvavih diktaturah, megalomanskemu bogatenju privilegirancev na rovaš najmanj poldruga milijarde revežev, opustošeni naravi in njenih povračilnih katastrofah, genskem piratstvu, boju farmacevtskih korporacij za nadzor nad semeni (ki so prva v prehranjevalni verigi, torej v poslu s hrano!), gongji zoper zeliščarje in ‘*traditional ecological knowledge*’,⁶⁰ ksenofobiji, homofobiji, zasvojenosti in še bi lahko paberkovali bolezni, namesto da bi družno (po)iskali zdravje.

58 <http://www.globaleconomicethic.org/02-manifesto-02-eng.php>

59 <http://www.svetovnietos.si>. Osnutek manifesta sem pripravil jaz, besedilo pa so izboljšali Borut Ošljaj z ljubljanske filozofske fakultete in peščica drugih članov gibanja. Gibanje je vsaj na začetku določenega množičnega projekta boljše oblika povezovanja kot društvo, klub, zveza, politična stranka in druge pravnoformalne organizacije, ker ni obremenjeno z birokracijo, denarjem in interno razkrojevalno hierarhijo. Za nameček besedica ‘gibanje’ (*motion*) izhaja iz latinščine (*movere*) in s tem poreklom povzroča čustva (*emotions*) in motivacijo (*motivation*), torej gonilo naših dejanj (o tem lepo piše harvardski profesor Tal Ben-Shahar, *Sreča je v tebi*, Založba Karantanija, Ljubljana, 2008, str. 66). Aristotel je že vedel, zakaj je svojo šolo poimenoval *Peripatos* (Sprehajališče), saj je najverjetneje učence vzgajal z živahno debato med sprehodi v naravi, torej v gibanju! Upajmo le, da po ruskem zgledu tudi slovenske združbe, ki se (ne)posredno ukvarjajo s politiko in prejemajo finančno pomoč iz tujine, ne bodo razglašene za tuje agente (tako npr. Polona Frelih, *Zadnji žebelj v krsto človekovih pravic*, Delo, 6. 7. 2012, str. 6). Če se bo vendarle izkazalo, da bi bilo etična prizadevanja lažje uresničevati v pravnoformalni obliki, bo ustanovljeno društvo in pozneje krovna zveza, ki bi združevala tudi druge etično naravnane civilno-družbene organizacije v Sloveniji.

60 Maja Megla, Anton Komat, *ekološki aktivist in neodvisni raziskovalec: Kako je lahko strup v prosti prodaji, zdravlina rastlina pa pod režimom?*, intervju, Sobotna priloga Dela, 21. 7. 2012, str. 4–6.

Kako globoko smo zabredli v moralno močvarno na usihajoči morski strani Alp, priča *sedemnajsto redno poročilo varuhinje človekovih pravic*, ki posebej opozarja na teptanje delovnopравnih pravic in upadanje slovenskega ugleda v mednarodnih organizacijah.⁶¹ Človek je človeku požrešen in zavisten Slovenec; kdor ne spada med naše, je njihov pripadnik, torej naš sovražnik. Potem njihovi postanejo naši in obratno, vse se navidezno zamenja, le trpeče ljudstvo ostaja isto. Zlato pravilo se je izmaličilo v svinčenega: "Ne stori ničesar za drugega, sicer ne boš profitiral."; "Bodi zavisten in zagrizeno škoduj drugemu, kajti le tako ga boš premagal". Zaradi negativne selekcije pri kvalifikacijah za partijo umazanega političnega pokra, kjer igra (pre)več partij, se med politike rinejo zaslužkarji in parveniji, ki si za zajtrk privoščijo maslo z lastne glave. Med okušanjem političnih slasti se otepajo pravosodnih mlinskih kamnov in jih poskušajo zagozditi, češ da ne meljejo pravilno, niti pravega žita (kar včasih drži, tudi v sodstvu škriplje, le izvršni in zakonodajni policijski prijemi so nedopustni). Lévi so klavrno imitirali republikance in predčasno pogoreli; volivci so bili z oblastno rošado pretentani in zdaj desni rovarijo na levo in desno ter grozijo (?) z začasnostjo svoje misije, srednjih pa sploh ni spregled. Poslanci so sužnji političnih strank namesto zastopniki vsega ljudstva; predsedniško kandidaturu je nešportno oznanil odstavljeni premier, peščica odsluženih politikov po preizkušnem legalnem triku služi nadomestni davkoplačevalski denar. Vrhunska ustavnopravna strokovnjaka sta spoštovanja vredna le v beneških krogih, tajkuni izžemajo podjetja na račun delavcev, razpasli so se goljufi in plagiatorji, ukinjajo kulturo, svetovno medmrežje se maliči v anonimno žalečo perverzijo, pogrezamo se v razkrajajočo brezdušnost ...

Pred približno dvajsetimi leti je nek politik vzneseno vzkliknil, da bo spoštoval le pravične zakone (bele, modre, rdeče?), danes pa se nekateri veljaki požvižgajo celo na sodbe mednarodnih sodišč, denimo Evropskega sodišča za človekove pravice v primeru 'izbrisanih'.

61 http://www.varuh-rs.si/fileadmin/user_upload/pdf/lp/Letno_porocilo_Varuha_za_letno_2011.pdf. Zdenka Čebašek -Travnik med drugim opozarja na probleme in kršitve pravic v zvezi z otroki, starejšimi, varovanjem okolja, krivičnim varčevanjem, brezposelnostjo, mobingom, Romi in nacionalizmom ter uvodoma ugotavlja, da so vprašanja, ki jih je izpostavila v prejšnjih rednih poročilih, "večinoma ostala brez jasnega odgovora".

Gospa profesorica Zgodovina je imela očitno v vsej svoji zgodovini daleč najslabši razred ravno v Dolini Šentflorjanski, *quo vadis patria nostra?* Mar so se nam zaradi *resetiranja* države zaredili supervirusi, ki so imuni za vse moralne programe?⁶² Bo naslednje ombudsmanovo poročilo opisovalo "le coup d'État du 18 brumaire"?

Čaščenje prostega tržnega gospodarstva nas je navkljub gospodarskim krizam pahnilo v brezglavo tržno družbo, ki se tolaži z ekonomskim triumfom. Skorajda ni več reči, opravila, vrline ali vrednote, ki je ne bi bilo mogoče kupiti s katero izmed valut. Na vse to opozarja popularen ameriški politični filozof in harvardski učitelj Michael J. Sandel v svoji najnovejši ubesedeni etični dilemi, kaj vse ne bi smelo biti naprodaj in kje so moralne meje trgov.⁶³ Zoper vse mogoče trgovanje navaja dva argumenta: *diskriminacija* (nepravičnost) in *korupcijo*, moralno kvarjenje prodajanega. Če je vse kupljivo, so revnejši še pogosteje prikrajšani kot bogataši, ti pa si povrh privoščijo več laganja in goljufanja ter manj velikodušnosti. Korupcijo je treba razumeti širše, kot tržno oskrunjenje, degradiranje določene dobrine, ki zaradi tradicije in vrednot ne bi smela postati monetarni predmet. Sandel se upravičeno priduša, da se v sodobni politiki o tem ne govori, kar je slabo, zato se tržne lovke vse bolj ovijajo okoli neprecenljivih civilizacijskih spomenikov.

Gospodarstvo mora služiti človeku in ne obratno. Dolžno je prispevati k uresničevanju nacionalne in globalne humanosti ter trajnostnega razvoja, kajti ni človeštvo zaradi gospodarstva, ampak *vice versa*. Zato bi morala biti *trajnostna uporaba naravnega okolja* najvišja vrednotna norma gospodarskega delovanja.⁶⁴ V teh apokaliptičnih časih ne zadošča, da okolje zgolj varujemo, temveč moramo izboljševati njegovo kakovost, kar denimo zahteva

62 Glej Žiga Turk, Janez Šušteršič, Matej Lahovnik, Rado Pezdir in Marko Pavliha, *Ja. Resetirati*. Skrajni čas!, Sobotna priloga Dela, 5. 3. 2011, str. 8–9. Manca Košir me je nekoč okarala, kaj mi je tega treba bilo, da sem zašel v družbo neoliberalnih 'resetirancev' in da bi moral zaradi kredibilnosti svoje razloge pojasniti javnosti, čeprav sem se zaradi pokončne etične drže po volitvah demonstrativno umaknil iz politike. Iz citiranega članka je razvidno, da sem od samega začetka te politične pobude opozarjal na zlorabe prava in nujnost prevrednotenja vrednot, na poslušanje srca, na pomen sočutja, poštenja in drugih vrlin, ki so jih nekateri izmed soavtorjev potem pozabili.

63 Michael J. Sandel, *What Money Can't Buy: The Moral Limits of Markets*, Farrar, Straus and Giroux, New York, 2012; Marko Pavliha, *Moralne meje trgovanja*, Sobotna priloga Dela, 23. 6. 2012, str. 12–13.

64 Primerjaj z *Global Environment Report 5 (GEO-5)*: http://www.unep.org/geo/GEO5_Products.asp

Lizbonska pogodba oziroma Pogodba o Evropski uniji.⁶⁵ Čarobno formulo trajnostnega razvoja moramo torej izpeljati in zvariti celoviteje, kot spojino preventivnih, kurativnih in represivnih ukrepov, ki presega zmes prava in birokracije, saj zahteva izboljšave obstoječega stanja. Okoljske gangrene ne moremo ozdravljati zgolj in izključno z znanstvenimi metodami, ampak se moramo ponovno priučiti celostnega razumevanja in občutenja Zemlje, ki se nam nenehno razodeva skozi različne, empirično nemerljive dimenzije svojega obstoja.

Stremljenje k dobičku je resda pogoj za konkurenčnost in preživetje podjetja, toda korupcija najeda skupno blaginjo, gospodarstvo in ljudi, ker sistematično vodi k napačni porazdelitvi in zapravljanju virov. Tovarištvo naj se izraža tudi v možnosti soudeležbe vseh zaposlenih v gospodarjenju, odločanju in deljenju dobička. Če je že pred nekaj leti v Sloveniji klavrno propadel poskus sprejema zakona o obvezni delitvi dobička med vse zaposlene, bi to lahko storili vsaj v statutih gospodarskih družb, nenazadnje gre za priporočilo Evropske komisije. Žal večina slovenskih menedžerjev ostaja gluha in ravnodušna do takšnih pobud.

Poglobljena razprava o enakosti ali enakopravnosti žensk in moških sega onkraj rezervata pričujočega pisanja, a za provokacijo vseeno tvegam nekaj stavkov. Pogosto slišimo (klišejsko?) zaskrbljenosti, da so nekateri poklici pretirano feminizirani, na primer šolstvo, sodstvo in zdravstvo. Vprašajmo se, kaj bi nas moralo bolj skrbeti, naraščajoča vloga žensk ali množenje poženščenih, prededipalnih moških? Čeravno ženska in moški nista enaka, bi morala različnost združiti v partnersko in harmonično celoto s samoumevno porazdelitvijo nalog. Pri uravnoveženosti spolov ne gre zgolj za sodobno pravno normo, temveč za hipotezo, da imajo dame načeloma razvitejšo desno možgansko polovico, ki rojeva intuicijo in holistično mišljenje, ti pa sta izjemnega pomena za inovativnost in ustvarjalnost. Revija *Newsweek*⁶⁶ je izvedla raziskavo o napredku nežnejšega spola

v 165 državah, pri čemer je upoštevala pet kriterijev: pravično obravnavo žensk v zakonodaji, zastopanost v gospodarstvu, politično moč, dostop do izobraževanja in zdravstveno oskrbo. Na prvo mesto se je uvrstila Islandija, sledijo ji Švedska, Kanada, Danska, Finska, Švica, Norveška, ZDA, Avstralija in Nizozemska. Kot vidimo, ni med prvo deseterico niti ene (mačistične?) sredozemske države oziroma je le ena med dvajseterico, in sicer Francija na dvanajstem mestu. Naomi Wolf⁶⁷ doživlja Evropo kot moško trdnjavo, ker je v upravni odborih mogočnih gospodarskih družb samo 14 odstotkov žensk. Z ustreznimi javno politiko bi morali izboljšati pogoje za ustvarjanje in negovanje družine, v kateri bi imela oba partnerja vsaj približno enake poklicne možnosti, toda ne na rovaš otrok. Žal se vse manj partnerjev odloča za naraščaj ali družno bivanje, kar je delno posledica prededipalne raka, ostalo pa naj pojasnjujejo nasledniki Carla Gustava Junga (1866–1975).

Globalni etos zahteva svetovno pravo in ga podčrtuje z vrednotnimi barvami.⁶⁸ Posodobljeno mednarodno pravo bi moralo za začetek ukrotiti nenasiten kapital v ponorelem zverinjaku orožarske, naftne in farmacevtske industrije, vse ostalo je *piece of cake*.⁶⁹ V zadnjih treh stoletjih sta naravnopravno odsokočno desko za človekove neodtujljive pravice in mednarodno sobivanjsko pravo stesala Thomas Jefferson (1743–1826) z deklaracijo o ameriški neodvisnosti (*Declaration of Independence*)⁷⁰ in Jacques Maritain (1882–1973) s famozno povojno *Déclaration universelle des droits de l'homme*,⁷¹ s katere se še vedno odrivajo nacionalni in mednarodni politični akterji.⁷²

-the-world.html

67 Naomi Wolf, *Zakaj ženske ne znajo spraševati?*, Delo, 4. 7. 2012, str. 5; <http://naomiwolf.org>

68 O vlogi etike v mednarodnem pravu glej Donald Earl Childress III (Ed.), *The Role of Ethics in International Law*, Cambridge University Press, New York, 2012.

69 O tem npr. piše Daniel Estulin, *Skupina Bilderberg – gospodarji globaliziranega sveta*, Ciceron, Mengeš, 2008.

70 <http://www.ushistory.org/declaration/document>

71 <http://www.un.org/fr/documents/udhr>

72 Npr. OZN in njene številne agencije ter druge mednarodne vladne in nevladne organizacije. Potencial bi lahko imela prizadevanja nevladnega Mednarodnega kolegija za preoblikovanje mednarodnega prava v splošno, skupno pravo človeštva, za uveljavitev načela planetarne

Marko Pavliha
SVETOVNI ETOS:
PLACEBO, PANACEJA
ALI PREBOJ
(NE)MOGOČEGA?

65 Tretji odstavek 3. člena PEU: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:083:0013:0046:SL:PDF>

66 Jesse Ellison, *The 2011 Global Women's Progress Report*, Newsweek, 26. 9. 2011, str. 21–27; <http://www.thedailybeast.com/newsweek/2011/09/18/newsweek-tracks-women-s-progress-around->

Ni se težko strinjati s tezo,⁷³ da mednarodni, vrhovno zavezujoči *ius cogens* odseva naravno pravo, najvišje moralne in etične norme (denimo prepoved genocida, agresije, suženjstva, apartheida in mučenja), glede katerih imajo ključno besedo sodniki. Učinkuje kot *ordre public* v nacionalnem pravu. Skozi to prizmo je bržkone gledal tudi Karl Jaspers,⁷⁴ ko je metafizično krivdo (ki obstaja poleg kriminalne, politične in moralne) utemeljil s solidarnostjo med ljudmi, “zaradi katere je vsakdo soodgovoren za sleherni krivico in krivičnost na svetu, še zlasti za zločine, ki se zgodijo v njegovi navzočnosti ali z njegovo vednostjo.” Instanca te krivde niso sodišča, oblast ali vest, temveč “*edinole Bog*”.⁷⁵ Na moralno nagnjenost državnih predstavnikov k spoštovanju mednarodnega prava vplivajo *inter alia* zagrožene sankcije, dolgoročne koristi matične države, njen ugled, ohranjanje globalnega družbenega reda in spoštovanje dogovorov ter univerzalnih etičnih načel.⁷⁶

PRAKTIČNO UDEJANJANJE ETOSA

Zgodovinski razvoj nam je potrdil skupne imenovalce različnih kultur, religij in etičnih nauk, ki so prilagoditev skupini zaradi preživetja, medsebojna pomoč, težnja po sreči, koristi in blaginji slehernika, iskanje smisla, notranje vodilo, duša, bog in narava. Mar je mogoče postaviti merilo, ki bi se etično obneslo v vsaki situaciji, ne glede na časovno, prostorsko ali drugo dimenzijo? Če srečo opredelujemo kot splošno občutenje ugodja in smisla,⁷⁷ poskusimo pri še tako drobnih življenjskih opravilih uporabiti naslednje vprašanje:

intersolidarnosti in sprejem univerzalne deklaracije o soodvisnosti v okviru OZN – <http://www.collegium-international.org>

73 Tako npr. Mary Ellen O’Connell, *Jus Cogens: International Law’s Higher Ethical Norms*, v Childress III (Ed.), *The Role of Ethics in International Law*, str. 78–98.

74 Karl Jaspers, *Vprašanje krivde*, Kulturno-umetniško društvo Police Dubove, Vnanje Gorice, 2012, str. 11–12.

75 Prav tam, str. 12.

76 Lawrence Kohlberg, *Essays on Moral Development*, št. 2, Harper & Row, New York, 1984; Roger P. Alford, James Fallows Tierney, *Moral Reasoning in International Law*, v Childress III (Ed.), *The Role of Ethics in International Law*, str. 11–51.

77 Tako Ben-Shahar, *Sreča je v tebi*, str. 64; primerjaj z Anton Trstenjak, *Človek in sreča*, Mohorjeva družba, Celje, 1994.

Ali moja misel, dejanje ali pasivnost osrečuje tako mene kot druge ljudi, zlasti tiste, na katere se nanaša? Ali resnično ne škoduje nobenemu živemu bitju? Ali bi lahko moje ravnanje služilo kot univerzalni moralni zakon in prispevalo kamenček v mozaik svetovnega etosa?

Če je odgovor večinoma pozitiven, smo na dobri poti, čeravno je na tej stopnji človekovega razvoja nemogoče osrečiti prav vse, a ne smemo biti zadovoljni zgolj z utilitaristično večino. Uspešnejši smo lahko z neškodljivim vedenjem, izjeme pa so tako kot v pravu dovoljene le v primeru skrajne sile in silobrana, ko smo primorani povzročiti zlo, da preprečimo še hujše.

Kako torej najbolj množično ponotranjiti to pravilo obnašanja in ga udejanjati?

Za pozitivno preobrazbo svetá je neizbežen prepород slehernega posameznika. Vsakdo je transcendentno bitje,⁷⁸ zato naj žubori kot val morjá, ki se sicer ponosno zaveda svoje individualne gibkosti, slanosti, toplote in vsebnosti ter istočasne simbioze v vesoljnem oceanu. Starši so dolžni že v zibelki svoje otroke greti z *brezpogojno ljubeznijo*, ki je popotni živež za romanje v plemenitost. Osebnost se kali doma, v vrtcu in na vseh izobraževalnih ter službenih ravneh, s poudarkom na urjenju ozaveščenosti, pripadnosti in učinkovitosti ter z dragoceno pomočjo civilne družbe. Naučimo se razmišljati

78 O naši transcendenci pričajo številne medmrežne strani, ki gredo daleč, zato kažejo še dlje: Anita Kejžar Škulj (<http://www.notranjamoc.com>), Asja Širovnik in Denis Horvath (<http://hipnoza.hipnocenter.com>), Barbara Marciniak (<http://www.pleiadians.com>), Blue Mountain Center of Meditation (<http://www.easwaran.org>), Carl Johan Calleman – The Mayan Calendar (<http://www.calleman.com>), Celestinska prerokba (<http://thecelestineprophecymovie.com>), Center za duhovno kulturo (<http://www.cdk.si>), Cheryl Richardson (<http://www.cherylrichardson.com>), Diana Cooper (<http://www.dianacooper.com>), Doreen Virtue (<http://www.angeltherapy.com>), Duh časa (<http://zeitgeist.si>), Erick Pearl (<http://www.thereconnection.com>), Eros – knjiga [psi] (<http://www.psi.si>), Giulio Cesare Giacobbe (<http://www.giuliocesaregiacobbe.org>), Joan Borysenko: (<http://www.joanborysenko.com>), Malcolm Gladwell (<http://www.gladwell.com>), Marjetka Novak (<http://www.svetangelov.com>), Mednarodna akademija duhovnih znanosti (<http://www.adz.si>), Mind and Life Institute (<http://www.mindandlife.org>), Misteriji (<http://www.misteriji.si>), Noetična znanost (<http://www.noetic.org>), Osho (Bhagwan Shree Rajneesh – <http://www.osho.com>), Phillip C. McGraw (<http://www.drphil.com>), Piero Ferrucci – The Power of Kindness (<http://www.pieroferrucci.it>), Projekt Venera (<http://www.thevenusproject.com>), Randy Pausch (<http://www.thelastlecture.com>), René Egli – Načelo LOL²A (<http://www.lola-prinzip.ch>), Robin S. Sharma (<http://www.robinsharma.com>), Rudi Klarič (<http://www.rudiklaric.info>), Shirley MacLaine (<http://www.shirleymaclaine.com>), Sonja Lyubomirsky (<http://www.faculty.ucr.edu/~sonja>), Tal Ben-Shahar (<http://www.talbenshahar.com>), Varja Kališnik (<http://www.varjakalisknik.si>), Zakon privlačnosti (Abrahamov nauk – <http://www.abraham-hicks.com>), Zdravljenje z vodo (<http://www.watercure.com>), Zoran Železnikar (<http://www.prisluhni.si>) in še bi lahko naštevali.

lateralno,⁷⁹ hrepenenjsko ustvarjalno nenehno iščimo smisel,⁸⁰ poslužujmo se kvantnega učenja,⁸¹ kajti dosedanja logična dognanja na podlagi mehničnega pomnjenja postajajo zadušno zaviralna.

Iz altruistične vzgoje, znanja in izkušenj bo vzklila modrost, ki bo sčasoma privedla do sprememb v možganih. Znanstveno je namreč dokazano, da so se možgani sposobni razvijati, da so plastični oziroma gnetljivi.⁸² Sistematično urjenje uma z osrečevanjem in notranjim preoblikovanjem, s preišljenim izbiranjem in osredotočanjem na vedra duševna stanja in s kljubovanjem negativnim mislim (denimo z meditacijo) bo privedlo do novih vzorcev v možganih, kar pomeni, da se lahko dejansko psihofizično preobrazimo. Še več, kot je dokazal Norman Cousins z biologijo upanja oziroma *psihonevroimunologijo*,⁸³ je s pozitivnimi čustvi – humorjem, smehom, glasbo,⁸⁴ filmi, absolutno in relativno lepoto⁸⁵ ter drugimi razvedrilnimi metodami – mogoče pozdraviti tudi najhujše bolezni. Sodobni človek se premalo smeji in se vse težje iskreno radosti, ni več *homo ludens*, kar takisto kaže na okvaro lateralnega umevanja. S sončno platjo človekove duševnosti, ki naj razvedri Camusovega *Tujca*⁸⁶, bodri zafrknjeno generacijo *ipson* (*generation screwed*)⁸⁷ in

79 To že desetletja uči genialni Maltežan Edward de Bono, *Lateralno razmišljanje*, New Moment, Ljubljana, 2006; isti avtor, *Naučite svojega otroka misliti*, Založba Rotis, Maribor, 1998; isti avtor, *Six Thinking Hats*, Penguin Books, London, 2000; isti avtor, *De Bono's Thinking Course*, BBC, Harlow, 2010

80 O tem je že pred leti pisal Boštjan M. Zupančič, *Bitje in hrepenenje*, Komunist, Ljubljana, 1989. Seveda je ključen tudi Viktor E. Frankl, *Volja do smisla: osnove in raba logoterapije*, Mohorjeva družba, Celje, 1994.

81 Bobbi DePorter, Mike Hernacki, *Kvantno učenje*, Glotta Nova, Ljubljana, 1996.

82 Sharon Begley, *The Plastic Mind*, Constable, London, 2009.

83 Norman Cousins, *Head First – The Biology of Hope*, E.P. Dutton, New York, 1989.

84 Svetovni etos je mogoče tudi umetniško doživeti, recimo s pomočjo zbora in simfoničnega orkestra. Glasbo je napisal Jonathan Harvey, libreto Hans Küng, veliko delo WELTETHOS pa je doživelo svetovno 'praizvedbo' 13. 10. 2011 z Berlinskimi filharmoniki s Simonom Rattlejem, pevskim zborom radia Berlin s Simonom Hasleyem in otroškimi zbori gimnazije Georg Friedrich Händel – <http://www.digitalconcerthall.com/en/concert/2459/rattle-duesing-rundfunkchor%20berlin-harvey>

85 Več o lepoti Umberto Eco (ur.), Girolamo de Michele, *Zgodovina lepote*, Modrijan, Ljubljana, 2006; Piero Ferrucci, *Lepota in duša – kako doživeti lepega spreminja naše življenje*, Akademija za psihosintezo in CDK – Zavod za izobraževanje, vzgojo, razvoj in kulturo, Ljubljana, 2010.

86 Albert Camus, *Tujec*, DZS, Ljubljana, 1997. Ni hujšega, kot da si sam sebi tujec, ki ga nočeš vzeti pod svojo duševno streho, ga vzljubiti, negovati, vzgajati, krepiti, vsesplošno izboljševati in drugim sočutno ponuditi.

prežene nihilističnega grozljivega zajedavca⁸⁸ ter digitalno povzročene psihoze⁸⁹ (*iCrazy, iDisorder*), se ukvarjata tudi psihosinteza in pozitivna psihologija.⁹⁰ Kot slikovito pove Henri Bergson, komičnosti ne bomo našli nikjer drugje kot v območju človeškega. Pokrajina je lahko lepa, ljubka, vzvišena, puščobna ali grda, toda nikoli ne bo smešna; "živali se bomo smejali, vendar zato, ker bomo pri njej odkrili kako človeško držo ali človeški izraz."⁹¹

Smrt nam gre težko z jezika, a je vsaj tako pomembna življenjska prelomnica kot rojstvo, zato bi morali tudi med zvonjenjem poslednjih tuzemskih ur ravnati dostojanstveno, s toplino. Maximillian Gottschlich je vizionarsko napovedal, da bo medicina prihodnosti "komunikacijska medicina ali pa bo izgubila ljudi, zaradi katerih je pravzaprav tu", pa tudi *geriatrija*, ukvarjanje z (vse) starejšimi ljudmi. O tem piše Urška Lunder,⁹² ki je uspela premagati konservativnost ljubljanske medicinske fakultete in uvesti izbirni predmet *umetnost zdravljenja*, revolucionarno osvežitev za študente med siceršnjo neusmiljeno, tekmovalno tlako.⁹³ Vrla zdravnica pravi, da je bila tudi sama mnogokrat v zadregi, "koliko človečnosti je dovoljene v medicinskih postopkih v bolnišničnem okolju in v zdravnikovem obnašanju sploh". Z odkrivanjem *paliativne medicine* je dobila dovoljenje, da je lahko pristna, človeška in sočutna na svoj avtentičen način. Zdaj je prepričana, da sposobnost sočutja na marsikaterega zdravnika deluje zdravilno in zmanjša njegove stresne obremenitve.

87 Joel Kotkin, *Generation screwed*, Newsweek, 23. in 30. 7. 2012, str. 40–45; <http://www.joelkotkin.com/content/00591-are-millennials-screwed-generation>

88 Glej Umberto Galimberti, *Grozljivi gost: nihilizem in mladi*, Modrijan, Ljubljana, 2010.

89 Vse več ljudi je bolešno odvisnih od medmrežja, videoigrice in mobilnega telefona, kar se odraža tudi na možganih, ki so pri njih podobni alkoholikovim in narkomanovim. Povprečen najstnik na mesec napiše in prejme kar 3700 besedil (esemesov)! O tem piše Tony Dokoupil, *Is the onslaught making us crazy?*, Newsweek, 16. 7. 2012, str. 20–25; <http://www.thedailybeast.com/newsweek/2012/07/08/is-the-internet-making-us-crazy-what-the-new-research-says.html>

90 Glej npr. Piero Ferrucci, *Moč prijaznosti – nepričakovane prednosti sočutnega življenja*, Akademija za psihosintezo in CDK – Zavod za izobraževanje, vzgojo, razvoj in kulturo, Ljubljana, 2007; <http://www.akademija-psihosinteza.org>

91 Henri Bergson, *Esej o smehu, filozofska intuicija in uvod v metafiziko*, Slovenska matica Ljubljana, Ljubljana, 1977.

92 Urška Lunder, *Odprto srce: izkušnje in spoznanja ob umiranju in smrti*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 2010.

93 Bodoče zdravnike bi sicer morali že na sprejemnih izpitih potipati o njihovem sočutju, zmožnostih empatije, in predmet *Umetnost zdravljenja* razglasiti za obveznega!

Vrnimo torej igro v jasli in vrtce ter napravimo osnovno šolo radostno, veselo pripravnico za vseživljenjsko dožemanje in udejanjanje svetovnega etosa. "Ne nehamo se igrati, ker se postaramo, ampak se postaramo, ker se nehamo igrati," je zadel žeblico na glavo George Bernard Shaw. Odprimo srce *erosu*, *filosu* in *agape* – božji iskri, vesoljni ljubezni, navdušenju in zamaknjenosti.⁹⁴ Viljem Ščuka⁹⁵ se že vrsto let zanesenjaško bori z birokratskimi vetrovnimi mlini, da bi v zadnji tretjini devetletke začeli načrtno gojiti *oblikovanje osebnosti*. Predmet bi zajel tri sklope: urjenje ozaveščenosti, pripadnosti in učinkovitosti. Prvi del je med drugim posvečen razumevanju dolžnosti in pravic, vedenjskih vzorcev in samoobvladovanja; drugi ustvarjalnemu sporazumevanju, odnosom do družine, šole in prijateljev; in tretji sklop zavesti o sebi, sistemu vrednot, odnosu do škodljivih substanc itd.

Tinka Podjavoršek je avtorica slovenskega modela celostnega izobraževanja v podobi *radostne šole ELIZA* (Etika, Ljubezen, Inteligenca-intuicija; Zaupanje-zmagam-zmagaš; Akcija).⁹⁶ To je prijazen kraj za otroke, kjer se prepletata (samo)vzgoja in samostojno učenje. Projekt so učitelji prostovoljci začeli brezplačno izvajati v šolskem letu 2008/2009 kot obliko šolanja na domu.

Humani žarki bodo sijali po temačni okolici in se genetsko prenašali, dokler ne bo dosežena kritična masa psihofizično usposobljene *elite*, ki je nujna za vzpon do naslednje baze človeškega civilizacijskega vzpona. Slovenska "wannabe" elita s sprevrženimi aferami ustvarja vtis nepristnosti ali celo izprijenosti, kajti zdi se, da vedno več usodnih štren mešajo nedozoreli snobi (zasvojeni z alkoholom, kokainom, športom, seksom in oblastjo) oziroma povzpetniki, svetohlinci in licemerci, skratka prededipalci. Še pomnite, da nas je pred tem svaril že legendarni Janez Rugelj, pa se mu je večina 'strokovnjakov' posmehovala?⁹⁷

Španski liberalni filozof in esejist José Ortega y Gasset (1883–1955) je o tem pred leti razglabljal v provokativni knjigi *Upor množic*

žic.⁹⁸ Ljudstvo je razdelil na človeka-masa (množico) in človeka-odličnika. Že tedaj mu je bilo jasno, da so se množice s kopičenjem povzpele do polne družbene moči, vendar se ne bi smele same voditi, še manj pa upravljati družbe. "Opazujte ljudi okoli sebe", pravi, "pa boste videli, kako zgubljeni se pretikajo skozi življenje; hodijo kot mesečniki, v dobri ali zli sreči, ne da bi količkaj slutili, kaj se z njimi godi." Povsem drugače je z izbranim, odličnim človekom, elitnikom, asketom, ki mu življenje "ni v slast, če ga ne postavi v službo čemu transcendentnemu". Kot je že Cicero učil, čuti takšen človek nujnost, da služi, in ko mu ta nujnost umanjka, iznajde težje, zahtevnejše norme. Njegovo življenje odlikujeta disciplina in plemenitost, vdanost obveznostim namesto pravicam. *Noblesse oblige* ali kot je nazorno izpovedal Goethe: "Živeti, kot se komu zljubi, je plebejsko: plemeniti človek teži k urejenosti in zakonu."

Za Gasset je plemenitost "soznačnica za prizadevno življenje, ki se zmeraj trudi prekositi samo sebe, preseči to, kar je, in težiti k tistemu, kar si nalaga kot dolžnost in zahtevo. Elita živi ustvarjalno življenje, čigar pogoj je režim visoke higijene, velikega ugleda, nenehnih spodbud, ki drastijo zavest."

Med odločilne kultivatorje moralnosti zagotovo spadajo *pravniiki*, zato naj bi pri njihovem etičnem vzgajanju intenzivneje sodelovala univerza. Ponovno bi bilo treba uvesti domišljene *sprejemne izpite*, ker se z jusom pač ne bi smel bosti kdor koli, recimo zaradi prestiža, družinskega običaja ali kar tako, ker ne ve, kaj početi. Takšni spadajo v usedlino etičnega sita, ne v porcelanasto pravniško posodo. Študenti se z etiko srečajo med uvodnimi razglabljanji o pravoznanstvu in pri filozofiji prava, prav tako pa jo profesorji upoštevajo pri drugih predmetih, kar še vedno ni dovolj. Resda ljubljanska gojilnica juristov načrtuje izbirni predmet o etiki pravniških poklicev v petem letniku, a je preozko zasnovan. Primernejša bi bila *obvezna holistična pravna etika za bruce*, ki bi zajela splošna etična izhodišča, naravnopravne in retorične vidike ter profesionalno odgovornost kakor tudi vrednotne dileme. povezane z multikulturalnostjo, enakopravnostjo, življenjem, zdravjem, revščino, osebno integriteto, varovanjem

Marko Pavliha
SVETOVNI ETOS:
PLACEBO, PANACEJA
ALI PREBOJ
(NE)MOGOČEGA?

94 Paulo Coelho, *Magov dnevnik*, Učila, Ljubljana, 2012; Jn 3, 16.

95 Viljem Ščuka, *Država v megli: oblikovanje osebnosti šolarjev*, Šola osebnosti, Ljubljana, 2012; <http://www.sola-osebnosti.si/sola-osebnosti.html>.

96 <http://www.eliza.si/index.php-path=home.htm>.

97 Janez Rugelj, *Pot samouresničevanja*, UMco, Ljubljana, 2008, denimo str. 901–904.

98 José Ortega y Gasset, *Upor množic*, Slovenska matica, Ljubljana, 1985.

okolja, podnebnimi spremembami, državljansko nepokorščino, nasiljem in terorizmom.⁹⁹

Svoboda govora in mišljenja ter pravica do obveščенosti so ene izmed ključnih, s krvjo pridobljenih človekovih pravic, zato jih nobena oblast ne sme skruniti in poteptati. Zato so pri sejanju etičnega žita, mletju, mešenju, peki in delitvi krušnega etosa dolžni poprijeti za motiko tudi *mediji*, čeprav jih zaradi zaslužkarstva njihovih lastnikov in častihlepja nekaterih novinarjev običajno bolj mika prelivanje rumene in rdeče barve oziroma raznovrstnih telesnih sokov, nad katerimi se naslaja javnost. Med drugo svetovno vojno so spretno krmarili med tremi zavezniškimi in tremi sovražnimi združenimi silami ter pogosto pomembno vplivali na vojaške izide, zato se jih je oprijel sloves sedme sile. Danes raje govorimo o četrti veji oblasti, čeprav bi lahko takšno moč pripisali tudi nekaterim drugim družbenim akterjem, recimo ustavnemu sodišču. Dejansko so mediji na čelu oblasti, ker služijo kot povečevalno ali pomanjševalno steklo, skozi katerega javnost opazuje predvsem politike in njihovo delo oziroma ocenjuje, kako dosledno izpolnjujejo svoje predvolilne obljube. Podobno kot v znanosti velja pravilo 'objavljaj ali propadi' (*publish or perish*), bi lahko v politiki dejali 'pojavi se v medijih ali pa se poslovi od politične kariere' oziroma drugače povedano, politično dejanje nič ne velja, če zanj ne izve ljudstvo. Od medijev je torej v veliki meri odvisno, kako bodo državljanke in državljani doživljali in cenili predsednika republike, predsednika vlade, ministre, poslance, sodnike, tožilce, policiste in druge javne uslužbenke ter funkcionarje, pa tudi gospodarstvenike in druge javno izpostavljene osebe. Ravno mediji in kritična javnost bi morali politiko prisiliti v večjo transparentnost, kar bi prispevalo k pridobivanju moči oziroma večjega ugleda državnega zbora in drugih državnih ustanov, toda odločilni predpogoj je neodvisnost medijev.

Marko Pavliha
SVETOVNI ETOS:
PLACEBO, PANACEJA
ALI PREBOJ
(NE)MOGOČEGA?

99 Marko Pavliha, *The Significance of Ethics in Legal Education: Towards the Holistic Method*, The World Jurist Association's 24th Biennial Congress on *National Legal Cultures in a Globalized World* in Prague, Czech Republic, October 23rd–28th, 2011, objavljeno v *Slovenian Law Review*, let. VIII/ št. 1–2, december 2011, str. 115–135.

KONČNA POSTAJA PRED NADALJEVANJEM POPOTOVANJA

Ali torej svetovni etos lahko učinkuje kot magično zdravilo, *placebo* ali *panaceja* zoper družbeno (j)etiko? Kot je znano, je placebo snov ali poseg, ki ugaja in za katero je pacient ali zdravilec prepričan, da bo nanj učinkovala blagodejno. Glede na potrjeno gnetljivost možganov je mogoče sklepati, da bo privzgojeno prepričanje v globalni vrednotni simbolni red in njegovo izvajanje s pozitivno energijo, zakonom privlačnosti in izsledki psihonevroimunologije učinkovalo avtosugestivno in posledično fiziološko ter dedno genetsko, če že ni možno v bližnji prihodnosti izvesti biokemičnega saniranja prededipalnosti. Navidezni placebo v steklenički ekstrakta svetovnega etosa bi zategadelj utegnil zavreti v panacejo, čudežno zdravilo za vse človeške bolezni, le redno, množično in v čim večjih količinah bi ga morali uživati.

Dasiravno takšna prognoza ni izključujoča, je funkcijo globalnega etosa bolje opisal Küng, čemur skorajda ni več kaj dodati, razen konkretne akcije:

“Žal pa zdravila za premostitev posamezne krize ali celo za vse skupaj ni. Seveda tudi svetovni etos ne ponuja izdelane rešitve za vse te probleme v smislu kakega recepta. Vendar ideja svetovnega etosa predstavlja učinkovit poskus odgovora, v krizah globaliziranega sveta ponuja nekakšen etičen okvir usmeritve (v svetu in doma) ter ponuja neke vrste moralni kompas, ki je lahko v pomoč na vseh življenjskih področjih.”¹⁰⁰

Ker je moralni kompas človeštva že nekaj časa podivjan in kaže na vse mogoče strani, le proti orientacijski Severnici ne, je za epski preboj iz prededipalnega stanja v postedipalno samouresničitev, v novo paradigmo *Enosti*, potreben kvantni preskok, česar ni mogoče raztolmačiti znotraj besednega sporazumevanja. A ker človek vedno znova zmore več in je *homo sperans*, se nam vsekakor utegne po(ne)srečiti, *tertium non datur* ...

Marko Pavliha
SVETOVNI ETOS:
PLACEBO, PANACEJA
ALI PREBOJ
(NE)MOGOČEGA?

100 Hans Küng, *Priročnik svetovni etos*, str. 32.

Nataša Pust

KDO IN ČEMU SEM

Nataša Pust, univ. dipl. psih., (so)avtorica različnih skupnostnih projektov. Glede na razsežnosti psihopatologije meni, da je o kontinuumu duševno zdravje-psihopatologija treba govoriti več in bistveno bolj odločno.

“Veliki dogodki svetovne zgodovine so na koncu koncev v najglobljem smislu nepomembni. V končni analizi je najpomembnejše življenje posameznika. Življenje posameznika sâmo ustvarja zgodovino, samo tukaj se spočenjajo velike premene in vsa prihodnost, vsa zgodovina sveta tu dokončno vznikne kot gigantsko seštevanje skritih virov v posameznikih. V našem najbolj zasebnem in najbolj notranjem življenju sleherni od nas ni le trpna priča in žrtev sprotnega dogajanja, ampak smo vsi tudi soustvarjalci tega dogajanja. Mi sami ustvarjamo svojo epoho.”

Carl Gustav Jung¹

1 Barbara Hannah, *Jung, His Life and Work: a Biographical Memoir*, Putnam, New York, 1976.

Ob prehodu v novo tisočletje in trenutnem družbenem dogajanju je razumljivo, da se človek vpraša, kaj se pravzaprav dogaja, kaj vse so vzroki tega dogajanja in kaj čaka znanost. Kot nas uči zgodovina, razvoj civilizacije ne poteka linearno, ampak v obliki spirale, krizna obdobja so sestavni del rasti in napredka na dolgi rok. Napredek je mišljen v smislu uravnoteženega razvoja vseh področij človekovega delovanja – tehnološkega, socialnega, kulturnega in seveda duhovnega. Da dolgoročnega napredka v smislu odmiranja malignega in krepitve benignega človek v svoji kratkovidnosti ne vidi, verjetno izhaja iz relativne kratkosti človeškega življenja, gledano v civilizacijskem kontekstu. Redki posamezniki, ki imajo prebujeno razširjeno zavest, se zavedajo duhovne povezanosti vseh živih bitij na planetu v en duhovni, energetski organizem.

Ideja globalne povezanosti sega že v antiko. Platon je na primer menil, da prevladuje zlo povsod, kjer je tema materije prekrila svetlobo Biti in posameznim dušam zameglila pogled v Univerzalno dušo, *Animo mundi*, kjer je vse eno, vse povezano z vsem. Zavedanje te razsežnosti prebudi v človeku občutek osebne odgovornosti za globalno dobrobit.

Zgodovina nas uči, da so se poskusi zgolj kolektivističnih reform prej ali slej izjalovili oziroma sprevrgli v svoje nasprotje. Večplastnost in zapletenost problemov sodobnega sveta človeka navdaja z občutkom nemoči in apatije. Če prisluhnemo mislecem, kot je Carl Gustav Jung, se ob spoznanjih globinske psihologije pač odprejo nova obzorja razmišljanja in delovanja. Posameznik, ki se bo postavil v trpni položaj žrtve zgodovinskega dogajanja, se je odločil za počasno notranje usihanje, atrofijo duše. Kdor pa teži k osmislitvi življenja, išče možnosti osebnega doprinosa h kolektivnemu dogajanju. Gledano globinsko psihološko sta domet in cilj prizadevanj posameznika najprej in predvsem spreminjanje sebe in lastnega odnosa do sveta.

O duševnem zdravju žal le redko govorimo. Svetovna zdravstvena organizacija ga opredeljuje zgolj kot celostno stanje fizičnega, duševnega in socialnega blagostanja. Sodobna raziskovalka Dianne Hales ga označuje z naslednjimi kvaliteta:

- zmožnost prilagajanja najrazličnejšim pogojem oziroma situacijam;
- občutek smiselnosti in izpolnjenosti življenja;

- zavedanje, da posameznikov Jaz ni središče vesolja;
- zmožnost sočutja, nesebičnosti;
- poglobljenost in zadovoljstvo v intimnih odnosih;
- občutek obvladovanja telesnega in duševnega delovanja.²

Če se je v drugi polovici 20. stoletja pozornost psihologije usmerjala nesorazmerno bolj v preučevanje odklonov, motenj, bolezenskih stanj, pa želi pozitivna psihologija pozornost usmeriti k pozitivnim vidikom človeške narave. Vznik te nove veje morda naznanja nova raziskovanja človeške narave. 'Bolezenski' klasifikaciji ob bok postavlja taksonomijo človekovih izvirov moči in kreposti (csv – *Character Strengths and Virtues handbook*)³, ki naj bi bile občečloveške v smislu nadkulturnosti in nadčasovnosti. Avtorji pozitivne psihologije izhajajo iz stališča, da je človek evolucijsko programiran za težnjo k določenim vrednotam, ki naj bi imele v njem celo svojo biološko podstat. Težnja k njihovem udejanjanju naj bi človeka osrečevala. Ena od klasifikacij razvršča te vrednote v šest kategorij:

1. Modrost in znanje: kreativnost, radovednost, dojemljivost, ljubezen do učenja, perspektiva, inovativnost;
2. Pogum: hrabrost, vztrajnost, integriteta, vitalnost;
3. Humanost: ljubezen, prijaznost, socialna inteligenca;
4. Pravičnost: državljanstvo, poštenje, voditeljstvo;
5. Zmernost: odpuščanje, sočutje, ponižnost, premišljenost, samoobvladovanje;
6. Transcendca: cenjenje lepote in odličnosti, hvaležnost, upanje, humor, duhovnost.

Klasifikaciji bi lahko dodali kvalitete, kot so občutek poslanstva v življenju, odprtost za prihodnost, optimizem, delovna kultura, iskrenost, prezentnost v smislu svežine doživljanja ... Ali sistematično ukvarjanje s pozitivnimi vidiki človeške narave nakazuje nov duh časa, je težko reči, zagotovo pa prispeva h krepitvi nove naravnosti in k odpiranju novih obzorij človekovih zanimanj. Kje iskati rešitve za nezavidljivo stanje družbene realnosti in kolektivnega duha?

2 Glej http://en.wikipedia.org/wiki/Positive_psychology, 30. 8. 2012.

3 Glej *op. cit.* spredaj, opomba št. 2.

Kaj naj bi bil cilj človekovih prizadevanj? V čem smisel življenja? V ugodju? Kdaj lahko govorimo o notranje uravnoteženem posamezniku, ki se bo čutil povezanega in soodgovornega za dobrobit širše skupnosti? Mar ni smisel življenja udejanjanje človekove živosti, zmožnosti doživljanja in ustvarjanja? Ali z drugimi besedami v krepitvi biofilne naravnosti, podpiranju in potrjevanju vsega živega, spreminjajočega se v sebi in drugih?

Abraham Maslow, predstavnik humanistične psihologije, je preučeval take samouresničene posameznike.⁴ Če je metodološka podstat razvojne psihologije preučevanje najbolj značilnih vzorcev človekovega vedenja v določenem obdobju življenja, pa je humanistična psihologija svojo pozornost usmerjala v redke posameznike, ki so svojo človeško naravo nadpovprečno razvili. Na podlagi svojih raziskovanj je Maslow opisal lastnosti samouresničenih, ki naj bi skozi osebnostno neponovljivost izpričevali obče lastnosti človeške narave. Ti ljudje – v nasprotju z drugimi predstavniki človeške vrste – bistveno drugače opažajo in doživljajo fizični, družbeni in svoj notranji, doživljajski svet. Zadovoljenost njihovih osnovnih fizioloških in psiholoških potreb jih nagovarja k zadovoljevanju višjih, bivanjskih potreb. Odlike samouresničenih so po mnenju Maslowa tudi prvine duševnega zdravja.

1. Uspešnejše opazovanje, prepoznavanje stvarnosti in lažnejši odnos z njo:

Samouresničeni posamezniki imajo nadpovprečno zmožnost prepoznavanja laži in sprenevedanja, zato uspešno presojujejo druge ljudi. Spregledajo prikrito stvarnost v ozadju umetnosti, na intelektualnem in znanstvenem področju, v političnih in javnih dogodkih. Njihove napovedi glede prihodnosti v manjši meri temeljijo na željah ali strahovih, zato dajejo točnejše napovedi. Neznano sprejemajo in jih ne ogroža, lahko bi rekli, da jih celo privlači.

4 Abraham Maslow, *Motivacija i ličnost*, Nolit, Beograd, 1982.

2. Sprejemanje sebe, drugih, narave:

Brez pritoževanja in negotovanj sprejemajo svojo človeško naravo. To pa ne pomeni, da so s seboj zadovoljni. Svoje slabosti in šibkosti zmorejo sprejemati.

3. Spontanost, enostavnost, naravnost:

Notranje življenje samouresničenih (misli, podobe, občutja) je svobodno v pravem pomenu te besede. Njihov etični kodeks je v večji meri neodvisen od morale okolice in izrazito osebni. Kadar se jim zdi neizogibno, so zmožni kršiti konvencije in zakone (t. i. postkonvencionalna stopnja moralnega razvoja po Kohlbergu), zato lahko zunanjemu opazovalcu delujejo neetično. V resnici gre za najbolj etične posameznike. Popolnoma se zavedajo lastnih vzgibov, želj, pogledov, osebnih reakcij nasploh. Njihova motivacija se razlikuje od drugih ljudi kvantitativno in predvsem tudi kvalitativno, odlikuje jih težnja k samorazvoju in ne več vzgibi, izhajajoči iz pomanjkanja. V stremljenju k popolnosti svojo delavnost, trud in ambicije usmerjajo v razvijanje, zorenje in krepitev lastnega značaja oziroma osebnosti.

4. Osredotočenost na probleme zunaj sebe:

Ti posamezniki imajo zmožnost osredotočanja na probleme zunaj sebe. Sebe namreč ne doživljajo kot problem, zato se sami s sabo navadno ne ukvarjajo veliko. V življenju imajo pogosto določeno poslanstvo, ki ni vedno tudi naloga, ki bi si jo sami izbrali. Doživljajo ga kot svojo odgovornost oziroma dolžnost in mu namenjajo velik del svojih prizadevanj. Navadno gre za neosebna in nesebična poslanstva, ki se tičejo dobrobiti človeštva, naroda, družine. Ukvarjajo se z bistvenimi problemi in večnimi vprašanji, ki jih označujemo tudi kot filozofska ali etična. Ti posamezniki so filozofi v pravem pomenu besede. Njihov vrednostni sistem je širok in ne drobnjakarski, univerzalen in ne partikularen, v duhu stoletja in ne trenutka.

5. Potreba po samoti, izločenost:

Samouresničeni zmorejo biti sami brez slehernega nelagodja, v samoti pravzaprav celo uživajo. Brez težav ostajajo na robu dogajanja, se izognejo konfliktom in so zbrani in spokojni tudi

v primeru osebnih nesreč. Imajo zmožnost ohranjanja dostojanstva tudi v nedostojanstvenih situacijah, kar verjetno izhaja iz zgolj njim lastnega tolmačenja okoliščin. Lahko postanejo nedostopni in odmaknjeni, kar si povprečni ljudje navadno razlagajo kot hladnost, snobizem, nenaklonjenost ali celo sovražnost. Drug vidik njihove neodvisnosti je samodisciplina in sposobnost samoodločanja. Ti posamezniki sami rešujejo, se sami odločajo in so sami odgovorni zase in svojo usodo. Lahko rečemo, da imajo več svobodne volje kot navadni ljudje in so nasploh manj determinirani.

6. Avtonomija, neodvisnost od kulture in družbe:

Zaznamuje jih visoka stopnja neodvisnosti od fizičnega in družbenega okolja. Glede na to, da vzgibi njihovega delovanja izhajajo iz želje po samorazvoju, njihova zadovoljstva niso vezana na stvarni svet, druge ljudi ali kulturo. Njihov razvoj je odvisen od njihovih vrojenih zmožnosti in notranjih sil. Ker so dovolj močni, niso odvisni od dobrega mnenja drugih ljudi. Čast, položaj, nagrade, popularnost, prestiž in ljubezen drugih so za njih manj pomembni kot notranja rast.

7. Neprekinjena svežina doživljanja:

Samouresničene krasi občudovanja vredna zmožnost, da znova in znova, sveže in naivno, z globokim spoštovanjem, občudovanjem in zamaknjenostjo doživljajo temeljne življenjske danosti, ki so za druge ljudi že zdavnaj nepomembne. Vsak zahod sonca se jim lahko zdi enako lep kot prvi. Celo navaden delovni dan in vsakodnevne obveznosti lahko v njih sprožijo močna občutja, kot so vznemirjenje in zanos. Med seboj se sicer razlikujejo v tem, kaj doživljajo kot lepo – naravo, otroke, orgazem, glasbo. Za vse pa velja, da jih doživljanje lepega navdihuje in krepi njihovo notranjo moč. Govorimo lahko o izjemnem bogastvu notranjega življenja, ki najverjetneje izhaja iz njihove polnočutne povezanosti s svežo stvarnostjo, z Resnico.

8. *Gemeinschaftsgefühl* – občutek globlje povezanosti s celotnim človeštvom:

Morda je komu bližji Frommov pojem bratske ljubezni, ko govorimo o odnosu samouresničenih do človeštva nasploh. Do drugih kljub občasni jezi in nestrpnosti čutijo globoko istovetenje, naklonjenost

in sočutje. Ti ljudje želijo resnično pomagati človeški vrsti, 'bratom', pa naj so ti v svojih dejanjih še tako šibki in nezreli.

9. *Medosebni odnosi:*

Samouresničeni imajo globlje in trdnejše odnose kot druge odrasle osebe. Zmožni so globljega navezovanja, večje ljubezni, popolnejšega istovetenja in v imenu odnosa relativizacije mej Ega. Ker spoznavanje in navezovanje zahteva veliko časa, imajo poglobljene odnose seveda z manjšim številom ljudi. Do ljudi nasploh so večinoma ljubeznivi ali vsaj potrpežljivi, posebno nežno ljubezen čutijo do otrok. Do samovšečnih, egocentričnih, domišljavih licemercev pa so lahko zelo realistični in ostri. Ti izjemni posamezniki imajo navadno veliko število 'prijateljev', sledilcev, oboževalcev, vendar so ti odnosi zgolj enostranski. Oboževalci pogosto od njih zahtevajo več, kot so pripravljeni dajati, zato se jim najpogosteje čim vljudneje izognejo.

10. *Demokratičen značaj:*

Samouresničeni so v najboljšem možnem smislu demokratični, prijateljsko se obnašajo do vsakogar z določenim značajem ne glede na socialni status, izobrazbo, politično opredelitev, raso ali barvo kože. Dajejo vtis, da se teh razlik niti ne zavedajo. Pripravljeni so se učiti od vsakogar ne glede na njegove ostale značilnosti, pri čemer pa nimajo potrebe po poudarjanju zunanjega dostojanstva, družbenega položaja ali ugleda, ki njim samim pritiče z izkušnostjo, starostjo, osebnimi dosežki. Zavedajoč se, kako malo v resnici vedo, iskreno spoštujejo vsakogar, ki je mojster na svojem področju. Ti posamezniki za svoje prijatelje izbirajo elito po značaju, sposobnostih, talentih in ne elite glede na denar, raso, kri, ime, družinsko izročilo, starost, slavo ali moč.

11. *Razlikovanje sredstev in končnih ciljev, dobrega in zlega:*

Ker gre za visoko etične posameznike, ki imajo jasne moralne standarde in v skladu z njimi tudi delujejo, samouresničeni nimajo težav pri ločevanju pravilnega od nepravilnega, dobrega od zlega. V svojem delovanju so osredotočeni na končne cilje in ne na sredstva za njihovo dosego. Pogosto so jim končni cilj osebni doživljaji in de-

javnosti, ki drugim ljudem predstavljajo zgolj sredstvo. Cenijo delo zaradi dela samega. V najbolj rutinskih opravilih znajo uživati in jih doživljati kot igro, ples in zabavo.

12. *Filozofski, prijateljski smisel za humor:*

Samouresničeni imajo zelo neobičajen, filozofski smisel za humor, ki pri drugih izzove prej nasmeh kot smejanje. Ne smejijo se agresivnosti ali šalām, ki izvirajo iz superiorne pozicije nekoga. Njihov humor gre navadno na račun vseh ljudi in njihove kratkovidnosti, omejenosti. Zabavati se zmorejo tudi na svoj račun, vendar ne na mazohističen ali klovnovski način.

13. *Ustvarjalnost:*

Ustvarjalnost je vsesplošna lastnost samouresničenih. Sleherni od njih je na tak ali drugačen način ustvarjalen, *izviren ali inventiven*. Njihova ustvarjalnost ne temelji na izjemnih talentih, prej spominja na svežo, naivno in neobremenjeno ustvarjalnost otroka, ki je vsem ljudem dana ob rojstvu in ki skozi inkulturacijo pri večini žal izzveni. Nekateri so svojo ustvarjalnost udejanjali skozi pisanje knjig, skladanje glasbe ali druge oblike umetniškega ustvarjanja, pri drugih je šlo za veliko drobnejše oblike ustvarjalnosti, ki so se odražale na vseh področjih njihovega delovanja.

14. *Odpor do inkulturacije:*

Samouresničeni se na vsakem koraku smiselno upirajo pritiskom obdajajoče jih kulture, zato so manj inkulturirani kot drugi. Upoštevajo le tiste kulturne prvine, ki se jim zdijo dobre. Odnos med temi zdravimi posamezniki in veliko manj zdravo kulturo, ki jih obkroža, je seveda večplasten. Glede povnanjenih prvin kulture (način oblačenja, izražanja, hranjenja, opravljanja dejavnosti) so navadno zelo konvencionalni. Ker ne gre za moralne probleme, tem stvarem enostavno ne pripisujejo večjega pomena. Prav tako nimajo adolescentnih prisil po stalnem upiranju avtoritetam. Zavedajo se, da hitre kulturne spremembe niso možne, zato se večinoma umirjeno in dolgoročno zanimajo za možnosti kulturnega razvoja. Ker znajo dobro presojati stvarnost, so realistični in v nekoristnih žrtvah

ne vidijo smisla. Kadar pa je hitra sprememba mogoča, premorejo odločnost, borbenost in hrabrost. Gre za intelektualce, ki so večinoma že imeli neko poslanstvo in čutili, da delajo nekaj res pomembnega za človekov napredek.

15. *Nepopolnost samouresničenih posameznikov:*

V nasprotju z drugimi posamezniki imajo samouresničeni bistveno manj človeških pomanjkljivosti; to pa ne pomeni, da so brez nekoristnih navad. Ti ljudje niso razbremenjeni občutkov krivde, strahu, žalosti, samokaznovanja, notranjih nasprotij, vendar pa ta občutja niso nevrotskega izvora. Lahko so dolgočasni, trmasti, razdražljivi. Ko gre za njihovo delo, družino, prijatelje ali otroke, so lahko plitvi, oholi in pristranski. Tudi izpadi besa niso redki. Ob soočenju z laganjem, sprenevedanjem in nepoštenostjo znajo biti nepričakovano okrutni. Ne gre pozabiti, da gre za močne posameznike. Njihova prevladujoča ljubeznivost jih lahko zavede, da pri izboru ljudi delajo napake – se poročijo iz sočutja, preveč zblížajo z nevrotiki in nesrečnimi ljudmi, ali dopustijo, da jih izčrpavajo paraziti, psihopati in podobno.

16. *Mistična (vrhunska, oceanska) doživetja:*

Ta njihova doživljanja niso povezana z verovanjem v Boga ali nadnaravne sile, gre za naravne pojave, dostopne znanstvenemu preučevanju. Že sicer bogato doživljanje postane občasno dovolj močno, kaotično in doživljajsko vseobsegajoče, da lahko govorimo o mističnih, vrhunskih doživetjih samouresničenih. V njihovih notranjih zrenjih se razpirajo brezmejna, neskončna obzorja, preplavlja jih občutek sočasne krepitev notranje moči in hkrati nemoči, ranljivosti, v zamknjenosti občutijo občudovanje in strahospoštovanje do uzrtega. Začasno izgubijo občutek umeščenosti v prostor in čas ter imajo jasno prepričanje, da se jim je zgodilo nekaj zelo pomembnega in dragocenega. To v vsakdanjem življenju zelo krepí. Maslow je menil, da so mistična doživetja eden ključnih dejavnikov, ki deli samouresničene v dve kategoriji. Samouresničeni z vrhunskimi doživetji so se nagibali k poeziji, glasbi, filozofiji in neinstitucionalni religiji, drugi pa so bili vidni družbeni reformatorji, politiki, aktivisti.

O vplivu izjemne vrhunske izkušnje, ki omogoči preboj v absolutno zavedanje (razsvetljenje, *satori*, epifanija), je pisal klinični psiholog Viktor Gerkman:

“V človeški zgodovini je bilo veliko ljudi, ki so skozi vrhunsko izkušnjo doživeli kvantni skok iz relativno predmetne zavesti v brezmejno, absolutno zavedanje. To vrhunsko doživetje je dobilo mnoga imena: prebujenje, razsvetljenje, samouresničitev, odrešenje, vznik absolutne oziroma kozmične zavesti, doživetje vesoljne enosti, zlitje z Božanskim, duhovno rojstvo, izlitje Duha, vnebohod, najvišja ekstaza, samadhi, *satori*, epifanija ... Gre za korenit premik v dojemanju življenja; človek se nenadoma zave Resničnosti, ki je izven vsakega dvoma. Kritična distanca do življenjske pojavnosti v trenutku izgine in naredi prostor vsesprejemanju zaradi uvida, da je življenje lahko samo takšno, kot je, in da je takšno popolno, namreč izraz čiste, absolutne zavesti. Doživetje čiste Resnice spremljajo pojavi, ki se od posameznika do posameznika lahko razlikujejo, ker so odziv različnih dimenzionalnih bitij na stik z brezdimenzionalnim, absolutnim – silen naval energije, prežetost s popolno blaženostjo in svetlobo, občutek brezmejne vednosti in ustvarjalne moči. Ko ti pojavi izzvenijo, v duši zapustijo občutek praznine in prebudijo močno hrepenenje. V prebujenem človeku se na presenetljiv način prepletata velika izkušnost in otroška nevednost. Je povsem iskren, spontan in prost v izrazu, prilagaja pa se dojemljivosti sogovornika. Ponavadi se instinktivno drži načela, da manj besed pomeni več sporočila. Resnice namreč ni možno posredovati preko besed ali kakih drugih simbolov, Resnica je izza vsakih predstav uma. Možno jo je čutiti šele, ko se um ustavi, ko utihne in ko obmiruje. Človek se zave samega sebe kot čiste zavesti, ki je v vsem vse. Odtlej se ne more več istiti niti s telesom niti z umom ter njegovimi občutki, čustvi in predstavami, ampak le še z neminljivo, neskončno zavestjo, ki je brezmejna podlaga vseh oblik pojavnosti. Prav odsotnost istenja z oblikami pa razsvetljeni zavesti omogoča tisto nenavezanost, ki ji zagotavlja fluidnost uma, neranljivost srca in prostost volje. Skratka resnično svobodo.”⁵

5 Viktor Gerkman, *O prebujenju in razsvetljenih ljudeh*, v Igor Kononenko in Irena R. Kononenko, Učitelji modrosti, samozaložba, Ljubljana, 2007.

Razsvetljenje je pravzaprav oblika mentalne katastrofe, do katere pride po dolgotrajnem kopičenju intelektualnih pojmov. Ko to kopičenje doseže svoje meje, ko človek izčrpa svoje bitje, se njegov Ego zruši do temeljev in vzpostavi se nov red. Ta odraža človekov globlji odnos do sveta. V njegovem nezavednem se je vzpostavil živ pretok z globljim psihičnim jedrom (Sebstvom), kjer so zapisane vse bivanjske možnosti človekovega razvoja. Razsvetljenje obnovi vse duševne procese, da postanejo umirjeni, polni radosti in zadovoljstva. Doživljanje dobi novo svežino, človek je polnočutno prisoten in gibko odziven v vsakem trenutku, plemeniti ga živa in ustvarjalna vitalnost. Vili Ravnjak dodaja:

*“Duša človeka, ki je prežeta s praustvarjalno energijo vesolja, sije mir, ljubezen in blaženost. Njena volja ni razcepljena, zanjo metafizična delitev na dobro in zlo v resnici ne obstaja več. Take ljudi bomo prepoznali po njihovem značilnem blagotvornem ravnanju in notranjem miru. Matrice negativnih kompleksov bodo v človekovem spominu sicer ostale zapisane, vendar ne bodo aktivne, ker se bo skozi gladko prelivala energija Sebstva.”*⁶

Govorimo lahko tudi o prebujenju intuicije, ki razsvetljenemu omogoča neposreden vpogled v bistvo posameznih pojavov. Zunanja pojavnost bitij in pojavov ga ne zavaja več. Počuti se povezanega z vsem, kar obstaja, v njem se prebudi sočutje in naklonjenost do vsega živečega, spreminjajočega, rastočega. S svojim vsakdanjim delovanjem udejanja ljubezen v smislu stalnega dovajanja libidinalne energije, iskrenega zanimanja in podpore drugim v njihovih lastnih procesih razvijanja. V komuniciranju brez težav razpira prostor za Drugost. Človeka zaznamuje skratka intimen kopernikovski obrat, kjer sebe (mikrokozmos) ne doživlja več kot središče vesolja, temveč kot droben fragment, povezan v neskončnosti z vsem in vsemi.

Kdor se nekje globoko v sebi torej vpraša, kdo in čemu je, se pogumno odpravlja na notranje potovanje samospoznavanja (Jungova *individuacija*), kjer zemljevidi ne obstajajo in so poti nepredvidljive.

Od koder se nihče ne vrne enak. Dejanski prodor v globlje razsežnosti bivanja je dan redkim, ki se zavestno odločijo za pot relativizacije Ego doživljanja, kar po besedah Marie-Louise Von Franz nikakor ni lahka naloga:

*“V subjektivnem izkustvu procesa individuacije lahko začutimo, da se vanj dejavno in ustvarjalno vključuje neka nadosebna sila. Včasih se nam zdi, da nas nezavedno vodi v soglasju s skritim načrtom; kot da nas opazuje nekaj, česar mi sami ne vidimo – morda veliki človek v našem srcu, ki nam v sanjah pove, kaj si misli o nas. Ustvarjalno dejavni vidik psihičnega jedra pa lahko prične delovati šele takrat, ko se Ego očisti vseh svojih namer ali zaželenih ciljev in se skuša hote dokopati do globlje, temeljnejše oblike eksistence. Ego mora pozorno prisluhnuti in se brez vsakršne nadaljnje zamisli ali namere prepustiti notranji težnji po rasti.”*⁷

Občasni odbleski globlje, od zunanjih vplivov neodvisne vednosti nagovarjajo skratka k osamitvi, pretanjenemu prisluškovanju, sledenju notranjim podobam, meditaciji, kontemplaciji. Človek mora premagati strah pred lastnimi inferiornimi psihičnimi vsebinami in začeti sprejemati nelagodje zaradi svojih senčnih, še nepoznanih plasti. Seveda so mu v pomoč psihoanaliza, filozofija, teologija, zgodovina umetnosti, življenjepisi drugih ljudi ... Vendar nobena od njih ne more napovedati notranjih spoznanj, ki so do konca edinstvena, zgolj posamezniku lastna, neponovljiva. Prav v tej udejanjeni enkratnosti se skriva lepota človekovega obstajanja. Z zavestno voljo bo vzpostavil poživljajočo vez s Sebstvom, ki bo napajalo dolgotrajen proces njegovega postopnega razkrivanja, kdo in čemu pravzaprav je.

“Sem vsota vsega, kar se je zgodilo pred mano, vsega, kar sem bil, videl in storil, in vsega, kar so drugi storili meni. Sem vse tisto, kar je tako ali drugače učinkovalo name in na kar sem tako ali drugače učinkoval jaz. Sem vse tisto, kar se bo zgodilo, ko me ne bo več, in kar se ne bi

6 Vili Ravnjak, *Spoznavanje višjega Jaza: antropološki eseji*, Katedra, Maribor, 1993.

7 Carl G. Jung et al., *Človek in njegovi simboli*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 2003.

zgodilo, če me sploh nikoli ne bi bilo. Sicer pa v tem nisem posebna izjema; vsak 'jaz', prav vsakdo izmed nas, ki nas je danes že več kot šesto milijonov, sestoji iz podobne množice."⁸

Če bi se človek zavedal, da se vse, kar počne sebi in drugim, dejansko zapiše vanj in da vpliva na njegovo doživljanje sebe in predvsem tudi drugih, bi do svojih dejanj čutil večjo odgovornost. Sebičnost, laganje, manipuliranje so primeri vedenj, ki jih z obrambnim mehanizmom projekcije pripišemo drugim. Posledica projekcije lastnih senčnih lastnosti na druge je, da smo do njih preganjavično nezaupljivi in da se izogibamo pristnemu pretoku, izmenjavi z njimi. Zavedanje, koliko psihične energije porabimo za taka obrambna izkrivljanja, bi morda nagovorilo k drugačnim ravnanjem. Tako pa človek najpogosteje premore le energijo za vsakodnevno delovanje, medtem ko vse močnejši razgradni procesi puščajo njegov notranji svet najprej nerazdrugačen in pozneje vse bolj nepovezan, razdrobljen. To vodi v vse večjo doživljajsko opustošenost.

Družbeno prečiščevanje, če bo do njega seveda prišlo, bo odvisno od duševno zdravih posameznikov. Taki premorejo prej opisane lastnosti in so za razliko od nevrotičnih obrambnih mehanizmov, kakršna je tudi prej omenjena projekcija, razvili zrelejše obrambe: zavestno obvladovanje, kompenzacija, sublimacija, humor in asketizem. Ob koncu naj bo v razmislek Ravnjakov osebni manifest *Credo, quia absurdum*:

Verjamem, da bi se dalo splošno raven individualne in kolektivne destruktivnosti bistveno zmanjšati, morda celo ukiniti, če bi bili izpolnjeni naslednji pogoji:

- *Vsak človek bi se moral ukvarjati s seboj, delati na sebi vsak dan, vse življenje (zlo mora najprej zgoreti v človeku samem, šele notranje očiščenje lahko omogoči neposredno doživljanje in preobražanje človeka v harmonično, nenasilno, razsvetljeno bitje);*
- *Razvijati bi morali harmonične in ne enostranske progresivistične koncepte družbe in vzpostavljati take družbene hierarhije, ki*

8 Salman Rushdie, *Otroci polnoči*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1997.

ne bodo poudarjale oblastne dominacije in materialne eksploatacije;

- *Razvijati bi morali biofilno orientirane ideologije in pedagogije ter življenjske sisteme, obči patriarhalni princip pa nadomestiti s partnersko (moško žensko – žensko moško) kulturo sobivanja.*⁹

Kot je iz svoje globinsko psihološke perspektive zapisal Jung, vznikne svetovno dogajanje kot gigantsko seštevanje virov, skritih v posameznikih. Samo naklonjeno samospoznavanje in zavezanost lastnemu notranjemu svetu čustev, misli, idej ter težnja k udejanjanju občečloveških vrednot bodo človeka vodili k večji notranji harmoničnosti; v njem bodo prebujale slo po stvariteljstvu. To bo vodilo tudi k spremembi medosebnih in družbenih odnosov, torej k boljši, na človekove resnične potrebe uglašeni družbi.

*“Denar in moč in vse te stvari, zaradi katerih ljudje mučijo drug drugega in se na koncu med seboj tudi pobijejo, so človeku, ki je našel sama seba, svojevoljnemu, malo vredne. On namreč močno ceni samo skrivnostno moč v sebi, ki mu daje življenje in mu pomaga rasti. Te moči ni mogoče pridobiti, povečati, poglobiti z denarjem in čim podobnim. Kajti denar in moč sta iznajdbi nezaupanja. Kdor ne zaupa življenjski sili v svoji notranjosti, komur je primanjkuje, ta si jo mora nadomestiti s takšnimi sredstvi, kot je denar. Kdor pa zaupa samemu sebi, kdor ne želi nič drugega več, kot doživljati svojo usodo čisto in svobodno in jo prevejati, temu se spremenijo vsa tista precenjevanja, tisočkrat preplačana pomožna sredstva v podrejena orodja, katerih posest in uporaba je sicer prijetna, toda nikoli odločilna.”*¹⁰

9 Glej *op. cit.* spredaj, opomba št. 5.

Ravnjak k temu dodaja: “Čeprav vem, da je izpolnitev naštetih pogojev v današnjem svetu nemogoča, vseeno ne odstopam od njih. Nasprotno: vztrajam! Verujem, čeprav je absurdno!”

10 Herman Hesse, *Umetnost razmišljanja*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1979.

Dr. Juris Rudevskis

**A SHINING EXAMPLE OF AN
UNSUCCESSFUL STATE-BUILDING: THE
CASE OF LATVIA**

Juris Rudevskis, graduated from the University of Paris-I (Panthéon-Sorbonne), is the former Head of the Division of European Affairs of the Latvian Ministry of Justice. He is currently a senior lawyer in the Research Division of the European Court of Human Rights.

When Professor Zupančič invited me to write a contribution for this book, at first I felt overwhelmed by the immensity of the task. Latvia belongs to the same category of small Central and Eastern European States as Slovenia, but the problems that my country currently faces are so complicated and numerous that it would require a thick volume to describe them adequately. Then, having had another thought, I came to the conclusion that, after all, the task was not as complicated as it had seemed, since the root causes of the current socio-political processes are reasonably simple. Therefore, I am happy to offer to Slovenian readers, and possibly to those belonging to other nations, a glimpse into Latvia's current realities and their historical and psychological causes.

Quoting the French Royalist historian and journalist Jacques Bainville, who, in 1920, predicted the whole course of events that would ultimately lead to World War II, "it is particularly cruel to be right against your own country".¹ Some of my compatriots might feel affronted by what I have written. However, justice can never be achieved without truth, however painful and uncomfortable it is, and, in principle, no disease can be cured without previously establishing a correct diagnosis.

Why is Latvia demographically bleeding and so quickly depopulating? Why is the level of corruption so high? Why is there no active and responsible citizenry? Trying to answer these questions, three key elements have to be examined: history, demographics, and collective conscience.

A SHORT HISTORICAL OVERVIEW

If there is a country in Europe, throughout the centuries, that has had very little or no chance in history, Latvia is most likely this country. Because of its geographically strategic location in the Eastern Baltic region, Latvian territory has repeatedly been invaded by the nearby regional superpowers; this situation has defined the fate of Latvia and its people until now. In the thirteenth century,

1 J. Bainville, *Le coup d'Agadir et la guerre d'Orient*, Paris: Nouvelle Librairie Nationale, 1913, p. 236.

the local pagan tribes were conquered by military monastic orders in what was called the Northern Crusades, and incorporated into a vast, mainly German-speaking ecclesiastical state of Livonia or Terra Mariana a confederation of bishoprics and the local branch of the Teutonic Order. Although the local tribes had lost their liberty, the conquest and the Christianisation of the land was undoubtedly a positive fact. As professor Leons Taivāns puts it: "We have so many times stressed and endlessly complained about our slavery to Germans and the Western Christianity. If we consider it slavery and if we have been coerced into it, then we are not Western Europeans at all ... Christianity brought to Latvia reading and writing, stone and brick architecture, monetary economy, urban civilisation, education, books, – in a word, Livonian tribes could be directly acquainted with the contemporary European achievements and try to directly take part in all that ..."²

In any case, in the Middle Ages, the living conditions of the indigenous population were fairly acceptable, especially given the improving economic wealth and long periods of peace. Everything changed for the worst with the Protestant Reformation, which reached Livonia as early as 1521. The ecclesiastical elite, which ruled the country, converted to Lutheranism and became temporal lords, and this, in turn, affected the whole hereditary landed class, the members of which had previously been vassals of the Teutonic Order and the sovereign bishops and now suddenly became virtually absolute rulers in their estates. These titled landowners wielded immense economic power and, for all that they had a duty to care for the Latvian peasants dependent of them. In practice the latter sank into serfdom. The neighbouring Estonians suffered the same fate.

After the disintegration of Livonia, the Latvian territory was torn between several jurisdictions, namely Sweden and the Polish-Lithuanian Commonwealth. Only one part of it, the Duchy of Courland, enjoyed a *de facto* independence while being a vassal to Poland-Lithuania. But even there, ethnic Latvians had little or no say at all: whatever the sovereign or the suzerain of the moment,

2 "Profesors Taivāns: Latvieši kā mērķaķīļoti cenšas kādam līdzināties", in: Neatkarīgā Rīta Avīze, 27. 4. 2011.

Latvians remained under Baltic German hegemony, with ethnic Germans comprising the largest landowners. This situation did not change until 1918. The conquest of what is now Latvia by the Russian Empire in the eighteenth century made things still worse for the indigenous population. The Treaty of Nystad, signed in 1721, ending the Great Northern War and transferring the former Swedish possessions in the Eastern Baltic region to Russia, enshrined and reaffirmed the rights and privileges of the Baltic German nobility – including rights relating to their Latvian (and Estonian) serfs. While the Swedish Crown had pursued a relatively liberal policy, keeping the serfdom in place but restricting and regulating the rights of the local German landlords, Russia won their loyalty by reasserting their administrative autonomy and giving them *carte blanche* with regard to the treatment of the indigenous rural population. This led to the infamous ‘Rosen’s Declaration’, issued in 1739 by a high-ranking administrator (*Landrat*) of the Livland province³, according to which the legal status of Latvian and Estonian serfs was equivalent to slavery under the classical Roman law.⁴

Thirty-seven years later, when the Founding Fathers of the United States signed their Declaration of Independence proclaiming rights to life, liberty and the pursuit of happiness, their Latvian brethren on the other side of the ocean were considered little better than their black slaves. And the problem with serfdom or slavery is that, mildly speaking, it does not favour the development of people’s psychological maturity (and therefore civic responsibility). In 1797, the famous Baltic-German philanthropist and writer Garlieb Merkel published his seminal book ‘The Latvians’ (*Die Letten*),⁵ in which he brilliantly showed the destructive influence of serfdom upon the local minds, corrupting both the German noblemen and their Latvian serfs. This book was among the many causes that triggered the abolition of serfdom in the Baltic Provinces by Tsar Alexander I,

3 Corresponding roughly to the northern half of Latvia and the southern half of Estonia, with Riga as its capital.

4 J. Vīgrabs, *Landrāta Rozēna 1739. gada deklarācija: Par Vidzemes dzimtkungu tiesībām uz zemnieku miesu un mantu*, Rīga: Grāmatu apgādniecība A. Gulbis, 1937.

5 Full title: “*Die Letten, vorzüglich in Liefland, am Ende des philosophischen Jahrhunderts, Ein Beytrag zur Völker- und Menschenkunde*”, Leipzig: Heinrich Gräff, 1797.

in 1817 and 1819. Latvian peasants regained their personal freedom, but one might legitimately ask whether the damage had, beyond repair, already been done. In any case, the weakening of the role of the man and the father in a typical Latvian family started in the grim times of serfdom: the father was constantly outside the house, doing his *corvée* in the fields and being regularly beaten and humiliated by the lord or the reeve; meanwhile, the strong, possessive mother in his absence took up the task of running the whole household. The epigraph of the first illustrated Latvian primer, published in 1787 by the pastor Gotthard Friedrich Stender: “Glory to the mother who does with love / What the father cannot because he is busy ...”⁶ – might seem quite harmless, but in fact it goes far beyond teaching children to read and write. It reflects a structural and behavioural pattern perpetuated over the centuries and still flourishing today.

Latvia gained its independence in 1918, in the aftermath of the World War I, following the disintegration of the Russian Empire. The Latvian Constitution, adopted in 1922 and still in force (it was restored in 1993) was inspired by Swiss constitutional law; it was one of the most democratic constitutions of that time. However, as most of the newly created Central and Eastern European States (with the notable exception of Czechoslovakia and Finland), Latvians soon fell under the charm of authoritarianism and, in 1934, enthusiastically supported a bloodless *coup d’état*, which brought to dictatorial power the Prime Minister Kārlis Ulmanis (ironically, one of the Founding Fathers of the democratic Latvia sixteen years earlier). His dictatorship, which lasted until the Soviet invasion of 1940, can be characterised as ‘agrarian-paternalistic’ and was boosted by a strong personality cult. However, with his podgy stature and his shrieking falsetto, Ulmanis resembled more a hyper-protective peasant mother than a father; hence, perhaps, his popularity in large parts of the society.

6 Vecais Stenders, *Bildu ābice*, Rīga: BIZIS, 2007.

At the very end of the nineteenth century, in 1898, the classical Latvian writer and playwright Rūdolfs Blaumanis published a novella called *Wader in the Swamp* (*Purva bridējs*).⁷ Amazingly, when Carl Waldman and Catherine Mason published their very exhaustive *Encyclopaedia of European Peoples*, they included the publication of this piece in the timeline of the most important landmark historical dates relating to Latvia.⁸ One can only guess why; Latvian textbooks and literary critics usually don't consider the *Wader* as Blaumanis' *magnum opus*, let alone the hall of fame of the greatest achievements of national literature. Nevertheless and irrespective of whether they had really grasped the gist of it or not, Waldman and Mason have got it right. In a sense, it is the most important Latvian piece of literature of all times, because it shows a perfect, epitomised picture of the perpetual intergenerational tragedy of the Latvian people, explaining the root of many past and present problems of our country.

The novella is set at the estate of a wealthy Baltic German nobleman, and most of the main characters are his (ethnic Latvian) household servants. The elderly laundress has an attractive daughter, Kristīne, the landlord's chambermaid, who is deeply in love with the groom, Edgars. Edgars is a drunkard, a gambler, a womaniser and so on; he is psychologically weak, childish and narcissistic pre-Oedipal type, but perfectly knows how to make Kristīne pity him. Very soon we learn that this young man is an almost perfect image of the girl's late father, and the laundress, terrified at the idea of her daughter making the same mistake and sharing her grim fate, does everything in order to oppose the affair. She dreams of Kristīne marrying the most eligible bachelor of the parish, a young peasant named Akmentiņš, who also likes her and tries to court her. He is indeed an accomplished man: wealthy, honest, serious, hard-working; he would be a perfect husband and father. However, Kristīne dislikes him exactly for this; she is more attracted to Edgars upon

7 R. Blaumanis, *Purva bridējs*, in: R. Blaumanis: *Kopotī raksti, Otrās sējums*, Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1956, p. 47.

8 C. Waldman, C. Mason, *Encyclopaedia of European Peoples*, New York: Infobase Publishing / Facts on File, 2006, p. 482.

whom she projects her father image. In the end, tired and humiliated by her fiancé's depraved behaviour, she reluctantly agrees to marry Akmentiņš. But just before the wedding, she yields to her irresistible impulse, abandons everything and runs away with Edgars to become his wife. Her final words – “So help me God!” – end the story, but with a bit of imagination we can easily predict what will have happened next. Kristīne will have the same destiny as her mother had: a pitiable life beside an infantile, pathologically narcissistic husband-son who will never grow up. By necessity and not by nature, she will have to fight depression and despair and become strong and wilful. And their children and grandchildren, boys and girls, will almost certainly follow the respective patterns for generations on. The vicious circle will never stop turning.

If one really wants to understand Latvia, one has to read this reasonably short novella. Amazingly, in 2003, when the accession process to the European Union was touching its end and the domestic political elite urged citizens to vote in favour of the accession, they used the *Wader in the Swamp* as a counter-metaphor: why, they said, Latvia now will be intelligent enough to marry the wealthy Akmentiņš (meaning the EU) instead of the rowdy Edgars. By this metaphor, assimilating their whole nation to a marriageable chambermaid, these politicians have literally put it, one could say, in Jacques Lacan's '*position féminine*'; it is even surprising how openly and naturally they did it.

In any case, the sad story of Kristīne and the rowdy groom helps us understand the roots of many current problems in the Latvian society. These problems are mainly twofold: demographic and psychological.

WANING DEMOGRAPHICS

The demographic history of Latvians has been mainly abortive; our nation has, several times during the last four centuries, been ravaged. The first serious blow occurred as a result of the long and exhausting Great Northern War (1700–1721) and the great plague epidemic it brought along. It left the country with a gaping population

bottleneck that took several decades to repair. Thanks to the naturally high birth-rates of these times, and immigration helping, the population was gradually restored to the normal sustainable level. Industrialisation and growing economic wealth in the second half of the nineteenth century also brought a hope of demographic growth. In 1897, the first official census in this region indicated a total population of 1.93 million, of which ethnic Latvians formed 68.3 %.⁹ By 1914, the population had risen to 2.55 million.¹⁰

By the World War I, all previous hopes were thwarted. In the context of a crushing advance of the German troops many families were forcibly evacuated by the Tsarist government to the inland territories of Russia, where many of them became scattered and many died of starvation or disease. Second, too many Latvian males were killed on the Eastern front; this created a gender disproportion which has in fact never been remedied and the consequences of which we feel even today. In 1920, two years after the dismemberment of the Russian Empire and the proclamation of the independent Republic of Latvia, there were 1.73 million inhabitants (that is to say, almost one million had been lost). The index of natural change, i.e., the difference between the crude birth rate and the crude death rate per 1,000 people was still negative (-2.6), but the next year, it spectacularly rose to 6.0 and remained positive until the next big war. In 1939, it was officially reported that the total population had reached the figure of two million, although this figure was certainly altered by the forced “repatriation” program of the Baltic German minority (3 % of the population) at the end of the same year.¹¹

The World War II, the Holocaust, both Nazi and Soviet occupations, deportations to Siberia, Stalinist concentration camps and Gulag, as well as the exile of many Latvians to the West, carried another extremely heavy blow to the Latvian population. At the end of the war, there were 1.63 million people left; surprisingly enough, in

1946 the share of ethnic Latvians was unprecedentedly high: some 80 % of the total population, despite all the calamities (this was certainly due to large-scale population transfers and the Holocaust). During the following decades, however, the Soviet government promoted a forcible Russification policy, consisting *inter alia*, in mass relocation of Russian-speaking people from other parts of the Soviet Union to Latvia. As the result of this, by 1989, the total population of Latvia had increased to 2.66 million, but the proportion of ethnic Latvians had plummeted from 80 to 52 %.

The restoration of independence of Latvia, in 1990, brought new hopes. Again, demographically, this was a most spectacular failure. Since 1991, when the newly restored Latvian State was recognised by the international community, the population growth has entered into a deadly ‘flat spin’ which, at an ever-increasing speed, continues until now. Since then the population is dramatically shrinking every year. Let us look at the figures. In 1990 there were 2.66 million people. In 2004, on the date of Latvia’s accession to the European Union, there were 2.31 million. In 2011, there were only 2.06 million left. Between 2000 and 2012 the population decreased by 340,000, or 14%, or the equivalent of the whole population of Iceland. The United States Census Bureau estimates that by 2050 Latvia will have just 1.54 million people. Given the current decrease rate, this seems to be far too optimistic.

Two factors have hit Latvia far beyond the damage done by both World Wars: catastrophically low birth-rates and emigration. Let us start with the second, perhaps the less dramatic factor. The unsuccessful social policies led by all the successive governments of the independent Latvia, resulting in high unemployment rates and magnified by the financial crisis of 2008, has urged Latvians to look for jobs in Ireland, in the United Kingdom and elsewhere. 211,400 people have left Latvia between 2000 and 2012, and many of them do not plan ever to come back.

Now let us look at the birth-rates. Except for the wars and post-war years, our natural change rate has always been positive both in the 20^s and the 30^s and in the Soviet times. But since Latvia regained its independence, the dead constantly outnumber the new-borns – by eight, ten, or even fifteen thousand each year. ‘Replacement

9 All the demographic figures henceforward have been taken from the Central Department of Statistics of Latvia (<http://data.csb.gov.lv/DATABASEEN/ledzsoc/Annual%20statistical%20data/04.%20Population/04.%20Population.asp>) and the UN Demographic Yearbooks (<http://unstats.un.org/unsd/demographic/products/dyb/dyb2.htm#2001>). 6. 10. 2012

10 V. Avots, *Ulmanlaiki: leģendas un fakti*, Rīga: Jumava, 2006, p. 101.

11 *Ibid.*, pp. 144–145.

fertility rate' – that is, the number needed not for population growth but for merely a stable population, not getting any bigger, not getting any smaller – is 2.1 babies per woman. Fertility rates have never been high in Latvia; however, since 1960, they have always been somewhere around 2, usually (between 1.8 and 2.0). In the 1980s, they even reached the replacement rate: 2.1 in 1983, 2.2 in 1987. But since then, they have dropped: 1.1 in 1998, with a very short improvement of 1.4 in 2007 and 2008, and then again back to 1.1. As defined by demographers, the 'lowest-low' fertility rate is at 1.3 births per woman; Latvia is now well below it. To be sure, fertility rates are truncated everywhere in Europe, but Latvia has the doubtful honour of being in this respect the world champion (together with Slovenia, Bulgaria, Ukraine and Russia). Of course, there are in play various medical and social causes, but we should not neglect the psychological explanations: if you don't have self-reliance, self-esteem and will, you also lose the motivation to breed.

Another point: a Latvian woman can also be unwilling to be a Kristīne and to rear children with a man like Edgars. The current sex ratio in Latvia is 0.86 men per woman, and the life expectancy of men is far lower than that of women (67 and 78 years, respectively). The Latvian male has become a fragile creature; if he had four legs, he could very well be included in the Red Book of Endangered Species. In these circumstances, some 20 % of all the Latvian brides choose every year to marry a foreigner (which very often means her leaving the country for good). Conversely, only few women from abroad are interested in Latvian males, for whom the proportion of mixed marriages is about 8 %.¹²

The figure of 1.1 is catastrophic: if it stays at one or drops below it (which is not impossible), this can very well be the 'end of the game'; the population decrease, seen in a long-term intergenerational perspective, might become irreversible. Latvians are dying out, not reproducing, and emigrating abroad, and, if nothing changes, in a couple of centuries there might be no Latvians anymore. Moreover, birth-rates and emigration are obviously interconnected. In a rapidly ageing society young people will be less and less eager about staying

at home, among other things, in order to pay ever-increasing taxes so as to sustain an ever-increasing number of pensioners.

But why do Latvians choose to abandon the country instead of trying to save it and to put things right by implementing an adequate demographic policy? In a famous quote from Mikhail Bulgakov's novel *The Heart of a Dog* (a hilarious parody of the Communists' attempt to radically transform mankind) one of the main characters, Professor Preobrazhensky, explains: "The ruin is not in the toilets; the ruin is in people's heads". This leads us to look at the current social conscience of the Latvian people.

SOCIAL CONSCIENCE

Here we come to the key notion of normative integration. According to the definition given by Professor Zupančič, normative integration is a "social process in which social norms get accepted, that is, integrated",¹³ "internalising and instilling enduring respect for institutionalised values or shared values".¹⁴ It is the process "creating social cohesion and stability by introjecting a social superego or conscience ... thereby discouraging anomic processes".¹⁵ Ultimately, the whole perception of the rule of law and justice in the society depends on a successful normative integration. The antonym of normative integration is Durkheim's famous *anomie*, when "there still exists [an] enforced normative system, [b]ut this system is not internalised anymore because of the disjunction between the social and cultural structure".¹⁶

Exactly this point is a great problem for the Latvian society. It is obvious that psychological maturity of the citizen, achieved through individual assimilation of moral norms, is a natural prerequisite to a strong civil society. Without a robust civil society consisting of responsible citizens making responsible choices, democracy remains

13 B. M. Zupančič, *Criminal Law and its Influence upon Normative Integration*, in: Acta Criminologica, vol. 7, no. 1, 1974, p. 53–105, at p. 55.

14 B. M. Zupančič, *The Owl of Minerva*, The Hague: Eleven International Publishing, 2008, p. 171.

15 *Ibid.*, p. 209.

16 *Ibid.*, p. 209.

12 A. Gabre, *Laulību tirgū latviešiem ir cerības*, in: Neatkarīgā Rīta Avīze, 24. 5. 2012.

a formal decorum open to all sorts of abuse and demagoguery.¹⁷ But Latvians have never had an occasion to develop a genuine social contract mentality. Centuries of serfdom, a very short parliamentary period, followed by a soothing dictatorship, then a foreign occupation and fifty years of Soviet totalitarianism – nothing of these could really awaken people’s will to govern themselves and to take things in their own hands. In Latvia, there is nothing like the striking Enlightenment pathos of the Founding Fathers of the United States; nor will you in Latvia find the grave simplicity of William Tell’s epigones meeting under a tree to discuss the current matters of their respective canton. Paradoxically, in Riga, political power and social governance are simultaneously perceived as something foreign and hostile like a German-speaking baron of yore with his whip, and something caring and protective like a peasant mother. Egils Levits, the current Latvian judge of the European Court of Justice, recently said in an interview: “The fact that relatively many Latvians do not consider their statehood as a per se value, is unique in the European context. For example, in Denmark, it would be inconceivable to ask: “Why do we need Denmark?” But in Latvia, such declarations are made from time to time, for example, that Latvia is doomed as a ‘failed state’... [An effective governance] requires a responsible participation of all the citizens of the State. It is harder to be a responsible citizen in a democratic State than in an authoritarian or a totalitarian State”.¹⁸

While going to the ballot boxes, too many Latvians do not identify their State with themselves (and *vice versa*). In terms of normative integration, they do not consider it important that the State share and uphold the values of its citizens. Hence the relatively high level of corruption and frequent corruption scandals in the media which, surprisingly, are met with little or no indignation. According to the *Transparency International* report on Latvia for the year 2011, “as for the socio-cultural foundations, a low level of interpersonal

17 B. M. Zupančič, J. Rudevskis, *Preface*, in: L. Hammer, F. Emmert (ed.), *The European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms in Central and Eastern Europe*, The Hague: Eleven International Publishing, 2012, pp. 7–14.

18 Levits: *Dalja sabiedrības neatkarību neuzskata par vērtību*, 19. 8. 2011, <http://www.ir.lv/2011/8/19/levits-dala-sabiedribas-neatkaribu-neuzskata-par-vertibu>.

trust and unwillingness to engage in civil society activities characterise strongly. Latvian public has an ambiguous, in some cases tolerant, attitude towards corruption and lack of integrity.”¹⁹ Some years ago, I desperately tried to convince some of my compatriots by saying: “But these people are wasting your taxpayers’ money! You are their bosses!” I have stopped ever since I saw that this argument, which would certainly rouse an American, simply does not work in Riga: people looked at me as if I were speaking Chinese.

This civic passivity and lack of positive identification with the Latvian State at least partially explain why the transition process from totalitarianism to democracy has been so slow and so gradual. As we all know, the democratic transition in the Central and Eastern Europe was generally mild and almost bloodless (however, with the notable and tragic exception of the Balkans). Concerning this, every reasonable person would rejoice.

On the other hand, in many countries this transition was, in a sense, far too mild; that means that in practice, the levers of political and economic power have often remained in the hands of the old Communist *nomenklatura* whose members merely changed their political colours. Many people with a typically totalitarian paradigm of thinking, deeply rooted in their minds, continued to hold key posts in a newly democratic system. In Latvia, this phenomenon could be seen with respect to the first two successive parliamentary elections after the restoration of independence, in 1993 and 1995, when many former Soviet functionaries with their respective intellectual ‘luggage’ were happily elected in Parliament and got comfortable seats in the government to rule a democratic State. All the more so for the judiciary: with the notable positive exception of administrative courts created in 2004, too many judges born and educated under the previous regime, are unable to cope with the principles of the rule of law which are simply not theirs internally.²⁰

On the other hand, too many Latvians want the State to solve all their problems without much involvement on their part, a state of mind that could be characterised as an ‘extreme Statism’. That

19 *Latvia 2011*, Survey by *Transparency International*, http://www.transparency.org/whatwedo/nisarticle/latvia_2011.

20 B. M. Zupančič, J. Rudevskis, *loc.cit.*

is why Kārlis Ulmanis is still seen by many people as the greatest Latvian statesman of all time; his rule is still idealised and defined as the ‘Golden Age’, and many Latvians, young and elderly alike, routinely refer to the whole interwar period of independence – even before the *coup d’état* – as ‘Ulmanis Times’. But these Statist leanings are very dangerous. One hundred years ago, in 1912, the renowned English author Hilaire Belloc published ‘The Servile State’, a book showing how an intrusive, over-regulating ‘nanny State’ turns the citizens into perpetual adolescents and cripples them by curtailing their natural regulatory capacities.²¹ Of course, we are all aware of the fact that in the West, unlike in the East, it took centuries for a viable civil society to emerge and to get consolidated –, but this explanation, since it does not offer any solution, gives us little consolation.

I will perhaps stop here, since the layout of this short contribution does not allow me to expand too much on the topic. Some foreign readers will probably discover surprising parallels with their own countries and nations, and this is for the best: if we face similar problems, we can certainly use each other’s experience in solving them. As to the possible solutions, this would be the next step and a topic for another reflection; this contribution was meant to shed light on the root cause of several most important problems. But are there any solutions at all? Are we really entangled in a death spiral heading right towards chaos, or is there a glimpse of hope for our societies? On this point, I would like to remain optimistic. As Gilbert Keith Chesterton wrote: “To love means loving the unlovable. To forgive means pardoning the unpardonable. Faith means believing the unbelievable. Hope means hoping when everything seems hopeless.”

Prof. dr. Boštjan M. Zupančič

EPILOG

21 H. Belloc, *The Servile State*, London, Edinburgh: T. N. Foulis, 1912, pp. 105–120.

Ko si bralec prišel do konca teh razprav, pa tu imam predvsem v mislih zaprepaščujoče empirično-znanstvene ugotovitve Antona Komata ter incizivno psihoanalitično-antropološko razčlemba Vesne Godine, si morda porečeš:

Boštjan M. Zupančič

EPILOG

“Kaj pomagata, ko pa je problem že tako globoko zaciklan, svetovni etos na eni ter opredelitve duševnega zdravja na drugi strani? Optimizem slednjih dveh je v prevelikem kontrastu z malodane apokaliptičnim pesimizmom ostalih razprav ...!”

Videz seveda ne vara, je pa treba imeti v mislih dvoje.

Spomnim se, bilo je nekako pred petnajstimi leti, ko je bilo spoznanje še v povojih, nekega razgovora z znamenitim profesorjem virologije, biologom in zdravnikom dr. Miho Likarjem. Sedela sva na terasi njegove hišice v Grožnjanu in povedal mi je, da sta s kolegom pred časom delala raziskavo obledvične maščobe nerojenih otrok. Ta maščoba je že pred najmanj dvajsetimi leti vsebovala velike količine strupnin. Profesor Likar je takrat pisal učbenik toksikologije, tema ga je zanimala, pa je o tem napisal članek za Sobotno prilogo Dela – ki mu ga takratni urednik Mitja Meršol ni hotel objaviti. Če bi ga, bi bila tema vsaj za slovenski prostor že takrat kvalificirano odprta.

No, nekako mimogrede, meni pa se je to ostro zarisalo v spomin, je prof. Likar potem rekel: “Veste, človek se sprašuje, ali se človeška vrsta na vse te kemikalije ne bo enostavno, v smislu naravne selekcije, prilagodila ...” Leta pozneje sem v nekem dokumentarnem filmu, zadeval je isto vprašanje, zato postal pozoren na pripombo biologa, ki je rekel: “Še nikoli ni evolucija človeške vrste potekala tako hitro kot sedaj ...!”

Evolucija? Devolucija? Medicina je statistična veda, njena empirija mora biti statistično dokazana. Neplodnost moških ponekod že dosega četrtino populacije. Pa je povprečna dosežena starost Zemljana

že začela padati? Ne, ne mislim, da bi bilo slednje že razlog za optimizem (kot prijetno obliko nespameti).

Pesimizem namreč izvira od drugod. Ob psihoanalitični sintezi Vesne Godine, ki se sicer ograjuje od hipoteze o vzročni zvezi med biokemijo na eni ter regresijo v prededipalno na drugi strani, pride na misel druga izjava nekega profesorja medicine ob priliki izida *Prve od suhih krav*:

Boštjan M. Zupančič

EPILOG

“No, mogoče,” je rekel, “pa bom moral res pristati na to, da se je paradigma že spremenila ...” Zanj je bila omenjena vzročna zveza, ker je zdravnik, seveda bistvena, toda v n-tem odmiku, kakršnega obravnavamo najprej Godina ter potem Igličar in jaz, ni več usodno, *zakaj* se je ‘paradigma res spremenila’. Če se je kot temelj civilizacije razdril Pommierov poprej univerzalni edipalni trikotnik, potem smo v šlamastiki, ki ima kaj malo opraviti s povprečno starostjo in odstotkom neplodnosti.

Psihopatizacija in psihotizacija zasebnega in javnega življenja, sta, če ostanemo pri zdravstvenem izrazoslovju, vsak dan bolj očitna psihiatrična pandemija. To pomeni, da biološko vrsta res lahko, kakor ji je pač drago, (d)evoluirala, po drugi strani pa, da bo konec delitve dela, na kateri temelji preživetje šestih milijard osebkov na tem planetu obenem tudi konec – velikega dela vrste same.

Ljudje namreč že dolgo nismo več, kot živali, v sosledju z naravo; ustvarili smo si svoj civilizacijski sistem. Tudi ta, pa o tem biologi ne razmišljajo kot na primer sistemski teoretiki, je ekosistem.

Od tega sistema, ki je delitev dela – ekonomisti zdaj govorijo o globalni delitvi dela – je vsak dan bolj usodno odvisno preživetje šestih milijard ljudi. Bolj ko tako preiščujem o problemu, bolj mi je jasno, da so na primer razpad evra in drugi finančni kólapsi, ki jim v Sloveniji in po svetu že sledita nezaposlenost in materialno prikrajšanje, malodane direktna (neposredna) posledica *nečesa*: prav vseeno je, ali so neposredna posledica biokemije (Komat) ali pa sprevrženja edipalnega trikotnika (Godina). Ta makroekonomska posledica

je neizpodbiten statistični izraz – strogo po Queteletovem zakonu o velikih številih –, ki pa ga seveda ne biologija ne medicina ne zaznata in še sociologija ne, kolikor izhaja iz predpostavke, da je *sui generis* celota družbe vendar nekaj čisto drugega kot le zbir posameznikov (in njihovih patologij).

Enostavneje rečeno, Durkheimova anomija, o kateri piše Igljčar, ima za posledico Durkheimovo dezorganizacijo, ta pa finančne kólapse. Poleg Komatovih in Godininih dreves je treba videti tudi Igljčarjev gozd. Čeprav se normativna (dez)integracija dogaja v družbi kot celoti *sui generis* (gozd), je ta gozd napadel lubadar. Ta zajedavec sicer deluje od drevesa do drevesa – od družine do družine – drugače, pa vendar podobno. Na koncu se takó lahko zgodi, da bodo padla vsa drevesa. Potem tudi gozda ne bo več. Zato z epistemološkega stališča ni sprejemljivo gozd kot ekosistem obravnavati ločeno od delovanja posamičnega lubadarja na posamezni smreki. Če to sprejmemo, ni več bistveno, ali lubadarju rečemo ‘biokemija’ ali ‘regresija v prededipalno’.¹

Drug vidik je v formuli nekega guruja, ki je rekel:

“Enaindvajseto stoletje bo duhovno, ali pa enaindvajsetega stoletja sploh ne bo!”

Naj se ta izjava sliši še tako *newage*-ovsko, ima svoje racionalno jedro, pa razlagati se jo dá, če odmislimo vse lažne preroke, tudi psihoanalitično. Razpad Godininega in Pommierovega edipalnega pri obeh pomeni regresijo na pred-edipalno. No, saj to je ta sprememba paradigme, ta psihiatrična pandemija. Danes je težko pojmljivo, da bi onstran referenčnega okvira delitve na edipalno in prededipalno – tako sta to pojmovala tudi Deleuze in Guattari² – obstajalo še kaj drugega.

1 Že pred štiridesetimi leti je prof. Unger na Harvardu zagotavljal, da je radikalna ločenost posameznih vej vednosti (znanosti) akuten epistemološki problem. R. M. Unger, *akad. predavanja, Harvard Law School, 1972*.

2 Deleuze in Guattari, *L'anti-Oedipe, Capitalisme et Schizophrénie*, 1972: onadva menita, da je klasični edip pač le ‘familializem’ – v službi kapitalizma; mi bi tu rekli: res, v službi ‘delitve dela’.

PRO FUTURO

Eppur si muove! – bi tu lahko pribili, kajti obstaja še nekaj, kar bi lahko, čeprav izraz že prededipalno zlorablajo, imenovali ‘post-edipalno’.

Sam to ponavljam že vsaj od objave *Bitja in hrepenenja* (1998) in *Od blaznosti do blagoslova* (2000),³ besedo ‘epifanija’ so začeli uporabljati celo novinarji – nihče pa v resnici ne razume, za kaj gre:⁴

Da bi bili v tej točki popolnoma jasni, moramo ponovno izpostaviti dejstvo, da razumska oblika védenja nikakor ne more seči onkraj področja splošnosti in da sama iz sebe ne more doseči nobene presežne resnice; če lahko ne glede na to služi kot sredstvo za izraz nadrazumskega védenja – kot v primeru aristotelske ali sholastične ontologije –, pa je to vselej v škodo umske celovitosti nauka. Nekateri bodo morda ugovarjali, da je tudi najčistejšo metafiziko, v kolikor se poslužuje argumentov in dozdevno dosega sklepe, včasih težko razlikovati od filozofije. Toda ta podobnost izhaja zgolj iz tega, da vsi pojmi, ko so enkrat izraženi, nujno privzamejo obliko človeških misli, ki je razumska in dialektična. Tisto, po čemer se metafizična in filozofska trditev v osnovi razlikujeta, pa je to, da se prva, ki je simbolična in deskriptivna, razumskih oblik poslužuje kot simbolov, s katerimi opisuje ali prenaša védenje, ki vsebuje neprimerljivo višjo raven gotovosti kot katerokoli védenje, izvirajoče iz čutnega, medtem ko filozofija – imenovana, ne brez razloga, ancilla theologiae – nikdar ne predstavlja več od tistega, kar izraža. Ko filozofija uporablja razum za razrešitev dvoma, dokazuje prav to, da je dvom, ki ga želi preseči, njeno izhodišče; kot smo videli, pa je izhodišče metafizične formulacije vselej nekaj, kar je

Tu je na mestu še druga pripomba, da se je namreč absolutno treba znebiti nezavedne podmene, češ da je tisto, kar kje preberemo, nekako zavarovano pred prededipalnostjo. To se mi je prvič predlo v zavest, ko sem bral Paula Verhaeghena, *Love in a Time of Loneliness*, Rebus Press, 1999, glej na primer http://www.amazon.com/Love-Time-Loneliness-Essays-Desire/dp/1855756986/ref=la_B001JP8TZS_1_2?ie=UTF8&qid=1348405482&sr=1-2,16/10/12. Verhaeghen, tudi nasledek jezuitske vzgoje, z lopato povzema iz Lacana, ki ga ne citira, ampak sproti potvarja, subvertira.

3 Glej poglavje *Večnost, neskončnost in onstran v Od blaznosti do blagoslova*, 1992.

4 Glej na primer Predgovor Frithjofa Schuona k *Presežni enotnosti religij* na <http://kud-logos.si/2012/01/21/presezna-enotnost-religij/>, 16-Oct-12; kdor lahko zatrdi, da to razume, da res ve, o čem Schuon govori, ta je bil Tam.

umsko že razvidno ali gotovo in kar ta formulacija – s simbolnimi ali dialektičnimi sredstvi zasnovana tako, da v človeku prebujata latentno, neozaveščeno in večno prisotno védenje – zgolj posreduje tistim, ki so to zmožni prejeti.

To Schuonovo besedilo tu citiram⁵ kot ponazoritev navidezne hermetičnosti pristo postedipalnega, to je metafizičnega diskurza, ki je tu pač teološki; lahko bi bil, kot pri Jacquesu Maritainu⁶ bolj literaren ali kot pri Suzukiju⁷ zen-budističen.

Psihoanalitična razlaga tega metafizičnega preboja pa je *rara avis*. Razlog je seveda poredkost te izkušnje – čeprav gre za model duševnega zdravja – saj zato pa se vsi s Huxleyem vred prej zatekajo k raznim Krišnamurtijem kot k Lacanu, ki je s tem vprašanjem le koketiral.⁸

Shematično in *in abstracto* pa niti vprašanja niti odgovora na to vprašanje, ni težko zastaviti oziroma najti. Če je danes vprašanje masovna regresija v prededipalno, je odgovor, kot po formuli omenjenega guruja, preskok v *postedipalno*: to sta točna pomen in domet tega izreka. Da bi o tem sploh lahko govorili, pa moramo relativizirati pojem 'edipalnega' in 'edipalizacije'; strinjamo se lahko z vsem, kar pravi prof. Godina, razen morda s predpostavko, da je to edini možni model duševnega zdravja. Edipalizacija, o kateri vemo skoraj vse, je proces simbolne kastracije; je nekakšen moralni program, ki se uspešno instalira v otrokovi osebnosti.

Je to kljub vsemu še vedno zgolj in le 'program' in da je posledično osebnost še vedno 'programirana'; to pa tudi pomeni 'zamejena', če

5 Prav tam, glej zgoraj op. št. 3.

6 Glej J. Maritain, *Preface to Metaphysics*, Sheed & Wood, London, 1945, angl. prevod izvirnika *Six Leçons sur l'Être*, besedilo je objavljeno na <http://archive.org/details/prefacetometaphy032363m-bp>, 16. okt. 12

7 D. S. Suzuki, *Introduction to Zen Buddhism*, izv. obj. 1934.

8 Glej J. Lacan, *Le Séminaire livre XVI (1968–1969) D'un Autre à l'autre*, Editions du Seuil, Champ Freudien, Pariz, 2006; glej tudi sicer sijajno razpravo Bruna Moroncinija, *On Love, Jacques Lacan and Plato's Symposium*, na <http://www.psychomedia.it/jep/number25/moroncini.htm>, 5. okt. 12 –, kjer tudi Moroncini povsem zgreši metafizično poanto vsebovano v Diotiminem nagovoru.

ne celo 'omejena'.⁹ O tem tukaj ne bi ponovno razpredali, razen da lahko ponovimo, da je t. i. primarni (zdravi) narcizem oziroma samospoštovanje v resnici le iluzija o obstoju vala, ki si utvarja, da je subjektiviran individuuum.¹⁰ Preboj iz te le na videz zdravo-narcistične zamejenosti je, kar se v z zen-budizmu imenuje *satori*.

Za poučene je jasno, da sta Deleuze in Guattari vprašanje edipalizacije anti-psihiatrično in anti-lakanovsko prebila – regresivno in navzdol. Gre pa za to, da ga prebijemo progresivno in navzgor. Po mojem globokem prepričanju je omenjena gurujevska formula edina luč, ki sveti na koncu tega dolgega, vse bolj prededipalnega tunela. Problem je le v tem, da formulo, prav zaradi lastne (pred)edipalnosti, vsi tolmačijo vulgarno in *newage*-ovsko. Na mestu pa bi bil metafizično in s konkretno satorično izkušnjo podprt diskurz, kakršnega odpira Schuon, pa pri tem pristajamo na njegovo ugotovitev, da to ne more biti verbalizirano intelektualiziranje, filozofija, psihoanaliza itd.

Temu bo posvečena Četrta od suhih krav. Ker so satorični preboj v Onstran, Epifanija, Razsvetljenje itd. tako zelo redke izkušnje, naj mi bo dovoljeno, da na tem mestu povabim k sodelovanju vse, ki vedo, o čem je tu govor.

9 Prav temu je z nasprotnega brega kot danes posvečena knjiga *Od blaznosti do blagoslova*, zgoraj op. št. 3 na <http://www.bostjanmzupancic.com/#!Od%20blaznosti%20do%20blagoslova/cdwl>, 25. 9. 12.

10 To smo obdelali v zadnjem delu *Tembatsuja: druge od suhih krav*, glej <http://www.bostjanmzupancic.com/#!Tembatsu/c1xba>

Prof. dr. Boštjan M. Zupančič

ABSTRACT BY THE EDITOR

The *Third of the Meagre Cows* is an amalgamated work of several authors, all of who are specialists in their own respective fields.

Mr Komat is a renowned environmental protection specialist; he has a background in natural sciences and has written many books on the subject. Mr Pretnar is a biologist specializing in virology and has a PhD from an American university. Professor Godina is a social anthropologist, professor at both major Slovenian universities; from the psychological point of view, she has written and published and lectured in the field of deciphering the specifics of the Slovenian national psychology. Professor Igličar is a sociologist of law and has written and published extensively in the field. Dr. Žerdin has recently obtained a PhD in the field of social networking, i.e., here he deals with the activity of old boys networks in conjunction with the new boys networks. Professor Pavliha is a professor of law, whereas here he deals with the so-called 'world ethos'. Mrs Pust, a psychologist, has contributed an essay from the point of view of the positive psychology, i.e., she has very concisely defined the parameters of what might be considered 'mental health' in contradistinction with the pre-Oedipal psychology as described by Prof. Godina. The book also contains what might be called a pre-Oedipal diary of an anonymous young man describing his existential wondering, which has as of late come to an end. Dr Rudevskis, in his essay, describes the socio-psychological situation in Latvia: thus at least to some extent a stereo perspective on the problem is hopefully enlarged.

The author of the previous two books edited the ensemble of the work.

The *Third of the Meagre Cows* has for its purpose a thorough description of the so-called pre-Oedipal pandemic that, unsurprisingly, is not typical only of the Slovenian psychological and social context. Given the biochemical impact, in effect a biochemical castration of the male population, the phenomenon is cross-cultural. Both biolo-

gists-authors have succeeded in documenting fully and persuasively the empirical-scientific background, which must now be considered as proven.

Starting from this hypothesis it becomes obvious why the classical Oedipus no longer works. In the classical Oedipus process the norms conditioned upon father's conditional love are assimilated by the young boy, i.e., he must be capable of identifying with the father and with his role. If, however, his brain is only partly masculinized, the process is arrested. The boy will continue to identify with his mother because he is proximal to her biologically since his brain is more similar to a female brain rather than the male brain. Of course, this is a simplified explanation. Nevertheless, this simple equation articulates clearly the basic problem: mama's boys, as so vividly illustrated by the famous Pasolini movie *Mamma Roma*, are irresponsible and they wallow in what we call the pre-Oedipal problem, i.e., in a perpetual identity crisis of which the transgender problems as simply the tip of the iceberg.

The real problem is twofold. On the one hand, the interference of the hormonal disruptors has started with DDT as a pesticide. Since this has been introduced in the late 40s and 50s, six decades have elapsed since the first mutational interference. This means that the culture in the "Age of Aquarius" has gone through several generational changes. Among other things, this makes it impossible, culturally, socially, politically etc. to distinguish between the hen and the egg, as it were, because all social processes and structures have been contaminated.

The second aspect of the prevalence of the phenomenon, it's endemic aspect, derives from the simple fact that the hormonal disruptors since DDT effectuate their impact in minimal quantities. This makes it impossible for a pregnant woman carrying the male foetus to evade the contact with the hormonal disruptors, i.e., since they are now everywhere, the world's male population is equally affected no matter where on the planet Earth the mother finds herself during the critical periods of her pregnancy.

Both of these factors, the long term incubation period the problem on the one hand and the statistical prevalence of the problem on the other hand, insidiously contribute to the surprise with which the change has jumped upon the human race. One can walk down the street and see the so-called males that no longer grow a beard and are deficient in many other secondary sexual characteristics — and make no connection between this apparent feminisation of the males on the one hand and the systemic and structural changes in the social dysfunction on the other hand.

Still, the book is essentially about that, as were essentially *The First Two of the Meagre Cows*. Consequently, we are in the middle of a mutational process, undergoing a basic evolutionary change. Here, the biological impact is the independent variable, whereas the changes in the culture becoming pathologically narcissistic, as described already by Christopher Lasch, are simply the dependent variable of this long-term and worldwide phenomenon. Everything has changed and as one of the authors has said, even the nuts, no pun intended, are not the same anymore.

Where do we go from here? The author of these lines tends to believe that the so-called classical Oedipus is simply a program to which humans are programmed in order to integrate moral norms that in turn make the division of labour in society possible. At any rate, this is how, since the Oedipus is also completely cross-cultural, the civilization has functioned so far. To put it mildly, the Oedipal program has not been without its own faults, i.e., if we refer back to Pasolini, we might take into account, since he too was a pre-Oedipal individual, his perspective postulated in his film entitled *Rage*. Friedrich Nietzsche, too, was a pre-Oedipal individual and his Zarathustra might be considered the man of the future.

Here we depart from the biological determinants. We speculate about the future Superman who is no longer conditioned by Oedipal program but is, as Harold Bloom would have put it, the courageous new poet. This is a very complex question, it can only be understood

in the context of Lacanian psychoanalysis according to which each poem by a veritable poet is constitutive of a new symbolic order, a new and different hold on reality. In other words, we speculate about the question of the post-Oedipal individual and the concomitant social reality that we are currently witnessing in the process of becoming.

Boštjan M. Zupančič
Strasbourg, October 2012

Boštjan M. Zupančič
ABSTRACT BY THE
EDITOR

